

Bygden vid ridvägarna

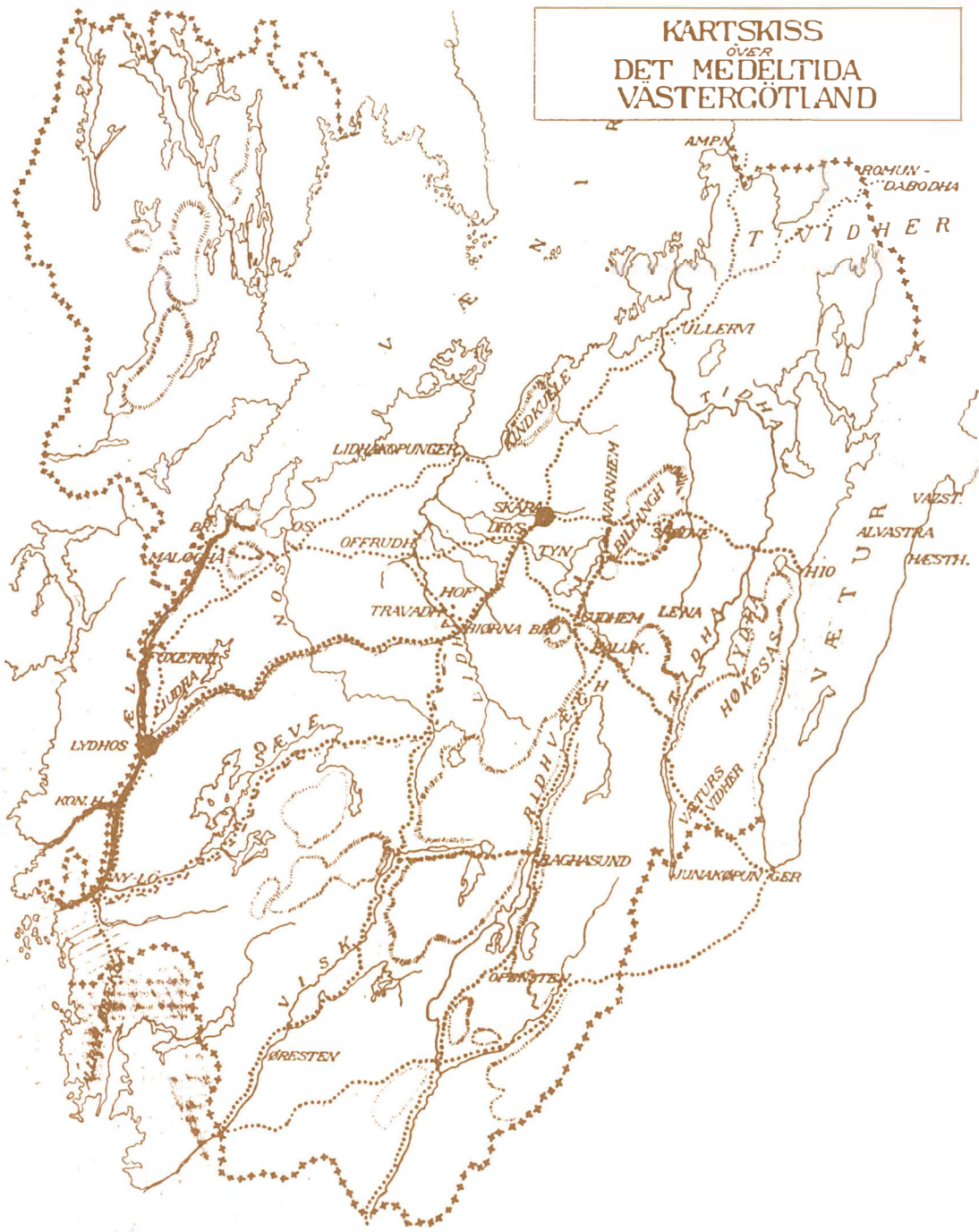
– Årtusenden kring Åsunden –

FÄSSINGEN

Från Borås och de sju häraderna
1997

ÅRGÅNG 45

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN

Det medeltida Västergötlands vägstråk och städer enligt Natanael Beckman (1911)

Bygden vid ridvägarna

Årtusenden kring Åsunden

Redaktionsgruppen för
"Ulricehamnsboken"

BIDRAGSGIVARE

Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur
Tore G. Wärenstams stiftelse
Ulricehamns kommun
Bröderna Vegborn
Ekeskogs Bokhandel AB
Finstansteknik i Ulricehamn AB
Gallerix
Henrikssons Blomsterproduktion AB
IRO AB
Lions Club
Timmele Handelsträdgård
Timmele & Werner AB
Ulricehamns Energi AB
Ulricehamns Sparbank
Ulricehamns Tidning
Väst-Bygg Fastighets AB

Omslagsbilder: Framsida - Ulricehamn speglar sig i Åsunden,
baksida - Ulricehamns rådhus. Foto: Leif Böhm

Papper: Arctic Silk 130 g

ISBN: 91-971-0388-8

Tryck: Ulricehamns Offset AB - 1997

Boken vill skildra historiens viktigaste hållpunkter i ett för vårt lands tidiga framväxt intressant område, Ulricehamn och bygden kring denna stad. Redan för 700 år sedan omtalas orten, då under namnet Bogesund. Boken ger också några glimtar av betecknande drag i folklivet. Avslutningsvis görs ett försök att med samhällsplanerarens ögon teckna stadens och bygdens framtida konturer.

Bland initiativtagarna till boken kan nämnas docent Allan T. Nilson, stadsarkitekt Jonas Yngström och museiintendent Carola Östmark. Fackredaktör har varit professor Christer Winberg.

Redaktionen har velat skapa en bok som är intressant och läsvärd för dagens ulricehamnsbo samt vetenskapligt vederhäftig. Genom att arbetet sätter in bygden i ett större perspektiv ger den en god grund för framtida lokal- och hembygdsforskning.

Efter hand har boken utvecklats också till ett samarbetsprojekt med De sju häradernas Kulturhistoriska förening och har blivit dess årsskrift för 1997. Årsskriften utgör en egen bokupplaga vars enda skillnad från huvudupplagan är undertiteln "Fässingen" och ett tillägg med föreningens årsberättelse.

Det praktiska författar- och redaktionsarbetet har i allt väsentligt utförts på ideell grund. Ekonomiskt stöd för utgivningen har lämnats av enskilda företag, fonder och Ulricehamns kommun. Ett eventuellt överskott vid försäljningen av boken kommer att gå till kulturell verksamhet i Ulricehamn.

Ett stort tack skall riktas till författare, bidragsgivare och övriga utan vars hjälp boken inte hade blivit till.

För redaktionen

Lars Holmén

REDAKTIONSGRUPP

Lars Holmén, Gunnar Högborn, Evert Jogelid, Allan T. Nilson, Birgitta Rosell, Göran Stenbäcken, Christer Winberg, Jonas Yngström, Carola Östmark.

REFERENSGRUPP

Karl-Erik Anell, Gunnar Högborn, Evert Jogelid, Gun Price-Holmberg samt Sven Tengsjö.

Författare

Christer Ahlberger	<i>historiker, docent</i>
Lennart Andersson Palm	<i>historiker, universitetslärare</i>
Rune Ekre	<i>medeltidsarkeolog, f.d museichef</i>
David Haldorson	<i>bembygdsforskare</i>
Lars Holmén	<i>f.d länsarkitekt</i>
Anna-Lena Hultman	<i>bembygdsforskare</i>
Bengt K.Å. Johansson	<i>landshövding i Älvsborgs län</i>
Leif Jonsson	<i>arkeolog, osteolog, forskare</i>
Allan T. Nilson	<i>etnolog, docent, f.d museichef</i>
Lars-Arne Norborg	<i>historiker, docent</i>
Lars Stackell	<i>konstvetare, docent</i>
Erik Wegræus	<i>riksantikvarie</i>
Eva Weiler	<i>arkeolog</i>
Christer Winberg	<i>historiker, professor</i>
Jonas Yngström	<i>stadsarkitekt</i>
Carola Östmark	<i>museichef</i>

Innehåll

Förord – <i>Erik Wægræus</i>	7
Bredgårdsmannen – <i>Leif Jonsson</i>	9
Byteshandel och fjärrkontakter under förhistorisk tid – <i>Eva Weiler</i>	23
Den medeltida bygden - historia och arkeologi – <i>Rune Ekre</i>	37
Spår av Bogesund – <i>Rune Ekre</i>	57
På Sten Sture den yngres tid – <i>Lars-Arne Norborg</i>	71
Ulricehamnsbygden i fågelperspektiv – <i>Christer Winberg</i>	79
Boskapsskötseln - en historisk förutsättning – <i>Lennart Andersson Palm</i>	91
Från handelsstad till kurort – <i>Christer Ahlberger</i>	107
Kyrka och frikyrka – <i>David Haldorson</i>	121
Bildsvit med texter – <i>Carola Östmark</i>	128
Den stora utvandringen – <i>Anna-Lena Hultman</i>	161
Från trafik på vågor till trafik på räls – <i>Carola Östmark</i>	171
Gårdar och hus – <i>Allan T. Nilson</i>	179
Bebyggelsen i staden – <i>Jonas Yngström</i>	193
Kurortsverksamheten - ideologier och byggnader – <i>Lars Stackell</i>	203
Folkkrörelser och politik – <i>Christer Winberg</i>	221
Mot 2000-talet - planerarnas visioner – <i>Lars Holmén</i>	231
Efterskrift – <i>Bengt K.Å. Johansson</i>	245
Årsberättelse - <i>De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening</i>	247

Årtal

ca 7700 f Kr	Bredgårdsmannen
ca 1150	De första romanska stenkyrkorna byggs
1307	Bogesund omnämns för första gången
1371	Enligt en skrivelse står Bogesund utanför häradsorganisationen, det vill säga är troligen stad
1400-talet	En rad klara belägg för Bogesunds stadskaraktär
1520	Slaget på Åsundens is. Staden bränns av danskarna
1562-1610-talet	Bogesund grevskap
1566	Staden bränns åter av danskarna
1604	Stadens äldsta bevarade privilegiebrev
1621	Huvudkonkurrenten Borås anläggs
1651-1655	Bogesund åter grevskap
1741	Staden döps om till Ulricehamn
1788	En storbrand ödelägger huvuddelen av staden
1803	Staden får samma handelsrättigheter som Borås
1846/1864	Näringsfrihet i Sverige, städernas ekonomiska särställning försvinner i huvudsak
1874	Järnvägen Ulricehamn - Vartofta öppnas
1886	Sommarsanatoriet tas i bruk
1906	Västra Centralbanan med nytt stationshus öppnas
1907	Vintersanatoriet klart
1917	Järnvägen Ulricehamn - Borås öppnas
1938	Brunn och Vist införlivas med staden
1940	Järnvägen till Jönköping invigas
1948	Staden läggs under landsrätt
1952	Storkommunreformen; landsförsamlingarna inom den nuvarande kommunens område slås samman till storkommunerna Hökerum, Redväg och Åsunden. Ulricehamns stad fortfarande egen kommun
1974	Ulricehamns nuvarande kommun bildas
1998	Ulricehamns kommun ingår i Västra Götalands län

Förord

ERIK WEGRÆUS

Du håller nu en historiebok i din hand. En historiebok om Ulricehamn, "Bygden vid ridvägarna - Årtusenden kring Åsunden". Denna historiebok har också en viss framåt-syftning. Den återger inte bara händelser i tidsföljd. Flera vetenskapligt grundade slutsatser dras av de historiska tilldragelserna och av olika folkgruppers beteenden. Den försöker förklara varför bygden och staden blev vad den blev; ganska konservativ och religiös, med låg industriell profil, med många kvardröjande drag av till exempel borgerligt societetsliv, men på grund av detta också en jämförelsevis god social stabilitet och med ett stort miljökapital i behåll.

När man nu i Ulricehamn ger ut denna historiebok ligger man rätt med tidens idéer. Sällan har väl historiska sammanhang, kulturell identitet och kulturarv varit så betydelsefullt för människor som nu. Och detta är väl ganska naturligt i den sekulariserade värld som vi lever i. Då blir begrepp som identifikation, rotfäste, kulturarv, självkänsla, kulturell och social gemenskap viktiga.

En bygds kultur är vad man har gemensamt. Finns inte den gemenskapen, så finns det heller inget samhälle. Någon har sagt, att kulturen är den andliga väv som en bygd, eller ett land, bygger på. Kul-

turen är egentligen ingen egen sektor i samhället, utan något som genomströmmar en hel bygd eller ett helt land, och allt vad vi gör. Därav tycker jag också följer vad kulturarv är, nämligen gemenskapen i en gemensam historia, gemensamma minnen och en gemensam referensram. Historia och kulturarv är ingen enskild angelägenhet - utan det är det som ger känslan av att man är vi - att vi har en kulturell identitet.

Om vi inte känner oss själva och vet vilka vi är, då är det inte lätt för oss att begripa främmande människor och främmande kulturer, och lika svårt för främmande att begripa och få respekt för oss. Utan någon form av andlig gemenskap fungerar inget samhälle. Och den viktigaste delen av denna gemenskap är en gemensam historia och ett gemensamt kulturarv. Därför är det så viktigt att lära känna och kunna sin egen bygds historia.

I boken om Ulricehamn får vi lära känna denna bygds historia och kulturarv på ett förnämligt sätt.

Tag läs och lär!

Erik Wegræus
Riksantikvarie

Bredgårdsmannen

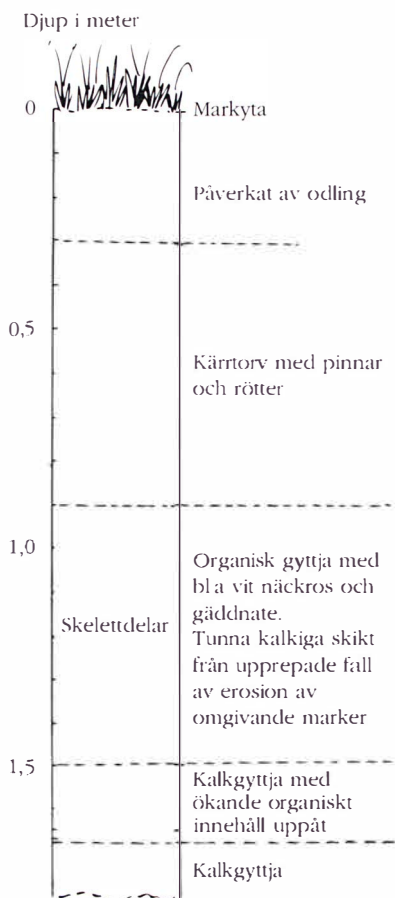
LEIF JONSSON

Så är han plötsligt där framför oss, "Bredgårdsmannen" - som vi kallar honom, fast så hette han inte i livet - en jägare från den äldre stenåldern. Vad han egentligen hette får vi aldrig veta. Han har varit död i nära tiotusen år. Bara skelettet finns kvar, åtminstone delvis. Hans röst har tystnat och språket han talade, avläggset besläktat med vårt, är borta för alltid. Men genom skelettdelarna av denne stenåldersjägare kan vi ändå få reda på mycket om människors liv i en avlägsen tid i det område som vi idag känner som Ulricehamnsbygden.

De äldsta kända spåren av människor och deras verksamheter i Sverige är från tiden efter den senaste istiden. Fynd av gamla människolämningar är mycket sällsynta och de flesta har gjorts slumpmässigt. På Bredgården i Marbäcks socken gjordes sommaren 1994 ett av dessa ovanliga fynd. Det består av ett komplett kranium, tre ryggkotor, några revben, ett nyckelben, ett armbågsben, tre handlovsben, en tumled och båda lårbenen. Fyndet gjordes vid grävning i ett kärr i en fuktig sänka, en tidigare liten sjö som vuxit

igen. Grävmaskinisten observerade ett avvikande föremål när det föll ur skopan. Det visade sig vara ett människokranium. Fler ben hittades i schaktmassorna och ett lårben fanns kvar i schaktkanten. Grävandet avbröts och polis tillkallades. Senare kunde skelettet hänföras till manligt kön och dateras till ca 7700 år f. Kr. "Bredgårdsmannen", eller snarare delar av honom såg åter dagens ljus. Ett av våra viktigaste fynd av människoskelett från vår äldsta forntid hade gjorts.

Arkeologiska undersökningar har stora likheter med brottsplatsundersökningar. När arkeologer efter några dagar kom till platsen måste fyndomständigheterna dokumenteras. Man konstaterade att skelettdelarna legat i en obruten lagerföljd. Inga spår av yngre nedgrävningar i sedimenten fanns. Skelettdelarna, som låg på 1,2 m djup, måste således ha samma ålder som lagren i vilka de låg inbäddade. Det lårben som fortfarande satt kvar i schaktkanten visade på vilken nivå man skulle kunna hitta ytterligare skelettdelar. Här togs ett stort sedimentblock ut för noggrannare analys.

Lagerföljden på fyndplatsen är typisk för en gammal igenväxt sjö. De äldsta sjösedimenten ligger underst och består av kalkgyttja från tiden efter istiden imman markerna runt sjön fått ett vegetations-skikt som skyddade mot regnvattnets erosion. Högre upp blir sedimenten allt mer organiska till sitt innehåll. De består till största delen av vattenväxter. I denna organiska gyttja hittades skelettdelarna. När sjön med tiden grundades upp övergick den till att bli ett kärr med al. I senare tid har träden buggits bort och man har försökt odla marken. Skelettdelarnas läge i insjögyttjan visar att platsen under Bredgårdsmannens levnad upptogs av en öppen sjöyta med näckrosor och nate.

Lagerföljden på fyndplatsen visar att det nuvarande kärret föregåtts av en öppen vattensamling i sänkan. Tillflöden utgjordes av en bäck från bergen i norr och ytvatten från de närmast kringliggande svagt sluttande markerna. Lagerföljdens understa del bestod av en kalkgyttja som bildats av fina sediment som eroderades ut från de ytliga jordlagren i tillrinningsområdet. Detta skedde från det att inlandsisen hade smält bort från trakten till dess att ett skyddande vegetations-skikt utbildats, som kunde binda jordpartiklarna med sina rötter. Kalkgyttjan övergick uppåt i en organisk gyttja av rester av vattenväxter. Att erosion förekom senare visas av återkommande kalkiga skikt högre upp i lagerföljden. Gyttjelagret, i vars mellersta del skelettdelarna hittades, bestod av en insjögyttja. Det bildades då platsen upptogs av en sjö med riklig vegetation av vattenväxter, främst vit näckros och gäddnate. Sedimentationsförloppet tycks ha varit mycket lugnt och utan störningar. Sannolikt har inte denna lilla sjö hyst några fiskar som bökat om i bottenlammet. De enda störningar som kunde iakttagas var skelettdelarna själva och de trästycken och pinnar som fanns i anslutning till dem. Både före och efter skelettdelarnas inlagring kännetecknades lagerbildningen av ostörda förhållanden. Med tiden minskade sjöns djup genom gyttjelagrets tillväxt, och övergick till att bli ett kärr, först med örter, sedan med al som karakteristisk vegetation. Kärret är markerat på den äldre ekonomiska kartan 1890 - 1897.

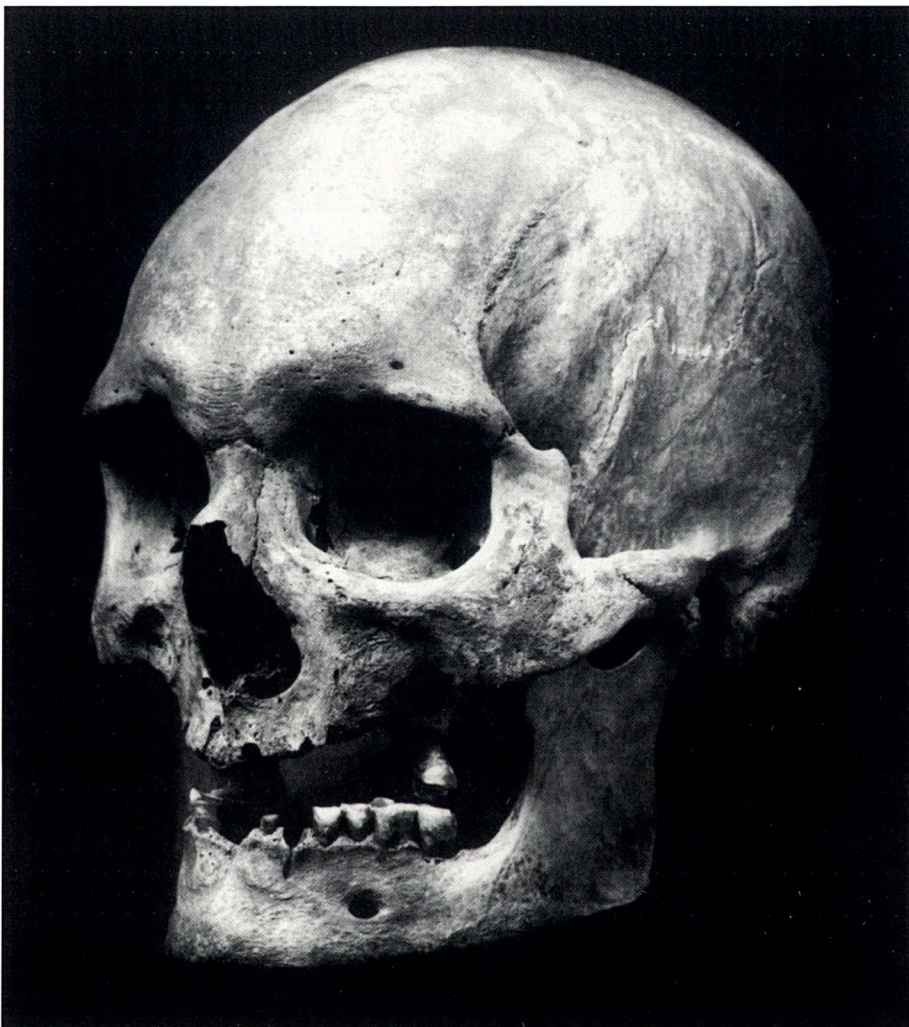
De olika skelettdelarnas lägen i

det undersökta sedimentpreparatet visade att de inlagrats samtidigt och att samtliga delar låg helt skilda från varandra. Fyndsammanhanget visar alltså att skelettdelarna måste ha hamnat en och en på sjöbotten. Innan vi går in på några hypoteser

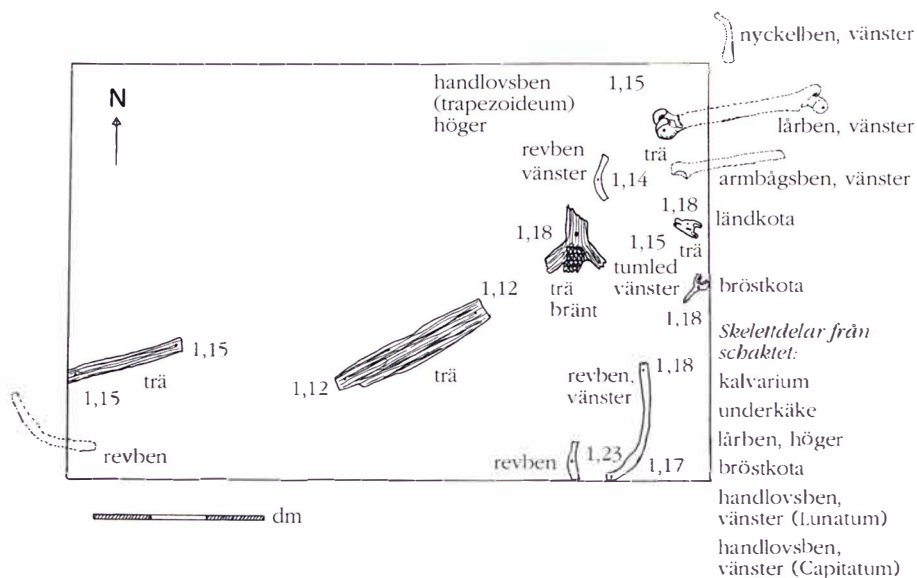
om hur människobenen hamnade i den lilla sjön måste jag redogöra för dateringen.

Datering av skelettresterna

Dagarna efter det fyndet hade gjorts spekulerades mycket om dess ålder

Bredgårdsmannens kranium är mycket välbevarat. Dock saknas de flesta framtänderna, vilka har enkla rötter och som föll ut ur sina rothålor vid schaktningen utan att senare återfinnas. De flesta av kindtänderna i överkäken hade förlorats under livstiden. Ansiktsskelettet är kraftigt utformat, vilket är typiskt för både män och kvinnor bland den äldre stenålderns människor.

Plan över det noggrant utgrävda sedimentpreparatet, vilket togs upp i ett stycke från fyndplatsen. Schaktkanten är till höger från vilken det ena lårbenet stack ut. De inbördes lägena hos de benfragment som hittades inne i sedimentpreparatet visar att de hamnat på sjöbottnen efter det att skelettet fallit isär. Träbitar, varav en var bränd, låg i samma lager som bendedelarna. Avsaknaden av träbitar i gyttnan under och över skelettnivån indikerar att det varit mänskliga aktiviteter vid sjöns stränder vid tiden för Bredgårdsmannens död, men inte före eller efter. Siffrorna anger djupet i meter under markytan.

och i vilket sammanhang det hamnat i den gamla våtmarken. Det gjordes antaganden, allt från att det var en soldat som dött under Sten Stures dagar, till att det var av förhistoriskt datum. Redan undersökningen i fält visade att det inte rörde sig om nedgrävda människorester. Skelettdelarnas ålder måste vara betydande. Inga andra fynd än bendedelarna hade gjorts, inga kläddetaljer, vapen eller redskap. Genom kol-14-metoden kan vi nu datera benen direkt. Fyndet från Bredgården ligger med 65% sannolikhet mellan 7873 och 7539 kalenderår f. Kr. Dateringen placerar fyndet från Bredgården bland de 10 äldsta lämningarna efter människa i

Skandinavien. Bland dessa är bredgårdsfyndet ett av de bäst bevarade såväl ifråga om skelettets fullständighet som kvaliteten på benvävnaden. Som framgick av utgrävningen i fält, och av sedimentpreparatet, så låg de olika skelettdelarna spridda utan att några ben ledade mot varandra. Man måste i sådana fall ställa frågan om de härrör från samma individ eller om de kommer från olika människor. Kraniet saknade tillhörande underkäke när det först observerades. Underkäken, som hittades senare, hör helt säkert till detta kranium, vilket fastställdes genom de ledförändringar som förekommer i såväl underkäke som i kranium. För övri-

ga skelettdelars samhörighet med kraniet måste man göra en sannolikhetsbedömning. Denna grundar sig på samstämmighet i individålder, könsbedömning, kroppsstorlek och konstitution. Det har inte hittats några delar i mer än enkel uppsättning, vilket annars hade indikerat mer än en individ. Alla delar är färdigvuxna och kommer var och en från en kraftigt byggd äldre individ. Kraniet är av manlig typ och dödsåldern har uppskattats till ca 45-60 år. De båda lårbenen motsvarar varandra i fråga om längd, utformning och åldersrelaterade strukturer. Lårbenets största längd är 47,4 cm, vilket motsvarar en kroppslängd av ca 175 cm. Kroppslängden är genomsnittligt längre hos män än hos kvinnor. Undersökningar av skelett från äldre stenåldern i Sverige och Danmark har gett en medellängd för män på 168 cm (variationsbredd 181 - 160 cm) och för kvinnor på 155 cm (variationsbredd 161 - 150 cm). Lårbenen från Bredgården med sin beräknade kroppslängd på 175 cm faller inom variationen för mesoliticum, d.v.s mellersta stenåldern. Även muskelfästernas kraftiga utveckling på de båda lårbenen är ett mycket starkt indicium för att de tillhört en man. Armbågsbenet kommer från en kraftigt byggd individ och storleken motsvarar även här en kroppslängd av 175 cm. Nyckelbenet har en längd av 15 cm och är kraftigt utformat, vilket också tyder på manligt kön. Ledändan mot bröstbenet är helt förbenad med en slät yta utan markerad yttre kant som hos yngre individer, vilket tyder på en ålder över 30 år. Tumleden, de tre hand-

lovsbenen och revbensfragmenten kan mycket väl höras till en äldre vuxen individ av samma längd och robusta kroppsbyggnad. Det föreligger alltså inget som talar för att skelettdelarna kommer från olika individer. Möjligen skulle en framtida undersökning av bevarade DNA-molekyler i de olika delarnas vävnad kunna ge ett entydigare svar på frågan. DNA-analyser på gamla ben är ännu ett nytt forskningsfält och benen från Bredgården måste vänta tills analysmetoderna utvecklats mer. Ett prov från det skadade lårbenet har dock lämnats för analys för en första jämförelse med DNA-variation i nutidens Europa och i ben från andra äldre stenåldersfynd; analysresultat föreligger ännu inte när detta skrivs. Vår hypotes är tills vidare att bredgårdsfyndet representerar en enda man i åldern 45-60 år.

Sydskaninavien under Bredgårdsmannens tid

Då Bredgårds mannen levde i trakten av Åsunden för över 9500 år sedan var han redan av mer än den femtionde generationen stenåldersjägare i Sydsverige. Man räknar idag med att istiden definitivt tog slut för omkring 11500 år sedan. Då vände klimatet inom några tiotal år från arktiskt till ett varmare klimat. Inlandsisens sydkant gick då från Dalsland till södra Uppland och vidare till södra Finland. Under de följande tusen åren smälte isen snabbt av och sammanhängande landis fanns bara längs fjällkedjan och i det inre av Norrland. Det första årtusendet efter istidens slut kal-

las den Preboreala perioden. Under denna tid genomgick landmiljön mycket stora förändringar. Klimatet ändrades från arktiskt till tempererat. Växter och djur koloniserade land och vatten. Under de första tusen åren invandrade huvuddelen av vår däggdjursfauna. De människor som levde i Sydsandinavien under denna tid upplevde en naturmiljö som snabbt ändrade karaktär. Tall och björk invandrade på de tidigare tundramarkerna. Renhjordarna och vildhästflockarna, som tidigare varit av central betydelse för nomadiserande jägargrupper, försvann gradvis och ersattes av uroxer och älg. Större volymer av is fanns ännu kvar i Nordamerika och vid polerna. Därför hade världshavens yta ännu en lägre nivå, ca 50 meter under dagens, vilket medförde att områden som idag är grunda havsbottnar vid den här tiden var torrlagda.

För Nordeuropas del innebär det att södra Nordsjön var torrt land och Brittiska öarna var förenade med kontinenten. Jylland och de danska öarna samt södra Götaland var först förenade till en halvö som skildes från resten av Skandinavien av ett havssund över Mellansverige som hade tryckts ned av inlandsisens tyngd. Under senare del av Preboreal etablerade sig hassel och blev ett dominerande trädslag på fuktigare marker där kronhjort, rådjur och vildsvin var de vanligaste storvilten. Alen var också en av invandrarna i detta skede. Ädellövskogens viktigaste träd, alm, ek, ask, lind och lönn började förekomma sparsamt i Sydsvrige under slutet av Preboreal. Den följande tusenårsperioden -

Boreal - under vilken Bredgårds-
mannen levde, hade isen smält av
upp till fjällkedjan. Mellansverige
hade stigit upp över havsytan och
den baltiska sänkan fyllts med söt-
vatten till en insjö - Ancylussjön,
som hade utlopp genom en dalgång
i nuvarande Stora Bält.

Den bild vi kan göra oss av natur-
miljön i det inre av Götaland under
Boreal-perioden skiljer sig mycket
från de förhållanden vi är vana vid.
Klimatet hade en kontinental prägel
med mindre nederbörd. Medeltem-
peraturen var som dagens men med
större skillnad mellan vinter och
sommar. Skogarna var ljusa och
bestod mest av tall och björk på de
magrare markerna, medan hassel
och al expanderade på rikare jordar.
Ädellövskogens träd hade börjat
spridas in i området. Granen sakna-
des helt. Öppna marker utan skog
förekom, förutom på jordfattiga ber-
giga marker, längs vattendragen.
Den ringa nederbörden ledde till
sjösänkningar och ökad gräsväxt på
de torrlagda bottarna, gräsmarker
som till en del troligen hölls öppna
av betande uroxar. Öppna marker
skapades också av hävern genom
trädfällning i anslutning till dess
dammar. Övergivna och raserade
bäverdammar omvandlades till tem-
porära ängsmarker innan skogen
etablerade sig på nytt. Människans
påverkan på landskapet under den
här tiden är svår att uppskatta.
Avsiktliga röjningar eller anlagda
bränder i skogen kan ha förekommit
för att skapa grästillsväxt, senare
ersatt av ungskog, vilket först verka-
de lockande på uroxar och därefter
på hjortar och svin. Spår av bränder,

i form av kolpartiklar, finns i sjösedimenten från denna tid, men avsiktliga bränder kan knappast skiljas från spontana. Dagens öppna åkerlandskap och täta granskogar skulle ha tätt sig mycket främmande för människorna på Bredgårdsmannens tid. Hunden var det enda tamdjuret och man odlade inga växter.

I områden med sammanhängande tallskog var älgen dominerande bland de större djuren. Här fanns också haren som anpassat sig från tundraliv till den nya skogen, men som också jagades av lodjuret. På gräsrikare sankmarker runt större sjösystem och dalgångarnas vattendrag strövade hjordar av uroxer. På de näringsrikare markerna, där hasseln etablerade sig, kom kronhjort, vildsvin och rådjur att finna sig tillrätta. Kvar från tundrans tid fanns vargen som det viktigaste landrovdjuret. Skogsräven hade ersatt fjällräven. Både tall- och hasselskogar gynnade ekornen, som i sin tur jagades av bl.a. mård och vildkatt. Även brunbjörnen hade goda betingelser i de hasselrika markerna. I de större sjöarna, t.ex. Åsunden, var det gott om fisk. Där fanns bestånd av öring, sik, gädda, abborre och många karpfiskar.

De första människorna som invandrade i Sydskandinavien under slutet av istiden och början av tiden därefter baserade sin försörjning på renjakt under delar av året, speciellt under renens vandringar på vår och höst. Möjligen kompletterade man renjakten med fiske och säljakt på havskusterna. Under året var man tvungen att vandra mellan traditionella jaktområden. Vandringarna kan ha omfattat 100 - 200 mil om året.

När renen försvann, och ersattes av kronhjort, rådjur och vildsvin i takt med att klimatet förbättrades och skogar utvecklades, ändrade människorna sin livsföring. De nya bytesdjuren bildade inte stora hjordar, utan var mer stationära och revirhävande i sitt uppträdande. Därför hade man inte längre något tvång att företa långa årsvandringar. Bredgårdsmannen, hans familj och närmaste släktingar, tillsammans kanske ett tiotal människor, var mer eller mindre bofasta inom några kvadratkilometers område. Här hade man en eller ett par platser där man hade sin bosättning under större delen av året. Man hade också ett antal platser som man för kortare tid besökte i samband med speciella jakturer eller för insamling av råvaror till redskap, bostäder och kläder. Det fanns också platser där man mötte andra liknande grupper av jägare/fiskare, grupper av människor som man var släkt med. Plats och tid för sådana släktemöten skapades när man hade tillgång till extra mycket mat, kanske vid en typ av jakt eller fiske då man behövde vara en större grupp som samarbetade. Möten av den här typen var viktiga för att hålla samman den klan (stam) som man ingick i. Man utbytte då informationer, kunskaper, produkter eller råvaror av olika slag, man avgjorde den inbördes rangordningen mellan stammens ledande medlemmar, och man förmedlade äktenskapliga kontakter. Etnografiska paralleller med sentida jägarfolk gör det troligt att den här typen av jägarstammar kunde ha 200 - 300 medlemmar och således behärska ett femtiotal kva-

dratmil stort område. Dessa stammar hade olika typer av kontakter, både fredliga och våldsamma, med andra stammar i angränsande områden.

En inlandsmänniska

I samband med dateringen av Bredgårdsmannen (på kol från benvävnaden) gjordes också en mätning av halten av kol-isotopen kol-13. När vi mäter halten av kol-13 gör vi det för att spåra i vilken omfattning födan hämtades från hav respektive land. Mätningarna av kol-13-halten i Bredgårdsmannen visar att han livnärt sig på föda från landmiljöer. Han tycks inte ha ätit mat från havet, åtminstone inte i sådan mängd att vi kan spåra det. Sannolikt har han levt sitt liv, åtminstone huvuddelen, i inlandet. Vi känner till skelettdelar av i stort sett samtida människor ute på öarna på kusten i väster. Deras ben har visat sig ha så höga halter av kol-13 att man måste dra slutsatsen att dessa människor till en mycket stor del livnärde sig på mat hämtad ur havet.

Vilka eventuella släktskapsband som fanns mellan grupper av människor inne i landet och grupper ute på kusten vet vi ännu inte. Prover av benvävnad för DNA-analys, som tagits från Bredgårdsmannen och andra skelettfynd, syftar till att skapa underlag för tester av släktskapets närhet mellan olika grupper av stenaldermänniskor. När dessa rader skrivs har som sagt analyserna inte avslutats.

De lämningar som vi har av mesolitiska människor visar upp drag som skiljer dem från vad vi

vanligen finner hos nutida människor. Detta gäller framför allt deras kraftigt byggda kranier med robusta, breda ansiktsskelett. Kraftigheten i kraniet var sannolikt till stor del beroende på levnadssättet och födans sammansättning. Hur man beredde maten och i vilken utsträckning man använde tänderna vid till exempel skinnberedning och harts-tuggning påverkade tuggmuskulaturens storlek och utformning. Man tuggade hårda, sega saker från unga år. Det växande kraniet hos barn och ungdomar kom på detta sätt att påverkas i sin slutliga utformning. Innan skelettforskare hade fått en klarare uppfattning om hur robusta både manliga och kvinnliga kranier var under Mesolitikum missbedömde man lätt robusta kvinnliga kranier som manliga. Ett välkänt fall är individen från Barum i Bäckaskog i Skåne, vilken först klassades som man, trots dess tämligen gracila kroppsskelett, men som visat sig vara en kvinna som fött flera barn.

Bredgårdsmannen hade ett robust kranium. Sett framifrån lägger man märke till de kraftiga och utstående kindbenen. Upp till är skallen toppig, vilket hänger ihop med den kraftiga käkmuskulaturen vars övre begränsningar når halvvägs upp på hjässbenen. Underkäken har kraftiga, utstående bakhörn och stora muskelutskott. Även nackmuskulaturen har varit kraftig att döma av de starkt markerade muskelfästena i kraniets bakre delar. Han var ca 175 cm lång, vilket var över medellängd, och mycket muskulöst byggd. Muskelfästena i det bevarade armbågsbenets övre ända visar att han haft kraftiga

överarmsmuskler. Axelbredden har varit ca 45 - 50 cm. Lårbenets övre del har på sin utsida fästen för den stora sätesmuskeln - kroppens största enskilda muskel. På skelettet från Bredgården är dessa muskelfästen mycket starkt utvecklade, vilket tyder på en avsevärd benmuskulatur. Normalt är benets genomskärning i detta område närmast cirkelrund. Den kraftiga muskulaturen har i Bredgårdsmannens fall lett till att benet ökat i omfång i sidled för att skapa en större fästytta för sätesmuskeln. Genomskärningen är därför tydligt oval. Det är inte ovanligt att finna mycket kraftigt byggda män bland de mesolitiska skelettlämningarna. Kvinnorna var mer normalt byggda, som visas av skelettet från Barum.

Dåliga tänder

Bredgårdsmannen uppnådde en ganska hög ålder för sin tid. Han har därför hunnit med att få en del åldersrelaterade förslitningsskador. Den odontologiska undersökningen visar att han i livet hade tappat flera kindtänder. Sannolikt hade han förslitit flera tänder så kraftigt och så hastigt att pulpahålan i flera fall blotats med infektioner som följd. I samband med skadorna på tänder och käkben hade han fått förändringar på käklederna. Båda underkäkens ledhuvuden och motsvarande ledytor på tinningbenen har remodellerats så att de fått en flatare form, och på ledytornas kanter har nytt ben tillväxt. Infektionen i vänster överkäke kan ha medfört att mannen under senare delen av sitt liv huvud-

sakligen tuggade sin föda med höger sidas tänder. Denna sida visar ett kraftigare slitage än vänstersidan.

I allmänhet var tandslitaget, speciellt hos de övre framtänderna, kraftigare hos mesolitiska människor än hos t.ex. järnåldersbönder. Man har också iakttagit hur män och kvinnor skiljer sig åt i fråga om hur man slitit tänderna. Detta gäller framtänderna som använts som extra verktyg. Mesolitiska kvinnor hade ofta ett mycket kraftigt, plant slitage, som kan ha uppstått då skinn bereddades. Liknande tandslitage har observerats hos skinnberedande eskimåkvinnor. Männen visade ofta upp ett mönster där framtänderna hade ett snett slitage (snett inåt), och oftare kraftigare i ena sidan (i regel höger) där också småbitar av emaljen lossnat vid bett i hårda saker. Ben, pinnar och liknande tycks ha hållits i höger hand och bitits på vid höger mungipa. I Bredgårdsmannens käkar har de undre, yttre framtänderna ett sådant snett slitage. Höger mittre framtand i underkäken har tappats i livet och dess rothål har växt igen helt. Vänster mittre framtand har försvunnit efter döden. Överkäakens framtänder har också ramlat ut efter döden och återfanns inte när skelettfyndet gjordes. Tidigare i sitt liv hade Bredgårdsmannen haft en väl fungerande tuggapparat, vilket syns på det kraftiga slitaget som föregått käkbensinfektionerna och tandlossningarna. Något direkt samband med hans död behöver tandproblemen inte ha haft.

Det finns inga tecken på att Bredgårdsmannen skulle ha haft några angrepp av karies. Karies var mycket sällsynt i mesolitiska befolkningar

i Skandinavien till skillnad från samtida grupper i Syd- och Mellaneuropa. Man har tolkat denna skillnad som ett resultat av olika matvanor. Andelen sockerhaltiga födoämnen, såsom söta frukter och kanske honung, var sannolikt större söderut. Andelen kolhydratrika livsmedel var lägre hos jägare/fiskare i Nordeuropa. Fett- och proteinrika livsmedel var dominerande. Hos senare jordbrukande människor i Nordeuropa spelade kolhydratrik mat en dominerande roll, vilket märks på den då högre frekvensen av kariesangrepp. Mycket av födan har ändå varit ganska mjuk, vilket framgår av att tandsten inte var ovanlig. Hos Bredgårdsmannen fanns tandsten på kindtändernas in- och baksidor ovanför tandkötskanten. På grund av ålder och kraftigt tandslitage hade benvävnad förlorats vid tandhålornas kanter.

Bredgårdsmannen och hans samtida hade en rik miljö att skaffa mat ur. Material till verktyg, kläder och bostäder fanns både i närheten och längre bort. Bra flinta kan ha hämtats från kustområdet i väster genom byte från grupper av människor där eller via egna vandringar dit. Resurserna var förutsägbara och sällan bristfälliga. Tecken på undernäring och sjukdom är sällsynta i nordeuropeiska skelettmaterial från äldre stenålder. Bland jägar-samlarbefolkningar i Nordeuropa finner vi däremot högre frekvens av skador, olyckor eller förslitningar, än längre söderut. Det var inget enkelt eller ofarligt liv som levdes av Bredgårdsmannen och hans gelikar. Den kraftiga kropps-konstitution som vi kan

spåra hos män från den här tiden visar att det ofta krävdes stor fysisk styrka. Denna kom till pass vid jakt på storvilt, och kanske vid styrkeprov i samband med släktmöten då rangordningen mellan männen kunde avgöras med bl.a. olika fysiska tävlingar. Hos den omtalade kvinnan från Barum i Bäckaskog kan vi se belastningsskador i ryggraden. Det dagliga slitet med att samla ätbara växter, att fånga smådjur, att fiska, och att bära ved och barn lag troligen på kvinnorna.

Hur hamnade benen i sjön?

På vilket sätt, och med vilka eventuella motiv, kom resterna av denna stenåldersmänniska att hamna i bottenlammet i den lilla sjön som då fanns i sänkan vid Bredgården? Var det en olyckshändelse och en slump att mannens kropp hamnade i vattnet, eller kan andra människor med avsikt ha placerat hans döda kropp i vattnet eller i nära anslutning till detta?

Spridningen av benen som iaktogs vid utgrävningen kan tolkas på olika sätt. En möjlig tolkning är att kroppen var hel och att den en tid flutit i vattnet. En sådan tolkning stöds av att det vid rengöringen av skallens insida från gytjerester hittades rester av bevarad fettvävnad från hjärnan. Detta tyder på att kroppen inte kan ha legat någon längre tid på land, eller först varit begravd i torrare mark. Insekter och andra smådjur tillsammans med mikroorganismer skulle i så fall ha brutit ned all fettvävnad ganska snabbt. Rester av fettsubstans i hjärnskålen och

benens mycket goda bevaringstillstånd tyder istället på att kroppen ganska snart efter döden hamnat i vattnet. En kropp som ligger i vatten och där börjar ruttna fylls av gaser som samlas i bukhålan om dennas vägg inte är perforerad av yttre våld. En sådan kropp flyter upp med bakändan i vädret. I det här fallet kan kroppen ha flutit kring bland näckrosorna, och efterhand som den bröts ned sjönk olika skelettdelar till botten. Kroppens närvaro i vattnet kan i så fall vara ett resultat av en drunkningsolycka eller ett medvetet utplacering av kroppen i vattnet.

Det är också möjligt att kroppen lagts på någon typ av konstruktion ovan vattenytan. En sådan konstruktion kan även ha varit gjord i ett träd vars grenar sträckte sig ut över vattnet. Begravningar i träd är kända från sentida jägarfolk, till exempel bland grupper av indianer i Nordamerika. Atminstone kraniet har hamnat i vattnet snabbt nog för att fettrester skulle kunna bevaras inuti.

Hur snabbt en kropp bryts sönder om den placeras på detta sätt ovan jord beror både på årstiden och på om man hade behandlat den på något sätt innan, till exempel rökt den. Efter en sådan "konservering" av kroppen skulle det kunna ha förflutit en något längre tid innan kroppsdelarna hamnat i vattnet. Om Bredgårdsmannens ben utgör spårren av en trädbegravning eller grav på en plattform över vattnet så har benen inte ramlat ner medan vattenytan varit frusen. I så fall hade benen, speciellt kraniet, kunnat få frakturer och varit exponerade för rävar, sorkar och skogsmöss, som

kunnat gnaga på dem. Det finns inga sådana spår på benen.

Ytterligare en möjlighet skulle vara att mannens kropp först skeletterats eller på annat sätt "tagits isär" innan benen placerades i vattnet. Det finns dock inga spår av mekaniskt borttagande av kroppens mjukdelar eller annan styckning av kroppen.

Det enda ben som hittades på plats och som inte var helt bevarat, är ett av revbenen. Det låg en bit in i sedimentpreparatet och skadades inte vid schaktningen. Benet kan ha skadats av något djur om kroppen flutit med ryggen uppåt, eller det kan ha brutits på annat sätt som inte kan avgöras nu.

De skelettdelar som vi funnit visar inga tecken på yttre våld som skulle kunna antyda en eventuell dödsorsak. Antingen mannen drunknade genom olyckshändelse, eller hans kropp hamnade i sjön efter döden, kan man ändå med stor sannolikhet anta att han legat i vattnet med sina släktingars vetskap. Var kroppen intakt när den hamnade i vattnet måste den ha varit väl synlig under flera månaders tid. Olika djur kan ha dragits till den ruttnade kroppen, vilket i så fall bör ha observerats av hans efterlevande. Om de visste att kroppen låg i den lilla sjön så har de beslutat att den var dess gravplats.

Vi vet annars föga om gravskicket i den äldre delen av äldre stenålder, helt enkelt på grund av att vi har så få fynd av människorester från denna tid. Från Uleberg i Bohuslän, Kams på Gotland och Barum i Skåne finns samtida gravar. De är alla gjorda som en grop i marken i vilken de

döda placerats i bakåtlutande, sittande ställning. Liknande jordbegravningar gjordes också under senare delar av äldre stenålder. De dödas ställning och placering i gravarna visar då stor variation och det finns också exempel på att man kremerade en del av de döda.

Av speciellt intresse i samband med fyndet från Bredgården är tidigare fynd av mänskliga skelettdelar i gamla sjösediment. Ett fynd som kan vara en nära parallell till bredgårdsfyndet har gjorts i Hanaskede i Västergötland. Där påträffades ett manligt kranium utan underkäke vid grävning i en sankmark. En nyligen gjord kol-14-datering av benvävnad från detta fynd visar att det är några hundra år äldre än bredgårdsfyndet. Flera danska fynd av människoben i gamla sjösediment har daterats till den äldre stenåldern. Samtida med bredgårdsfyndet är ett kvinnoskelett från Koelbjerg på Fyn och ett från Store Mosse i Skåne.

Begravningar i vatten är med säkerhet kända från den yngre stenåldern. De flesta fynden kommer från Danmark. I flera av fallen kan det röra sig om avrättade, möjligen offerade, människor. Skeletten har ofta legat i ofullständig anatomisk ordning, vilket visar att kropparna delvis flutit i vattnet under nedbrytningsprocessen. Man har trots det i några fall hittat rester av snaror runt individernas halsar. De har alltså blivit strypta innan de placerades i vattnet. När skelettet på Bredgården hittades fanns ingen möjlighet att kontrollera en eventuell förekomst av förmultnade repreciter intill kraniet. I bredgårdsfyndet finns inget som

antyder att vi har att göra med en offerplats.

Fynden av träpinnar, den ena lite bränd, i samma lager som benen visar att det pågick aktiviteter vid sidan av den lilla sjön nära i tiden då benen hamnade där. Det kan ha funnits en lägerplats eller liknande boplats vid strandkanten. I samband med att fyndplatsen grävdes ut hade vi möjlighet att leta efter indikationer på boplats i form av flintavslag, kolbitar och brända stenar på de västra och södra sidorna av den forna sjön, men utan positivt resultat. Vi sökte också efter trärester som kom från gytjelagret. Av speciellt intresse hade det varit att kunna påvisa pålar som hade stuckits ned i botten och som kunnat ingå i en bryggliknande konstruktion eller plattform ute i vattnet. Inga spår av det slaget hittades under vår eftersökning, och inga sådana observationer hade gjorts under det tidigare schaktningsarbetet. Däremot gjordes ett fynd av en 5 m lång tallstam i ett gytjelager under skelettfyndet. Stammens nedre ända hade flera spår av yxhugg som vittnar om att en människa fällt trädet. Undersökningen av gytjelagren på fyndplatsen, och i det upptagna preparatet, visade att det inte fanns något samband mellan skelettdelarna och tallstammen och vi gissar att den hamnade där kanske mer än tusen år före skelettet. Möjligen är detta spår av en nomadiserande renjägare som rastade här bland glesa tallar och björkar. Tallstammen väntar fortfarande på att dateras.

Vår tolkning av bredgårdsfyndet är att det måste betraktas som ett gravfynd. Vare sig det rör sig om en

regelrätt gravsättning enligt tidens sed, en typ av offer, en olyckshändelse, eller ett våldsdåd, så är det sannolikt att mannens samtida sanktioner att den lilla sjön blev kroppens hemvist. Bredgårdsmannen är

inte bara ett fynd som visar delar av livet hos människor vid Åsunden för drygt nio tusen år sedan. Det är ett viktigt fynd för vår syn på våra föregångare i en avlägsen forntid och ett perspektiv på oss själva i vår tid.

Litteratur:

Mer om Bredgårdsmannen och andra människofynd från äldre stenålder, om deras liv och miljö, finns att läsa i följande arbeten:

Alexandersen, V. Description of the human dentitions from the Late Mesolithic grave-fields at Skateholm, Southern Sweden. I: Larsson, L. *The Skateholm Project. 1. Man and Environment*, s. 106-163. Stockholm. 1988

Borrman, H., Engström, E.U., Alexandersen, V., Jonsson, L., Gerdin, A.-L. och Carlsson, G.E. Dental conditions and temporomandibular joints in an early mesolithic bog man. *Swedish Dental Journal* 20:1-14. 1996

Jonsson, L. Vertebrate fauna during the Mesolithic on the Swedish west coast. I *Man and Sea in the Mesolithic* (A. Fischer, red.), s. 147-160. Oxbow Monograph 53, Oxford 1995.

Larsson, L. *Ett fångstsambälle för 7000 år sedan. Boplatser och gravar i Skateholm*, Kristianstad 1988.

Byteshandel och fjärrkontakter under förhistorisk tid

EVA WEILER

Människorna som bodde här på stenåldern för 4000 år sedan hade aldrig sett granskogar. Vem kan i dag föreställa sig Ulricehamns kommun utan en enda gran?

På höjderna kring Åsunden växte lövskog och i lugnt väder kunde man säkert se kanoter av urholkade ekstockar som små svarta streck ute på vattnet. Med hjälp av pollendiagram har geologer studerat hur människan påverkat växtligheten under tidernas lopp och enligt dem røjdes många områden från skog i de här trakterna under övergången till andra årtusendet f. Kr. Ogräspollen dyker upp som hänger ihop med bete och odling. Granpollen lyser med sin frånvaro minst ett par tusen år till. I fantasin får vi föreställa oss ljudet av yxhugg inne i grönskan och känna lukten av röken från boplatser eller från folk som bränner av mark för nybyggen eller nyodling.

Här är jorden bördig, för en gång förde isälvarna med sig kalkrikt morängrus från Falbygden neråt Ätradalen. I samma jord hittar arkeologerna i dag spåren efter boplatserna: kol från eldstäder som plogen

råkat skära igenom och vänt upp i ytan igen, trasiga flintverktyg och bitar av lerkärl. Nästan ingenting av detta är utgrävt men registrerat på kartor hos länsstyrelsen och riksanantikvarieämbetet.

Ett undantag är ett stort förråd av brända sädeskorn, som för några år sedan hittades i en förvaringsgrop på en boplatz i Månstad, belägen alldeles söder om kommungränsen. I dag går det att datera en så liten kolbit som ett enda sädeskorn med kol 14-metoden och resultatet av dateringen blev ca 1700 f. Kr. dvs. övergången mellan sten- och bronsålder. Sädeslaget var så kallat naket korn, dvs. med en kärna utan skal, som var vanligt under stenåldern men som inte odlas nu längre.

Monumenten för många

Det förefaller ha varit många små, ensamliggande gårdar som etablerats och som tillsammans ger så tydliga utslag i pollendiagrammen. Många av boplatserna hade en gemensam gravplats, bestående av en lång kammare av stenhällar, som kan vara indelad i två eller tre rum.

De här stenmonumenten ute i terrängen kallas för hällkistor och är de äldsta synliga lämningarna efter en befolkning, som just tagit steget över från en ambulerande till en mera bofast tillvaro. Kistornas arkitektoniska lösningar och innehåll pekar på ett kontaktnät långt utanför den egna bygden.

En hällkista av det här slaget ligger ovanför Marbäck och är en av de minst 25 hällkistor som funnits inom kommunens nuvarande gränser. Så låt oss återvända till samma trakt som fyndplatsen för Bredgårdsmannen men förflytta oss några tusen år fram mot vår egen tid.

Hällkistan är belägen mitt ute i en åker och återupptäcktes inte förrän man började bryta sten här för nyodling på 1880-talet. I bästa fall kan man på håll skimta några stora stenhällar, för den är nästan helt nergrävd i marken. Går man närmare upptäcker man att hällarna ligger som ett tak över ett lågt, underjordiskt gravrum. En öppning i ena ändan leder ner i själva kammaren, som är 6 meter lång och 1,5 m bred och med sin golvyta på 9 m² motsvarar ett litet sovrum. Men den är tömd på sitt innehåll.

Den grävdes nämligen ut av Oscar Montelius under åren 1888 - 89. Han var en av vårt lands mest omtalade arkeologer och sedermera riksantikvarie. Vid den här tiden hade Montelius redan grävt ut sju stora hällkistor i Västergötland och när han var klar i Marbäck fortsatte han till Annestorp i Timmele och därefter till Rångedala.

När man grävde ut hällkistorna i den här delen av Västergötland hop-

pades man att hitta bevarade skelett i områden med kalkrik jord. En aktuell forskningsuppgift vid den här tiden var nämligen frågan om ursprungsbefolkningen i Skandinavien och sedan många år samarbetade Montelius också med en av dåtidens främste i facket, Gustaf Retzius, som var fysisk antropolog. Forntida skelett, särskilt med välbevarade kranier, var naturligtvis rena guldgruvor för dessa herrar. Bakom sig hade Montelius också ett färskt föredrag vid Antropologiska Sällskapet i Stockholm, "Bronsåldern i Egypten", där han fört fram tankar om kulturella likheter och kontakter mellan Nordeuropa och Medelhavsområdet under forntiden. Han besökte för övrigt Grekland samma år som han arbetade i Marbäck.

Det är i hällkistorna som vi har de första konkreta tecknen på sådana långväga förbindelser som Montelius och andra också intresserade sig för. Många avlidna begravdes med smycken och andra personliga tillhörigheter av importerad flinta, bärnsten och i enstaka fall också av brons eller guld (*se bild 3 och 4*).

Flintdolken - för att imponera?

Resultatet av Montelius' grävning i Marbäck var inte oväntat ett stort antal föremål, som följt de avlidna i graven, men inga bevarade skelett. Montelius var alltid noggrann att rapportera läget på den punkten och från sin nästa undersökning av en hällkista i Timmele skrev han att graven var genomgrävd före hans ankomst, men att " - - - benens beskaffenhet omtalades ej, de hade

trol. varit förmultnade."

I gravkammaren fann han inte mindre än 17 flintdolkar, tre stora pilspetsar, över 60 olika slags skrapor och knivar av flinta, sex avlånga hängsmycken av svart skiffer, en stenyx och ett mejselliknande redskap av sten samt rester efter två lerkärl. På utsidan av en keramikskärva fanns ett intryck av ett sädeskorn, ett naket korn av samma slag som i sädesförrådet i Månstad. Därför vet vi, att människorna som begravdes i hällkistan i Marbäck hade varit jordbrukare och kände till sädesodling.

Summerar man alla utgrävningar av hällkistor i Västergötland är det stora antalet dolkar i Marbäck förvånande. Av de ca 130 som undersökts är det bara fem, som innehållit fler dolkar än kistan i Marbäck, alla belägna kring Viskans och Nossans källområden och i ett fall i Falbygden. Som jämförelse kan nämnas andra undersökta hällkistor i kommunen, t.ex. den i Stomsåker i Liared, som innehöll en enda dolk, och de båda i Timmele, som innehöll tre (Montelius utgrävning) respektive tio hela och defekta dolkar.

Flintdolken under slutet av stenåldern tillhör det vackraste som skapats av dåtidens hantverkare. De bästa exemplaren liknar elegant formade metallblad med skaftet i en skinnsida, hopsydd med synliga men jämna sömmar i sidorna och på mitten - fast alltihopa är skulpterat i flinta. Ofta är den ena sidan mera omsorgsfullt utformad än den andra, som om man vände sig till en utomstående passiv betraktare, inte till någon som skulle vända och vrida på dolken. Andra dolkar, som också är

symmetriskt huggna, är så överdimensionerade i storlek att de knappast haft någon praktisk funktion utan enbart varit avsedda att imponera på ägarens omgivning.

Med vår kunskap om hur en flintdolk av god kvalitet bör se ut, förefaller materialet i Marbäck vara ren andrasortering. Vad som skiljer det från grannarna i centrala Västergötland är att alla dolkar är mycket slitna. Råvaran är visserligen enhetlig och av rätt sort för dolkar, en svart nästan glasartad typ av flinta som är vanlig i Danmark. Men ovanligt många exemplar är omhuggna, ibland så kraftigt att det nästan bara återstår en lång pigga av själva bladet.

En gissning är, att någon utomstående lyckats bli av med en kollektion av utslitna dolkar till en befolkning som bodde lite vid sidan om de centrala jordbruksområdena men som ändå fick del av den långväga byteshandel som pågick. Att vara ägare till en dolk i ett exotiskt material kanske var så prestigeladdat, att utseendet på den spelade en underordnad roll. I moderna termer kan man förklara det hela med att folk accepterade ett främmande kulturellt fenomen men utan hela dess egentliga innebörd.

Stenteknologi var man annars väl förtrogen med. Hällkistan i Marbäck innehåller också ett ovanligt vackert exemplar av en yxa med skafthål, tillverkad av polerad porfyr i gult och svart.

Byteshandel och exotiska varor

Handel i vår bemärkelse existerade inte så här tidigt. I stället fanns det nät av bytesförbindelser som natur-

ligtvis var ett sätt att få tag i saker man inte hade själv, men framför allt för att skaffa rätta kontakter och upprätthålla fredliga förbindelser med sin omgivning. Just i den region som i dag utgör Ulricehamns kommun har många av de stora sydsvenska floderna sina källområden. Att orientera sig i terrängen med hjälp av de här vattendragen var nog ganska naturligt. Källsjöarna till Viskan och Tidån är belägna här och Ätran rinner rakt igenom. Avståndet till Nossans och Lidans källsjöar är inte heller så stort.

Genom spridningen av exotiska varor har arkeologerna kunnat rekonstruera huvuddragen i bytesförbindelserna under slutet av stenåldern och början av bronsåldern. Förutom flintföremål gällde fjärrkontakterna också föremål av koppar och brons, först yxblad och senare spjutspetsar (*se bild 7*), svärd och i viss utsträckning också bronsdolkar. Vi vet var många av dem hamnade till slut och tror oss också kunna säga längs vilka vägar de förmedlades genom varor som gått förlorade av en ren olyckshändelse. En hel del har bevarats för att de så småningom lagts ner i gravar eller i våtmarker. I sjön Mogden har tidiga importerade bronsföremål påträffats vid extremt låga vattenstånd och på botten av Nossan har man funnit bronssvärd.

De två stora vägarna för varor söderifrån började där man båtledes tog sig längst in i landet, dvs nästan framme vid det första stora fallet i Göta älv och ett stycke in i Viskadalen. Längs Viskan går det att följa spridningen av exotiska föremål till den punkt där den flyter på bara

någon mils avstånd från Ätran och sedan via sjön Mogden och norrut längs Ätran. Intresset för stråket Viskan - Mogden - övre Ätradalens skall återkomma flera gånger i vår äldsta historia.

Massdistributionen av dolkar har varit koncentrerad till områdena söder och väster om Falbygden. En förklaring till det stora antalet dolkar i flodernas källområden är att de avspeglar en lokal företeelse, kanske mellanhänder som svarade för distributionsnätet kring Falbygden och dess omland. Där uppe behövde man omlandets resurser, och varor och tjänster måste kunna passera obehindrat.

För att fortsätta med ett tidigt exempel på importerade metallföremål får vi återigen kasta blickarna strax utanför kommungränsen. På Stakagården i Långhem höll Johan Andersson på att dika ut en mosse i juli 1923 när han på någon meters djup stötte på en avlång bit brons. Som så ofta på den tiden togs fyndet om hand av socknens kyrkoherde, som i sin tur lämnade det vidare till arkeologiska avdelningen vid Göteborgs Museum.

Johan Andersson hade hittat en bit av en s.k. dolkstav eller dolkyxa. En dolkyxa var ett slags huggvapen, som bestod av en bred klinga, fästad på ett träskaft med tre klumpiga nitar. Det är helt främmande för skandinaviska förhållanden men finns längre söderut i Västeuropa, särskilt på Irland, i Danmark och i några få exemplar också i Skåne. Det har säkert hamnat här som sista ledet i en kedja av bytesförbindelser och skaftet saknades - kanske redan

när det kom hit. Om dolkarna från Marbäck dög, var det nog inte svårt att fånga lokalbefolkningens intresse för ett defekt men ovanligt bronsvapen också på andra håll. Med tiden skulle det dyka upp mycket bronsvapen i Västergötland. I Skabomosse i Varnum har man hittat två tidiga spjutspetsar av brons under liknande förhållanden som i Långhem, och i Gårdö i Gällstad en bronsspjutspets av något yngre typ tillsammans med en liten bronsyx (se bild 8).

En vanlig bytesvara var yxblad av koppar eller brons. De dyker upp under en tid då behovet av yxor var mycket stort, eftersom man behövde avverka skog och röja mark för nya bosättningar och ny åkermark, och var därför något som alla kände igen formen på. De äldsta bestod av ett platt yxblad, men det förekom också mera metallkrävande yxor, som bara användes i förbindelserna med redan etablerade jordbruksbygder som t.ex. Falbygden. Deras motsvarighet i sten var skafthålsyxan, den normala arbetsyxan. En skafthålsyx i massiv brons måste ha överlämnats som en mycket speciell gåva, för det var naturligtvis skillnad på den egna yxan av gråbeige diabas och en med kopparlyster, som dessutom hade inristade mönster på sidorna.

Ett speciellt fenomen är byteshandeln med halva yxor, ibland eggpartiet och ibland nackändan. Brottytorna är i allmänhet jämna, inte slitna eller deformerade som metallskrot brukar vara. I ena ändan av en halv yxa från Ulricehamnstrakten har man till och med bankat ut ojämnheter med något hårt verktyg, så att

ytan blev slät och glänsande.

Det är tveklöst så, att också halva bronsyxor ingått i äldre bronsålderns bytesförbindelser. Genom sitt metallvärde kan de ha fungerat som en speciell sorts betalningsmedel och de finns i små koncentrationer i områden som var centrala i den äldsta byteshandeln. Ett sådant område är inte oväntat det parti, där Viskan och Ätran rinner på bara någon halvmils avstånd från varandra, dvs. i trakterna av sjön Mogden.

Platser och företeelser som får ny betydelse

Strax efter 1000 f.Kr. börjar den gamla bilden av bebyggelse och fjärrkontakter att förändras. Nya områden tas i bruk för permanent bebyggelse, en generell trend i stora delar av Skandinavien vid den här tiden. Jämför man den nya och den gamla bilden av det kulturpåverkade landskapet finner man, att nybebyggelsen i stora drag följer de äldre distributionsvägarna men har en mycket större och delvis annan spridning än de glest liggande hällkistorna. Om det var en ursprungsbefolkning som nu trängdes undan av nybyggare som hört ryktas om outnyttjad mark eller om det var denna befolkning som flyttade ut och bosatte sig permanent i nya områden kan naturligtvis diskuteras. Men med kolonisationen av nya områden följde också nya gravformer och begravnings seder. Flera av de stora rösen i kommunen kan knytas till den här tiden som t.ex. Björnarp i Blidsbergs socken, som är 43 m i diameter och länets största.

Monumentala rösen finns också i Södra Ving vid Mogden, på Trollö i Åsunden men även inåt trakter som t.ex. Knätte.

Den gamla förbindelsen Viskan - Mogden - Åtran minskar kraftigt i betydelse och i stället blir Göta älv-dalen en viktig led för handeln från kusten och norrut. När många över-givna färdvägar fylls med nybebyg-gelse är det också där som de första bilderna dyker upp i terrängen. Många platser får en ny funktion, för hållristningarna uppträder genomgå-ende i redan kända stråk och i områden som fungerat som knut-punkter i äldre tid, så också i övre Åtradalen (se bild 12).

Avbildningar av fotsulor domine-rar i inlandet, medan skepp är vanli-ga vid kusten och längs Vänern. Strax söder om Timmele ligger t.ex. ett stort stenblock i en hage öster om riksväg 46, översållat med när-mare 300 små gropar - skålgropar - och avlånga fördjupningar, som skulle kunna tolkas som fotsulor. Fortsätter man över vägen och en knapp kilometer västerut mot villa-samhället finns liknande motiv på en berghäll strax framför ett hus. Halvt om halvt gömt under gräset skyntar ca 150 fotsuleliknande fördjupningar och skålgropar, som på vissa ställen verkar inknackade i grupper som liknar rundlar eller rosetter.

Det är förstas frestande att koppla ihop fötter och fortskaffningsmedel med de lämpligaste sätten att ta sig fram i en väglös terräng. Men flera forskare menar i dag, att många av de återkommande motiven på syd-skandinaviska hållristningar liknar attributen hos gudarna i den keltiska

föreställningsvärlden ute i Västeuro-pa. Stenen och berghällen i Timme-le kan alltså vara tillägnade gudar, som vi vet namnen på. Flera attribut är onekligen gemensamma som t.ex. cirkeltecken som var himmelsguden Taranis' attribut hos kelterna. Men kopplingen hållristningar - keltiska gudar är ännu ganska omdiskuterad.

Den s.k. Timmelegudinnan, en liten bronstatyett som hittats i jorden vid Sankta Annas källa i Källeberg, är också från den här tiden. Till skillnad från sina motsvarigheter i Skåne saknar hon halsringar. Här har vi återigen ett exempel på främmande företeelser med lokal prägel, för dubbla halsringar var ett gängse attribut på dessa efterbildningar av större gudinnebilder, som också pas-sar in i kelternas religion.

Besökares berättelser

I tid närmar vi oss 500-talet f.Kr. och början av järnåldern. Nu börjar bygden se ut som i dag, för i det tidiga järnålderslandskapet finns inslag av gran på sluttningarna längs Åsunden. Klimatet är också kyligare än förr.

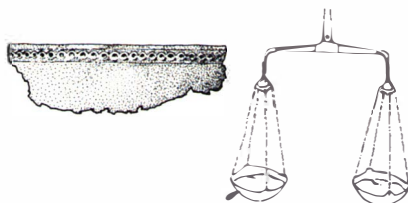
För folk utifrån låg Skandinavien fortfarande som ett utforskat land långt ovanför det växande romarriket, men ju mera skriftspråket kom till användning, desto tätare blir det mellan rapporterna som bevarats från våra breddgrader. I slutet av 300-talet f.Kr. reste Pytheas, en grek-född köpman och upptäcktsresande från Marseille, längs norska kusten. Därifrån rapporterade han om ett land som hette Thule, där solen sken hela dygnet och där havsvattnet var fruset. Folk hemma trodde naturligtvis att han ljög om vad han sett.

Utländska skildringar från inlandsområdena är tyvärr sällsynta. Resenärerna och rapportörerna såg ju bara handelsplatser, hamnar och flodmynningar även om de säkert träffade folk som kom från andra områden. Scandia eller Scandza, dvs. Skandinavien eller möjligen Skåne, beskrevs länge som en ö ovanför kusten i norr. Där, berättades det, bodde många stamfolk som föredrog den "enklare och ålderdomligare metoden att byta handelsvaror" i stället för att handla mot mynt som romarna själva.

Ännu på vikingatiden föredrog man betalning efter vikt i silver framför betalning i mynt, ett fenomen som vi redan mött i de halva bronsyxorna från början av bronsåldern.

S.k. bitsilver, som detta brukar kallas, består just av bitar av silver och där ingår också mynt som är sönderklippta. I Ulricehamns kommun är det tunnsått med fynd av bitsilver eller mynt efter köpenskap från den här tiden. På kyrkogården i Mårdaklev grävdes däremot några kufiska mynt upp för ett antal år sedan, dvs. arabiska mynt uppkallade efter staden Kufa i Mesopotamien.

Vid Axelfors i Tranemo har man funnit en vikingatida balansvåg, bestående av två vågskålar som varit upphängda i bronslänkar. En bit av skålen till en likadan våg kommer från det stora gravfältet i Stommen i Kölaby, som var illa åtgånget av plöjningsarbeten när man började arkeologiska undersökningar där år 1901. Flera fynd från sönderplöjda gravar hade tidigare köpts in av rådmannen A. Werner och som lagen föreskrev lämnats vidare till Statens historiska museum i Stockholm. Dit hörde bl.a. den här biten av en vikingatida vågskål.

En bit av en vågskål till en vikingatida balansvåg från Stommengravfältet i Kölaby. Teckning: A. Andersson

Ridstigarna och "hålvägsmotet"

Det har varit ett återkommande mönster att spåren av långväga kontakter förekommer högst sporadiskt

De urgamla hålvägarna är ridstigar, som ännu idag avtecknar sig som tydliga, fyllda rännor i terrängen. (Foto: E. Svensson)

i skogsområdena söder om Åsunden till skillnad från områdena längre norrut. Själva Ätradalen hade utan tvekan stor betydelse för kommunikationerna under medeltiden och blev en av de tillåtna vägarna för utrikeshandeln med västkusten under 1500-talet, men hur det var innan är mera oklart.

Utbredningen av vikingatida runstenar i Västergötland sammanfaller tydligt med den gamla leden via Viskan - Mogden till övre Ätradalen (*se bild 18*). Det finns en koncentration av runstenar mellan Falköping och Ulricehamn och en mindre kring övre Viskan. Kanske förlorade den här leden aldrig sin lokala eller ens regionala betydelse, även om fjärrhandeln tidvis fann andra vägar. Utmed den här övre delen av Ätrastigen, den s.k. Ridvägen eller Redvägen, finns ovanligt välbevarade halvvägar, som avtecknar sig som svackor eller djupa rännor i marken. Allra tydligast är de inne i själva Timmele, där man lite skämtsamt talar om "hålvägsmotet" nära vadstället över Ätran (*se bild 11*). Härifrån är Redvägen nära nog identisk med sträckningen av riksväg 46 norrut upp till Humla, där den drar sig från Ätran och sedan fortsätter åt norr och nordost genom ett brett stråk av förhistoriska gravar.

Hur gammal är Redvägen egentligen? Det är ännu en öppen fråga om de förhistoriska gravarna öster om Ätran placerades utmed en befintlig led eller om leden blev en följd av de nya bosättningarna. Av vikingatidens runstenar kan bara en säkert knytas till själva ridstigen.

Det finns ändå starka arkeologis-

ka belägg för att åtminstone vissa partier av Redvägen har sina rötter i kontakterna mellan kusten och centrala Västergötland redan under stenåldern.

Att värna om sitt arv

Under yngre järnålder och framför allt under vikingatiden börjar individen själv komma till tals. Det är inte längre de arkeologiska fynden och fornlämningarna ute i terrängen som är arkeologens enda källmaterial. I kortfattade meddelanden på runstenarna möter vi en flora av namngivna personer och hur de var släkt med varandra. Runstenarnas texter är en viktig källa till förståelsen av samtidens sociala förhållanden och kontakter med sin omvärld, även om resultatet också blir tolkningar av vad främlingar försökt förmedla till eftervärlden. Vi har bara våra egna referensramar att tillgå - precis som de personer som inte trodde på Pytheas' tal om evigt solsken, när han återvände från sin nordliga resa.

Det finns åtminstone 23 kända runstenar i Ulricehamns kommun, alla i kommunens norra del med Södra Ving och Timmele som sydgräns. Det finns också en medeltida gravhäll på kyrkogården i Södra Ving där den inhuggna texten består av runor. De flesta stenarna är av granit, några stycken av gnejs. Skålgroparna på baksidan av runstenen i Böne kan vara exempel på hur en gammal skålgropssten mist sin ursprungliga betydelse och återanvänts eftersom den var lagom stor som runsten (*se bild 19*). När runskriften börjar dya upp, upphör

nämligen traditionen att knacka in bilder och andra tecken på berghäl- lar och stenar ute i landskapet.

Nästan inga runstenar står exakt där de restes en gång. Många har hittats i kyrkogårdsmurar och i gamla broar. En låg som trapphäll i kyrkan och en annan hade till och med legat som trappa eller golv i ett stall innan den togs om hand av Borås museum.

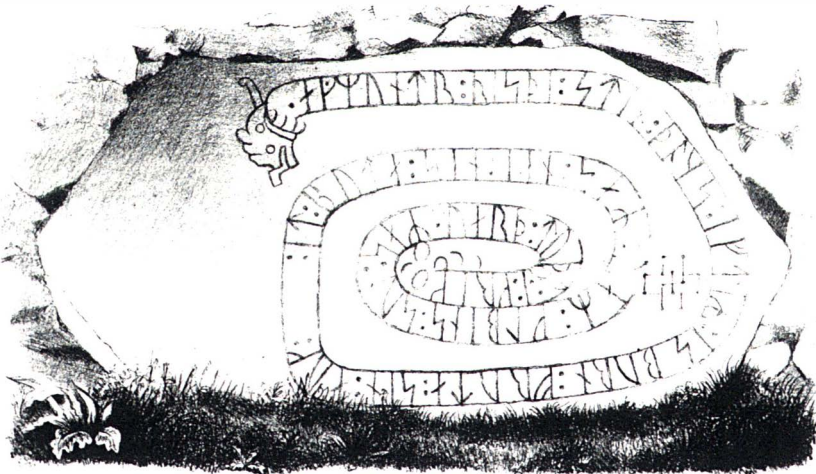
I början ägnades intresset främst åt de runstenar som ansågs vara resta som monument över vikingatå- gen. Men med dagens överblick över praktiskt taget alla kända run- inskrifter har det visat sig, att bara var tionde sten berättar om utlands- färder. Forskningen är fortfarande ganska osäker på runstenarnas syfte. Ibland har det föreslagits att de häv- dade arvsrättigheter, men detta är bara en av flera tänkbara tolkningar. De flesta runstenar restes ju i en tid av stark turbulens mellan stormän,

kungamakt och religionsskifte med en begynnande statsreligion.

Flera av runstenarna har just inga andra meddelanden än detaljerade uppgifter om hur den som lät resa stenen var släkt med den som ste- nen restes över. På den ena runste- nen på kyrkogården i Blichsberg står det, att "Tyrvi lät sätta dessa stenar efter ... Tjodulv, sin make och sin son." På den andra får vi veta, att "Tora gjorde detta minnesmärke efter Toste, sin make, Härlögs bro- der."

Men det finns också inskriptioner med personlig biton - åtminstone vill vi gärna uppfatta formuleringarna så - t.ex. om "en mycket dugande ung man" som avlidit i förtid. På en sten vid Ulricehamn berättar texten att "Gamle(?) reste denna sten efter Helge, sin son, som drunknade."

I Kölabý har en av runstenarna en lite längre utläggning av texten: "Agmund reste denna sten efter

Teckning från 1860-talet av en runsten i Kölabý, som har följande text: "Agmund reste denna sten efter Åshjörn, sin frände, och Åsa(?) efter sin make, och denne var son till Kol- hjörn. Han dog i Grekland." Obs. korset mellan runslingorna. (Ljungström 1861 bild 5)

Åsbjörn, sin frände, och Åsa(?) efter sin make, och denne var son till Kolbjörn. Han dog i Grekland." Den är en av tre runstenar med uppgifter om folk från övre Ätrådalen som lockades ut på långa resor och aldrig kom hem igen. En annan sådan sten står nu på kyrkogården i Dalum och texten på den berättar att "Toke och hans bröder reste denna sten efter sina bröder. Den ene dog västerut och den andra i öster." Den tredje stenen finns utanför Ulricehamn och är rest över en englandsfarare. I alla tre exemplen är utlandsfärderna snarast ett tillägg efter huvudtexten, men i dag ger de oss viktiga upplysningar om vilka resmål som storbönderna eller deras söner från trakten valde.

England och Grekland var de vanliga resmålen enligt runstenarna från 1000-talet. Många utresta skandinaver bosatte sig på den främmande orten och i Storbritannien finns fortfarande flera ortnamn med nordisk klang. De som kom ända till Grekland hade förmodligen färdats längs de ryska floderna och via Kiev nått Konstantinopel eller Miklagård som skandinaverna själva kallade platsen. Både arabiska författare och resenärer liksom ryssarna själva har beskrivit sina möten med främlingarna.

En gång byggdes en runsten in i kyrkogårdsmuren i Timmele. Sedan 1798 står den i Dagsnäs herrgårdspark mellan Falköping och Skara och flyttades dit tillsammans med fyra andra av godsägaren och hovintendenten Pehr Tham. Denne hade en märklig idé om att skapa en egen "runallé" på gården. På den 2 m höga stenen kan man läsa följande

text: "Seytr satte stenen efter Östen. Gud hjälpe hans själ och Guds moder, helig Krist i himmelriket." Detta är den enda av runstenarna från området, där en person basunerar ut att familjen övergått till den nya kristna tron. Däremot har flera runstenar kristna kors inhuggna.

Det är sådana här meddelanden, som fick den tidiga runforskningen att se runstenarnas texter också som propaganda för den nya kristna missionen. Det må ha varit så i vissa fall. Men åtminstone korsen på runstenar utan tillägg om ny tro skall nog hellre ses som symboler för vissa stormannasläkters strävan att hålla sig väl med maktapparaten, där kristendom och önskan om ett enat rike var nära sammankopplade. Detta var också viktigt för deras egen ställning på hemorten.

Att tex. vara den som bekostade ett brobygge för att underlätta passagen över våtmarker och öppna vattendrag gav ett visst anseende och måste kommas ihåg. "Guve satte denna sten efter Tord, sin broder, och lade bro" står det på runstenen i Böne, som skall ha varit placerad vid Åfärds bro, innan den flyttades till sin nuvarande plats vid prästgården (*se bild 19*). Vattenvägarna och vadställen som en gång spelat en så betydande roll i bytesförbindelserna med omvärlden, började förmodligen ses som ett hinder för de allt vanligare landtransporterna.

Mot den här politiska bakgrunden kan vi lokalt se spridningen av runstenar som belägg för områden där det bodde tongivande storbönder eller aspiranter på lokalt maktinnehav. Att dra paralleller med förhål-

landena under slutet av stenåldern ligger faktiskt snubblande nära även om strävan efter personligt anseende

tog sig helt andra uttryck på den tiden.

Källhänvisningar:

Pollendiagram och jordbruk under slutet av stenåldern: Holm m fl (i manus)

Hällkistor i Västergötland: Känn Sjuhäradsbygden 1988, s 13-17, Weiler 1994, s 55-69

Flintdolkar: Weiler 1994, s 70-80

Byteshandel och tidiga bytesvaror: Weiler 1994, s 44-48 och 100-110

Leden Viskan - Mogden - Ätran: Weiler 1994, s 98

Nykolonisation från 1000-talet f Kr och framåt: Connelid m fl 1993, s 16-17,
Weiler 1994, s 88-94

Tolkningar av hållristningarnas utbredning: Görman 1987, Selinge 1989, s 131-146,
Weiler 1994, s 98-99

Timmelegudinman: Känn Sjuhäradsbygden 1988, s 29-30 samt bild s 18, Weiler 1994,
s 154-155

Vågar och vikingatida silver: Widéen 1955, Artelius 1993, s 50-53

Redvägens ålder: Artelius 1993, s 29-31

Ärastigen och andra förbindelser mellan kust och inland: Weiler 1992, s 119-126

Runstenar och varför de restes: Svärdström 1958, Sawyer 1989

Litteratur:

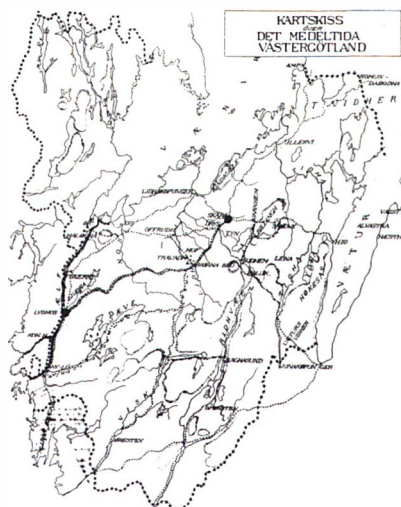
- Artelius, T. *Kölaby. Vikingatida kulturbygd i övre Ätrådalen*. Riksantikvarieämbetet & Statens historiska museum Rapport UV 1993:8. Göteborg 1993.
- Connelid, P., Mascher, C. & Weiler, E. *Röstorp - ett västsvenskt röjningsröseområde i skogsmark*. Arkeologi i Sverige. Ny följd 2. Riksantikvarieämbetet. Värnamo 1993.
- Görman, M. *Nordiskt och keltiskt. Sydskandinavisk religion under yngre bronsålder och keltisk järnålder*. Lund 1987.
- Holm, J., Olsson, E. & Weiler, E. Kontinuitet och förändring i senneolitikum. I: *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm (i manus).
- Känn Sjubäradshygden. Del 1 Arkeologi*. A. Furingsten, P-E. Ullberg Ornell, E. Weiler & B. Östmark. Borås 1988.
- Sawyer, B. Det vikingatida runstensresandet i Skandinavien. *Scandia* 1989.
- Selinge, K-G. Västergötland. I: *Hällristningar och bällmålningar i Sverige*. Red. S. Janson, E.B. Lundberg & U. Bertilsson. Helsingborg 1989.
- Svärdström, E. *Västergötlands runinskrifter*. Femte bandet. Tredje häftet. Utg. av KVHAA. Uppsala 1958.
- Weiler, E. Staden och kommunikationerna. I: *Ny Varberg - staden som blev kungsgård*. Red. B-A. Persson. Varberg 1992.
- Weiler, E. *Imovationsmiljöer i bronsålderns sambälle och idévärld*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 5. Umeå 1994.
- Widéen, H. *Västsvenska vikingatidsstudier*. Göteborg 1955.

Den medeltida bygden - historia och arkeologi

RUNE EKRE

Av gammalt brukar Bogesund/Ulri-cehamn nämnas som Ätradalens speciella handelscentrum - huvudort i en nord-sydlig handelsled från Västergötlands centrala delar till Hallandsgränsen. Men för det tidiga Bogesund har säkert också ett västligt stråk kring Viskans övre lopp spelat en viktig roll. De närliggande godskomplexen kring Mogden och Tolken, Viskans källsjöar, hade förvisso viktiga kontakter mot Hallandskusten också via Viskadalen. På flertalet rekonstruerade kartor över medeltida vägar i Västergötland liksom i Gustav Vasas landsvägsförordning av 1540 faller de här källsjöarna utanför Viskadalsstråket, som där fortsätter norrut mot Björnabro över Lidan mot Skara. När Natanael Beckman i sitt arbete om vägar i medeltidens Västergötland även räknar med ett öst-västligt huvudstråk från Fristadstrakten över Tolkabro mot Bogesund, an knyter han till en sannolik äldre "Redväg", som just i detta stråk "kopplat över" till Viskans övre lopp och i sin sydsträckning tidigast följt Viskadalen. Tanken har ursprungligen framförts av arkeolo-

gen K.E. Sahlström och bygger på studier av förhistorisk bebyggelse inom dessa områden (se även Eva Weilers avsnitt). Under medeltidens lopp har Ätradalen i sin helhet kommit att utgöra ett sammanhängande vägstråk, så som det möter i Gustav Vasas brev till "alt Westergötland" 1540 med en utförlig beskrivning från Gunnarp i Halland genom Kind förbi Länghem, över Bogesund och Blidsberg till Falköping. För det medeltidshistoriska

Det medeltida Västergötlands vägstråk och städer enligt Natanael Beckman.

problemet om Bogesunds tillkomst är Sahlströms/Beckmans tidiga väg-bild av största intresse. Vist/Bogesund vid Åsundens nordände kan ses som en viktig skärningspunkt, vägmotet med de bästa förutsättningarna för marknad och varuomsättning, fast bosättning för människor med åtminstone partiell sysselsättning som köpmän, efterhand understödda och/eller utnyttjade av statsintressen.

Med den här utgångspunkten kommer "Bogesundsområdet" i fortsättningen att stå för delar av tre härader: Ås (Mogden - Tolkenområdet), Redväg och Kind (Ätradalsstråket), alltså i stort sett Ulricehamns nuvarande kommunområde med förlängning söderut. Det bör kanske framhållas, att vägar under hela medeltiden fram i Gustav Vasas tid är gångvägar, ridvägar, "gräsvägar" (Västgötalagens term), vintervägar, under medeltiden praktiskt taget aldrig avsedda för hjulfordon, och med det enda lagskyddet att de inte fick plöjas upp. De undergick säkerligen betydande förskjutningar. Namnet Redväg är känt från 1200-talet (Äldre Västgötalagen) som beteckning för häradet.

Resonemanget om de mötande vägstråken vore alltför löst om det huvudsakligen baserades på förhistorisk arkeologi. Men en medeltida, ekonomiskt och kulturellt högt utvecklad godsadel, etablerad utefter färdstråken kan också beläggas i samspelet av skriftliga och arkeologiska källor. Hur denna godsadel kan förbindas med Bogesunds tillkomst återkommer vi till. Först något om lämningarna.

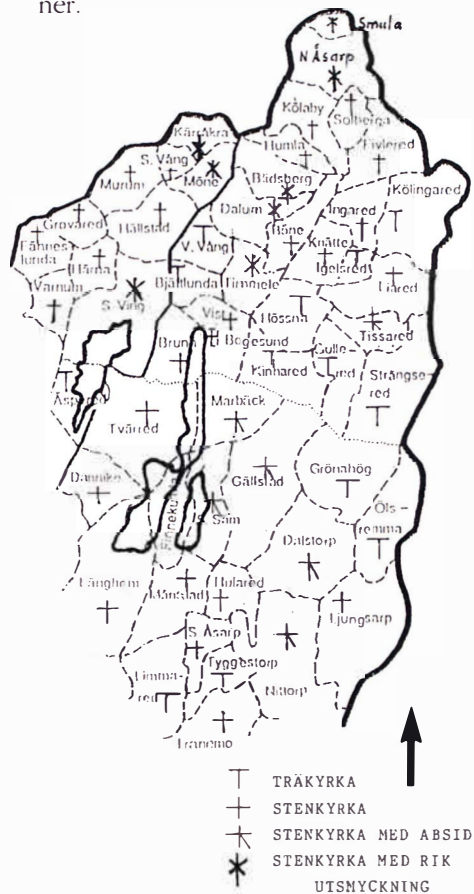
Kyrkor och godsägande före Bogesund

En översikt av de medeltida storgodsens spår får i Bogesundsområdet inledas med kyrkolämningarnas bidrag - kronologiskt ligger dessa något före. I de senaste decenniernas kyrkobyggnadsforskning har det allt oftare hävdats att det föreligger en ekonomisk-social skillnad mellan de tidiga träkyrkorna och de stenkyrkor som tillkom ca 1150 - ca 1250 och eventuellt ytterligare förskönades under de följande århundradena.

Det är ingen ny tanke att särskilt de mera påkostade romanska stenkyrkorna måste förutsätta kapitalstarka byggherrar med maktmanifesterande syften. Äldre konsthistoriker har hävdat att kyrkor med östtorn, västläktare och rikare skulptural utsmyckning bör vara anlagda av stormän, av kungar eller biskopar, och i några fall har detta väl kunnat beläggas. Senare har flera kategorier hänförs till gruppen stormannakyrkor: kyrkor med ursprungligt västtorn, kvaderstenskyrkor med långväga transporterat material (sandsten eller kalksten), kyrkor med halvrund korförlängning, s k absid.

I en omfattande studie om Västergötlands absidkyrkor drar Folke Högberg slutsatsen att de utgör en tidig grupp av stenkyrkor (ca 1150 - 1200) med ett mer allmänt tillämpligt tionde som förutsättning, att deras geografiska utbredning följer de mera betydelsefulla färdvägarna och faller inom de bygder som hunnit längst i odling och kulturutveckling. I Högbergs kartbild är Ätradalsstrå-

ket till Nittorp i söder en markant utlöpare från det centrala Västergötlands täta absidkyrkokoncentrationer.

De medeltida socknarna och kyrkotyperna i Bogesundsområdet och södra Ätrådalen. - I 1200-talets västgötska uppborädsindelning i bon hörde Redväg och Kind liksom det småländska Mo härads till Vartofta bo men Ås härads till Gudbems bo. - Sammanställning av förf.

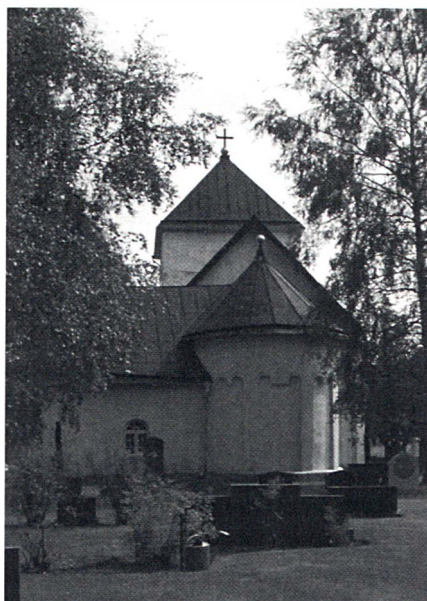
I en avhandling om romanska kyrkor i Västergötland hävdar Eivind Claesson att i princip alla romanska stenkyrkor kan betraktas som privatkyrkor, "stormannakyrkor", och att de romanska stenkyrkornas utbred-

ning sålunda speglar ett storbonde-dominerat jordägande. Ett studium av fördelningen av frälse-, kyrko- och skattejord i 1500-talets jordeböcker visar sig stämma tämligen väl med fördelningen av den tidiga medeltidens stenkyrkor respektive träkyrkor: träkyrkorna, "menighetskyrkor" hör hemma i de socknar som domineras av skattebönder.

Av de romanska stenkyrkorna i Ätrådals-, Mogden- och Tolken-området drabbades förfärande många av 1800-talets rivningar, endast i ett fåtal fall efter dokumentation. Gustav Vasas sockenindragningar på 1540-talet, ett 10-tal i dessa trakter, berörde nästan enbart träkyrkor. Men några lysande representanter för de romanska stenkyrkorna finns kvar, och tack vare några hembygdsrörelsens eldsjälur blev på 1930- och 1940-talen ett tiotal kyrkoruiner i Bogesundsområdet föremål för arkeologisk undersökning och restaurering. Under åren 1936 - 38 utgrävdes inte mindre än sju ruiner av Erik B. Lundberg och under krigsåren 1942 - 43 ytterligare två av Lars Erik Bergström. Då genomfördes också en del viktiga arkeologiska kontroller vid kyrkorestaureringar, exempelvis av Dalum. I samtliga fall har undersökningarna gällt romanska stenkyrkor, i några fall med väsentliga fynd. En översikt kan vara motiverad för att belysa den relativt välsituerade kulturmiljö ur vilken Bogesund föddes.

Konsthistoriskt intressantast är Södra Vings kyrka, "en av vårt lands märkligaste sockenkyrkor", som i det romanska skedet (trädringsdaterad till omkring 1150) har en mycket

påkostad utformning. Äldre Västgöotalagen upplyser att biskop Bengt den gode (1150 - 90) bl a "lät bygga kyrkan i Ving och inreda henne". Sydportalen tillskrivs också en av Nordens främsta stenmästare under 1100-talet, den s k Ottravaclsmästaren (se bild 25). När kyrkan får en första ombyggnad med ett dyrbart utsmyckat gotiskt kor omkring 1290, kan även denna donation knytas till en känd person, riddaren Tune Anundsson - hans namn fanns som donator på en kyrkklocka år 1293 (se bild 26). Hans far Anund Tunasson var den förste kände medlemmen av Vingätten och är känd från västgötaupproret mot Magnus Ladulås 1278. Tunes son, lagmannen i Värmland Gustaf Tunasson, riddare och riksråd, och hans hustru Katerina Gudmarsdotter kan antas ha bekostat valvslagningen i långhuset med gävobrevet från Fagranäs 1341. Också det sista medeltida tillskottet i kyrkans utsmyckning, de märkliga kalkmålningarna från 1400-talets andra hälft, kan sättas i samband med nya generationer av Vingätten, Snakenborg och Svarte Skåning, med Hökerum som sätesgård (se bild 27). Södra Vings kyrka är tills vidare unik i fråga om kopplingen till kända donatorer. Men den är inte unik i sin påkostade romanska utformning. Ett tämligen parallellt exempel är Dalums kyrka. I sitt romanska skede har den uppförts i tuktad sandsten och har absidförsett kor med en rundbågsfris som i likhet med baldakinportalen i Södra Ving är influerad av skånsk-dansk arkitektur. En viktig arkeologisk upptäckt i samband med restaurering 1941 var

Dalums kyrka. Korabsiden (1100-tal) med den märkliga rundbågsfrisen, unik i Västergötland, har tydlig skånskdansk influens och kan ha uppförts av någon byggmästare från domkyrkobygget i Lund. (Bild Bengt Östmark)

grundmurarna till ett västtorn, säkerligen samtida med långhuset (1100-tal), med spår av en trång västportal. Enligt den arkeologiska kontrollanten (Bergström) rör det sig om ett västparti med läktarvåning, öppen mot kyrkan, ett drag som ju anses tyda på privatbyggd kyrka. Den har satts i samband med den senare mäktiga Vinstorpaätten, som dock ännu i början av 1400-talet hade sin sätesgård i Böne socken. Det äldsta tornet har enligt traditionen förstörts under danskarnas härjningar på 1520-talet och senare ersatts med det nuvarande mot väster förskjutna tornet av försvarskaraktär.

I Timmele kyrka konstaterades vid tillbyggnad 1990 betydande

inslag av tuktad sandsten i blottlagda murpartier av östra korväggen och i skarven mellan långhuset och dess egendomliga förlängning "bakkyrkan", som genom bjälkvirket kunde trädringsdateras till omkring 1550, och alltså var en effekt av Gustav Vasas sockensammanslagningar (Bjättlunda och Vång med Timmele). Men Timmele har också i likhet med S. Ving en påkostad sydportal. Dess tympanonrelief (i bågfältet över portalen) har figurer som påminner om de mer uppmärksammade i Forshem och Härja i Skaraborg, alla sent 1100-tal. I samband med ombyggnadsarbetena upptäcktes bland löst stenmaterial ytterligare skulpturfragment som dels ger anledning räkna med en skulpterad nordportal, dels en gotisk korombyggnad i stil med den som finns i S.Ving (*se bild 21*).

Till S.Ving gränsar Hällstad med sitt märkliga gravmonument från 1100-talets mitt (*se bild 22 och 23*), tillskrivet den främste av den tidens stenmästare i Norden, Othelric, troligen tysk invandrare. Det på alla synliga ytor figurprydda gravmonumentet förutsätter en mycket förmögen beställare.

Några kilometer norr om Hällstad ligger Kärråkra absidkyrka, som är trädringsdaterad till omkring 1200 (*se bild 20*). Den har märkligt nog både syd- och nordportal, den sistnämnda med figurprytt tympanon, och den har en ovanligt påkostad sockelsvit med repstavsornament.

I och nära Ätran dalen norrut finns en serie kyrkor med påkostad romanik. Bliksbergs gamla kyrka, byggd i tuktad sandsten, hade liksom grann-

socknen Möne absidkyrka med lejonportal. Längst norrut i häradet låg absidkyrkorna N. Åsarp och Smula med portalkolonner och lejonkapitäl.

I sydöst vittnar rester av absidkyrkorna Dalstorp, Nittorp och Gällstad, med reliefskulptur i fönsteromfattning respektive portal, om välsituerade byggherrar. Romanska absidkyrkor tycks också ha funnits i Marbäck, S. Säm och Finnekumla, alla centralt i Ätranstråket. Den sistnämnda är för övrigt berömd för sin romanska dopfunt (*se bild 24*).

På en karta över den medeltida kyrksituationen inom området (sid 39) visar de romanska stenkyrkorna knappast någon sammanhängande bild. De blandas med enklare, osmyckade, ofta små stenkyrkor (enstaka senmedeltida) och med träkyrkor. De sistnämnda är talrikast öster om Ätranstråket (ca 10 mot ca 15 stenkyrkor, varav två senmedeltida) och tilltar något mot söder - de hör främst hemma i skogsområdena som i varje fall inte i tidig medeltid var storgodsens landskap, vilket däremot tydligt avtecknas i de rika kyrkornas frekvens nära flodstråken.

Att de romanska stenkyrkorna fått stort utrymme här beror främst på att de utgör källmaterial för en tid då skriftkällor saknas. Bortsett från vad de kan antyda om bondesamhällets sociala situation är deras utveckling under 1100- och 1200-talen samtidig med ekonomiska, politiska och kulturella företeelser av största betydelse för vår bygd. Perioden innehåller de första västgötska och halländska städernas framväxt (Skara, Lödöse, Laholm, Övraby/Halmstad, Varberg) och en med internationell marknad

samverkande handel, som i hög grad påverkat jordbrukets, framför allt boskapsskötselns, produktivitet i de områden som kommunikationsmässigt legat inom räckhåll.

Den politiska historien och kungamaktens fästen

Kungamaktens konsolidering under medeltiden skedde med stöd av eller i konflikt med ett andligt och ett världsligt frälse som kunde få starkt lokalt inflytande. Kungamaktens under 1200-talet begynnande beskattning innebar en disponering av jordbrukets överskott som kom att öka statligt handelsintresse och statlig styrning. I den sena medeltiden blir nya stadsbildningar medel i statens ekonomiska mekanismer.

Kungamaktens nedslag i det medeltida Bogesundsområdet är inte särskilt dominerande men de finns där och får här vara förevändning för en översikt av statsmaktens och det politiska spelets återverkningar i vårt område.

Att Bogesund första gången nämns i ett militärt sammanhang är kanske naturligt. För danska trupper mot svenska mål har floddalarna varit mest praktiska, särskilt vintertid. Mot Västergötland har Ätrådalen varit huvudleden, och Bogesund i sitt trånga strandpass har inte varit till att undvika. Områdets militärhistoriska skeden måste därför översiktligt beröras; de står i relation till nästan alla profana medeltida bebyggelseämningar.

Erikskrönikans notering om Bogesund vintern 1306-07 ger ju samtidigt den första upplysningen

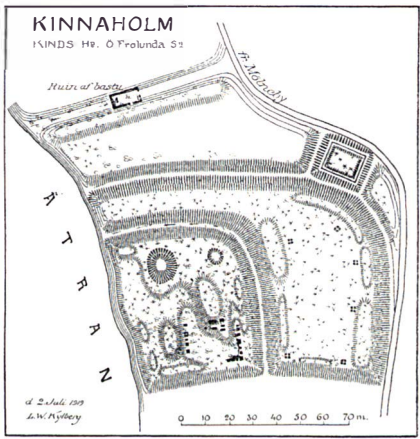
om en gränsbefästning mot det danska Halland: Kindahus. De tidigmedeltida försvarsanläggningarna var huvudsakligen tillfälliga bråtar och förhugningar i skogspassagerna. "Riksborgar", kungens försvarsanläggningar, kom tämligen sent in i svensk historia, efter 1250, och deras livstid var kort om de inte samtidigt hade andra funktioner än försvar, som skatteuppbörd och residens. Deras tillkomst hade samband med att skatter infördes men också med den militärtekniska utvecklingen: 1200-talets innovationer som rytteriet och armborstet har motiverat borgar med vallgravar och stenhus. Under 1100-talet hade militära aktioner i Västergötland nästan enbart rört sig om inrikes konflikter, tronstrider utan främmande inblandning. Med 1200-talets ingång fick kampen mellan Erikska och Sverkerska ätterna större proportioner. När grannländerna, framför allt Danmark, engageras och legotrupper rekvideras söderifrån, blir Ätrådalen flera gånger uppmarschområde, också för rytteri, första gången använt i slaget vid Lena år 1208. Men från och med 1300-talet domineras krigshistorien mer och mer av konflikter mellan de nordiska länderna, efter hand med tysk inblandning, och kriget blir i detta gränslandskap ett gissel för den bofasta befolkningen.

Kindahus och Bogesund är sammankopplade i dessa orters första omnämnande i Erikskrönikan - en episod i den långa striden mellan Magnus Ladulås söner. Hertigarna Erik och Valdemar hade under hösten 1306 med "Håtunaleken" tagit herraväldet över riket och fångslat

Hæ fólgað hana v. Guat ga. anta
 ika fra þingv. v. ik. t. d. m. l. e.
 at Kinnaholm off. Rindas f.
 v. i. s. s. d. e. v. s. o. n. t. a. m. a. r. g. a. h. e. l. d. a. p. a. r. k.
 tæ til þær h. k. h. h. d. d. e.
 tæ þingv. d. i. s. t. r. i. g. g. a. n. e. l. i. a. d.
 e. t. f. e. r. a. a. h. a. n. d. e. r. l. a. n. d. a. m. a. r. k. e.
 m. a. n. d. l. i. k. m. a. e. t. e. t. d. i. g. g. e. f. a. r. k. e.
 tæ h. g. i. f. f. e. t. tæ tæ s. t. e. m. a. l. a. g. g. e.
 tæ þ. a. n. s. k. a. f. e. r. a. a. n. d. r. a. l. a. g. g. e.
 v. i. d. l. a. g. g. e. v. i. d. K. i. n. d. a. h. u. s. e. n. s. t. u. n. d.
 s. i. g. g. a. f. e. r. a. tæ til h. a. e. d. a. s. t. a. n. d.
 v. i. n. d. i. g. g. a. l. a. g. g. e. tæ tæ r.
 f. e. v. e. n. tæ þ. a. n. s. k. e. l. o. m. o. s. t. a. v. e.
 m. a. p. a. s. t. a. m. u. k. l. a. n. g. t. a. l. i. n. g. t.
 m. a. f. a. tæ m. a. r. g. t. e. t. g. g. u. n. s. t.
 e. t. m. a. r. g. h. a. g. a. l. d. a. p. l. a. t. e. m. f. l.
 tæ v. i. d. l. a. g. g. e. s. t. a. g. g. e. e. r. h. u. g. t. a. t.
 tæ m. f. u. g. g. e. a. t. tæ v. i. l. l. e. s. t. u. n. d. a.
 tæ v. i. d. l. a. g. g. e. s. t. a. g. g. e. a. t. tæ v. i. l. l. e. s. t. u. n. d. a.
 tæ a. l. a. n. d. tæ t. a. k. e. t. i. e. n. d. a. g. g.
 e. n. a. g. a. f. f. e. t. tæ v. e. d. i. t. e. t. m. a. n. n. y. s. l. a. g.
 d. v. e. m. f. a. v. tæ tæ tæ h. e. d. e. n.
 e. t. h. r. e. g. g. i. n. a. d. g. e. s. s. e. t. e. l. l. e. f. t. tæ.
 tæ v. i. d. l. a. g. g. e. s. t. a. g. g. e. m. a. h. e. n. d. e. t.
 tæ h. a. f. f. e. e. t. f. i. n. a. h. e. m. f. a. l. t.
 tæ h. a. f. f. e. t. a. k. e. t. i. e. n. d. a. g. g. e. s. t. a. g. g. e.
 tæ s. f. e. m. a. d. tæ v. e. d. e. a. v. a.
 f. a. r. h. r. e. g. g. e. v. a. l. d. e. m. a. t. i. l. h. r. e. l. a. n. d.
 h. u. s. g. a. n. d. g. i. l. tæ i. h. a. n. d.
 tæ tæ a. n. a. g. g. i. n. i. g. e. r. a. f. i. n. n. a. l. e. o. s.
 h. r. e. g. g. e. v. i. k. s. t. i. p. a. n. d. e. f. i. n. n. e. s. t. e. d.
 d. v. i. n. o. l. a. f. f. e. m. e. s. s. e. t. i. l. n. o. r. d. i. s.
 e. t. h. e. n. k. e. t. e. h. a. t. a. v. a. v. i. s.
 a. t. h. a. d. e. l. l. i. f. i. n. g. a. f. i. n. a. m. a. t.
 e. t. m. e. t. t. e. k. o. m. u. n. d. e. o. h. t. i. n. g. a. l.
 tæ s. t. e. d. a. h. a. n. d. i. s. t. r. i. g. g. e. s. t. a. g. g. e.
 h. a. v. e. t. e. r. v. a. r. d. e. r. g. g. e. n. e. f. a. a.
 tæ h. a. r. t. tæ e. r. m. y. n. d. o. t. t. a. n. g. a.
 h. e. v. a. v. e. t. e. r. f. o. l. l. m. i. k. tæ l. a. n. g. a.
 h. a. f. e. r. d. e. h. r. e. g. g. e. v. i. k.
 v. i. d. l. a. g. g. e. s. t. a. g. g. e. s. t. a. g. g. e. m. i. k. f. a. r.
 v. a. r. d. e. r. g. g. e. s. t. a. g. g. e. s. t. a. g. g. e. v. i. k. h. a. v. e. h. o. n. a.
 e. t. h. e. s. s. a. t. s. i. g. g. e. v. i. d. l. a. g. g. e. s. t. a. g. g. e. v. i. k.
 tæ v. a. n. d. e. h. r. e. g. g. e. v. i. k. a. t. t. e. r.
 a. t. h. e. n. o. v. a. l. l. e. e. t. h. e. h. i. e. l. t. f. i. n. h. e. s. t.
 v. i. n. e. t. m. u. d. e. t. l. e. t. e. t. m. o. s. t.
 v. i. d. tæ v. i. s. t. a. t. i. l. r. e. t.

Sida ur Erikskrönikan, Sveriges äldsta berättande källa, nedskrivna under 1320 - 1330-talen, med avsnittet om Bogesund och Kindabus. - Avskrift från 1400-talet. Riksarkivet.

sin bror kung Birger. Den danske kungen Erik Menved inskred till sin svåger Birgers hjälp, danska trupper gick upp genom Ätradalens, låg utanför fästet Kindahus "en stund", medan hertigarna avvaktade i "Bawasund", tills danskarna söderifrån kom inom synhåll, tydligen på Åsundens is. Det blev ingen drabbning den gången - underhandlingar ledde till stillestånd på ett år. Ett förmodat fältslag vid S. Säm följande år torde heller aldrig blivit av. Men enligt samtida annaler utnyttjade hertigarna situationen och härjade i Kinds härad, i eget land! De följande årens strider kom att drabba både Västergötlands och Smålands befolkning.

Kindaholm Kindabus enligt uppmätning av L. W. Kylberg. Borås Museum.

Kindahus i Östra Frölunda socknen, 15 km från dåvarande gräns mot Danmark, är den sydligaste av kungliga försvarsanläggningar i Ätranstråket. Inga utgrävningar har ännu klargjort dess byggnadshistoria som sannolikt börjat på 1270-talet. Borgen återuppfördes under namnet Kinda-

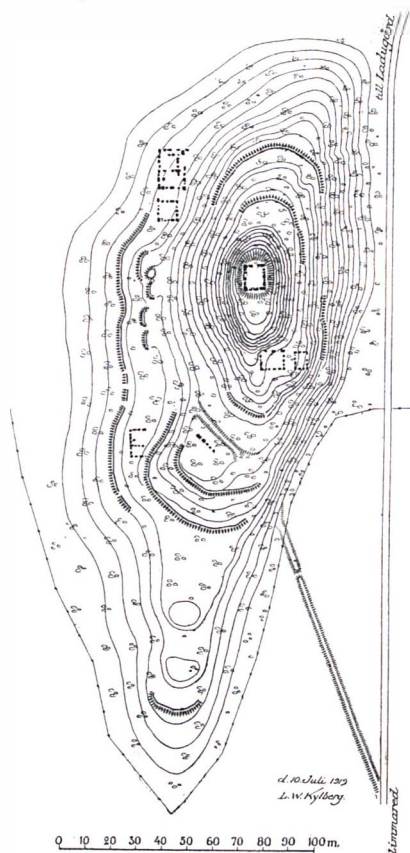
holm ca 1450 och omnämndes sista gången 1493.

Med kung Magnus Eriksson, hertig Eriks son, följde en förhållandevis lång fredsperiod från 1319 till mitten av 1350-talet, med svensk-norsk union och Skånelandskapens fredliga införlivande - rimligen en för Ätradalens produktion och avsättning stimulerande situation. Men också en tid för högrälsets makttillväxt, som skulle bryta ned Magnus Erikssons kungavälde i början av 1360-talet och leda till en ödesdigert uppsplittring av Västsverige under tre decennier: Albrekt av Mecklenburgs trasiga Sverige (1364 - 1396) med nästan oavbrutna inbördeskrig med den föregående folkungaregimen (inklusive Norge) och med ständig tysk och dansk inblandning. Kindahus nämns inte under den perioden, och efter 1366 då Danmark för ca 30 år ockuperade Kinds och Marks härader hade gränsfästet i Frölunda knappast någon funktion och inte heller i den följande unionsperioden 1397 - 1434.

Opensten i S Åsarp socken nämns ofta bland de stora svenska gränsfästena. Men det låg långt in från Hallandsgränsen och var med största sannolikhet, liksom Öresten, från början en dansk anläggning (tidigast 1362, troligast 1365 - 66), en idealisk kontrollplats vid Ätrans västra gren i det ockuperade Kind. Borgen hade dansk regi under största delen av sin 70-åriga tillvaro, men av intresse för Bogesunds historia är kanske att den jämte Kind under några år på 1380-talet ingick i Bo Jonsson Grips gods-koncern. Under större delen av sin tillvaro var Opensten också fögderi-

centrum, alltså en anläggning med alla vitala borgfunktioner.

Längre norrut i Ätranstråket sak-

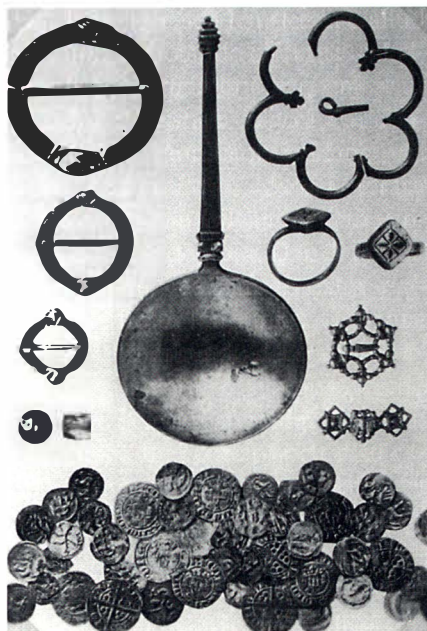
Opensten enligt uppmätning av L. W. Kyllberg. Borås Museum.

nar vi säkra lämningar av "kungamaktens borgar", men av de osäkra hör "Slottet i Vist" utan tvekan hemma i det oroliga sena 1300-talet. Det tycks ha varit en befästning i trä på en markant kulle, på tre sidor skyddad av Ätran, på den fjärde av en vallgrav. Fyndmaterialet från två provundersökningar 1907 (J. Sandström) och 1929 (H. Svensson) domineras av ett överraskande stort antal silvermynt i dålig kvalitet,

huvudsakligen från Magnus Eriks-
sons senare tid. Dateringen stämmer
med det övriga fyndmaterialet och
har av Widéen satts i samband med
Magnus Erikssons revanschkrig mot
mecklenburgarna 1365. Det goda
övervakningsläget gör det troligt att
"Slottet" hört till kungamaktens
anläggningar - ett ungefär samtida,
också myntrikt, parallellfall föreligger
i Kvinnestadsborgern i Gäsene
härad, ca 35 km västerut. Som sannolika
spår av krigen i 1300-talets
andra hälft kan här nämnas ytterligare
fynd av myntskatter i Ätranstråket,
alla med datering till 1350 - 70-talen:
ett 1695 påträffat tyvärr skingrat fynd
från Revesjö, ett från Hukekulla i
Timmele, ett mindre från Humla
gamla kyrka.

Det berömda Hukekulla-fyndet
gjordes 1899 vid borttagandet av ett
stenröse och innehöll utom 118
mynt (huvudsakligen Magnus Eriks-
son, några äldre engelska) ca 30
vackra silversmedsarbeten, tydligen
en samlad förmögenhet undångömd
vid krigshot. Fyndomständigheterna
är oklara. Det är teoretiskt möjligt att
de engelska mynten utgjort en separ-
rat tidigare nedläggning, i så fall
anknyttbar till hertigarnas krigståg i
början av 1300-talet.

Den kaotiska perioden 1364 - 96
bröts genom drottning Margaretas
nordiska maktövertagande, först
med segern över Albrekt på Åsle
mosse vid Falköping 1389, mer defi-
nitivt när resterande riksborgar inta-
gits och Kalmarunionen bildats
1397. En tämligen fredlig period på
ca 35 år inleddes med drottning Mar-
garetas skattereform med decentrali-
serat uppbördsväsende, i vårt områ-

*Del av silverskatten från Hukekulla i
Timmele sn 1300-talets mitt. (Foto: Wal-
lander & Wernlund)*

de Hökerums och Openstens gårds-
fögderier, en omfattande godsreduk-
tion från frälse och kyrka till kronan
och drottningens personliga överta-
gande av alla slott. Löftet att respek-
tera landslagens förbud mot utländ-
ska fogdår kom bort i hanteringen.
Fogdevälde och orimligt skattetryck
ledde på 1430-talet till folkresningar,
i Sverige Engelbrektsupproret, som
1434 ödelade eller oskadliggjorde
alla kungliga fogdeborgar, då också
Opensten brändes och gick ur histo-
rien.

1430-talets uppror var inte riktade
mot unionen som sådan; den fick en
god fortsättning på 1440-talet under
kung Kristofer men spräcktes av
nationella krafter. Kalmarunionens
andra skede efter kung Kristofers
död 1448 fram till 1520 är en tid av

krig och konflikter mellan unionsvänliga och svensknationella intressen, de förra representerade av de danska kungarna, de senare huvudsakligen av Karl Knutsson Bonde (tre gånger kung) och de tre Sturarna (riksföreståndare). Krigshärjningarna drabbade i hög grad de gamla stråken mot Hallandsgränsen med tidvis svåra handelsstörningar. Av det skriftliga källmaterialet framgår att sympatierna i dessa trakter varit delade.

En kungamaktens borg som med säkerhet hör hit är Karl Knutssons återuppbyggda Kindahus 1448-49, nu med namnet Kindaholm, ett led i svenskperiodernas återställande av den gamla riksgränsen. Kindaholm tycks ha varit motståndskraftigt med sina omfattande yttre vallgravs- och befästningslinjer, kanske under lång tid framåt, men det nämns inte som befästning efter 1453. Sista omnämnandet är 1493 i samband med mordet på Örestens hövitsman Hans Åkesson Tott. Ytterligare borglämningar i Ätranstråket kan möjligen knytas till kungamakten: Husön och Nabben vid Ömmesala, båda i Yttre Åsunden.

Under 1400-talets andra hälft hade Ätranstråket så att säga nära till rikspolitiken bl a genom den i Halland och Sjuhäradsbygden godsägande dansk-svenska släkten Tott med släktförbindelser i våra trakter. Särskilt under Axelssönernas generation spelade den en mycket aktiv roll som stöd åt Karl Knutsson och Sten Sture d ä, under 1450-1480-talen. Axelssönerna, "gränshandelsorganisatörer på den danska sidan" (Lönnroth), var genom giftermål

befryndade med såväl kung Karl som med Sten Sture d.ä., som för övrigt var kung Karls systerson.

Av krigsaktiviteterna under detta skede var perioden 1469 - 71 särskilt kännbar för Ätranstråket med drabbningar vid Axvall, Herrljunga och Öresten med Ivar Axelsson Tott resp. Sten Sture d.ä. som befälhavare på den svenska sidan. Danska härjningar förekom i Sjuhäradsbygden 1501 - 02 under ledning av prins Kristian, sedermera Kristian II, som också stod för den sista medeltida danskinvasionen 1519 - 20, ryktbar för legoknektarnas brutalitet och med slaget vid Bogesund i januari 1520 som mest kända station på vägen mot Stockholm och novembertragedien. Bogesund brändes och förstörelsen av gårdar och kyrkor i Ätranstråket tycks ha varit omfattande.

Kronans jord och andras

I den äldsta skatteuppbördsindelningen av Västergötland i "bon" under 1200-talet ingick Ås härad i Gudhems bo, Redväg och Kind i Vartofta bo, men ingen av uppbördsgårdarna låg inom området, heller inga av de ursprungligen oförtytterliga kungsgårdarna av "Uppsala öd". Men kungliga domäner utvecklades genom kungens hävdande av rätt till 1/3 av häradsallmännarna (i Västergötland från 1200-talet), genom godsförverkning, godsbyten etc. Kungliga gods nämns i Magnus Erikssons och drottning Blankas testamente 1346, i bl a S. Säm.

1500-talets jordeböcker är naturligtvis inte helt utslagsgivande för medeltiden beträffande jordägande,

men kan nog ändå ge en hygglig uppfattning om läget under 1300-1400-talen. Av det sammanlagda mantalet uppgår kronojorden i Redvägs härad till ca 20%, i Kind och Ås till ca 10%, vilket kan jämföras med frälsejorden i de tre häraderna 35-50% och kyrkojorden 20-25%. Skattejorden ligger på ca 25%, i Ås härad något mera. Detta som så mycket annat talar för frälsets stora betydelse för Bogesunds tidiga tillväxt.

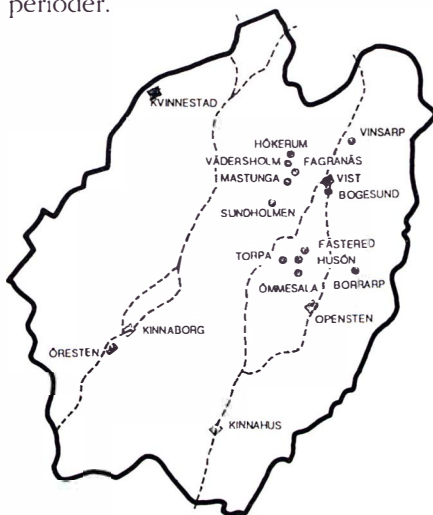
Rätt stora periodiska förskjutningar har förekommit med växande förläningar till kyrka och frälse, men betydande regleringar genomfördes under medeltiden, t ex Magnus Erikssons godsreduktioner på 1350-talet och drottning Margaretas under några år omkring 1400 enligt den sk Nyköpings recess 1396.

Godsadel, privatborgar och befästa gårdar

Kulturellt innebar den tidiga medeltiden en europeisering, märkbar inte minst i det romanska kyrkobyggnadet, vars geografiska spridning alltså samtidigt ger en bild av det ekonomiska underlaget: I Västergötland ligger starka koncentrationer i landskapets mitt, Skara-Falköpingsområdena, Kålland och Kinnekulle, därifrån en markant utlöpare söderut genom Ätran- och övre Viskanstråket. Inte lika rikliga och inte lika tidiga finns här också spåren av det världsliga frälsets anläggningar.

Viktiga förändringar kan förutsättas under 1200-1300-talen. De tidiga kyrkobyggande godsägarna tycks ha dominerat (kyrk)byar, där största gården varit deras sätesgård. Bosgår-

den i Finnekumla är en sådan remiscens. Efterhand samlas allt större jordegendom under enskilda godsherrar, som anlägger separata, ibland försvarskrävande sätesgårdar. Deras underlydande gårdar med landbor är spridda, under senmedeltiden ofta över flera landskap. Till bilden hör också godsökning genom nyodling, men under senmedeltiden också motsatsen, ödeläggelse under vissa perioder.

Medeltida borglämningar i Sjuhäradsområdet. Sammanställt av förf.

Digerdöden omkring 1350, som torde ha varit mycket kännbar i Västsverige, hade ett säkert samband med den agrara kris som noterats för 1300-talets andra hälft och en stor del av 1400-talet: brist på arbetskraft och minskade arrendeinkomster ledde till frälsets ökade satsning på boskapsskötsel.

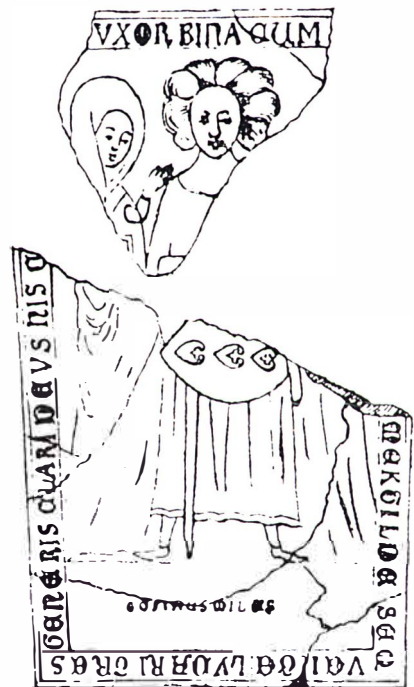
Ur den gamla stormannaklassen utgick de ännu under 1200-talet fåtaliga ämbetsmännen - regionalt viktigast lagmännen men också häradshövdingar och slottshövitsmän. Med

Alsnö stadga 1280 tillkom en delvis ny rekrytering - den som ställde upp med häst och ryttare för kungen befriades från skatt, alltså i första hand en sak för besuttna stormän men också en (dyrbar) möjlighet för fria bönder. En del frälseäktar inom Bogesundsområdet hade väl börjat så, en del förblev knapar med en eller två gårdar, en del återgick till bondestånd under agrarkrisen. Adelskap innebar möjlighet till avancemang - genom att agera för kungamakten också med annan tjänst kunde en frälseman få förläningar med skatteinkomster. Men frälset i medeltidens Sverige hade restriktioner: skattefriheten gällde inte nytilköpt skattejord (stadga 1334), rustningskapaciteten kontrollerades genom årlig vapensyn (stadga 1345), och frälset kunde i princip endast bygga borgar med kungens tillstånd.

En viss förskjutning av högadelssläkters bosättning österut och mot Svealandskapen kan iakttagas i det biografiska källmaterialet under senmedeltiden (till exempel Stureätterna). Men det är påfallande hur mycket av högrälset som blir permanent inom vårt område - trots att detta från 1300-talets mitt kommer att ingå i en av Sveriges mest drabbade politiska och militära riskzoner: Västergötlands politiska uppsplittring under 1300-talets andra hälft, militära uppmarschområden under unionsstridernas 1400-tal. Det förblivande genom medeltidens århundraden och för Bogesunds uppkomst och tidiga utveckling betydelsefulla är den fortgående utvecklingen av floddalarna som handelsstråk och produktionsområden.

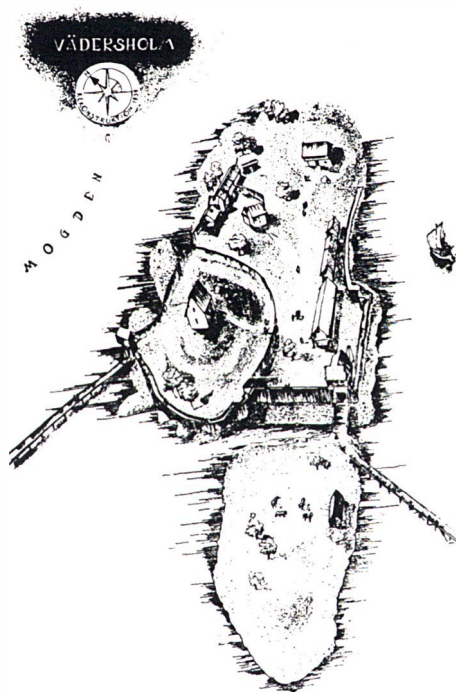
Biskop Bengt och Vingätten

Egentligen kan som nämnts bara en känd person av högre maktpotential knytas till Bogesundsområdet under de romanska kyrkornas tillkomsttid, biskop Bengt (ca 1150 - 1191). Om hans förhållande till S.Vings kyrka var enbart välgörenhet kan inte avgöras. Det har framhållits att vissa av dessa tidiga stenkyrkor, till exempel rundkyrkorna i Agnestad och Dimbo, delvis kan ha fungerat som biskopens naturaskatteupplag, eventuellt med försvarsfunktion. Och enligt Västgötalagens biskopslängd förvaltade Bengt tydligen med framgång en redan betydande stiftsegendom.

Lagmannen Gustaf Tunassons gravsten i Varnbems klosterkyrka. Enligt teckning av Elias Brenner omkring år 1700.

Ett århundrade senare kan en sköldförande ätt knytas hit, Vingätten (med tre sjöblad), möjligen befreundad med en äldre Stureätt. Vingätten tycks ha hört till Västergötlands och rikets ledande skikt; dess mest kände medlem var lagmannen, riksrådet Gustaf Tunasson (1315 - 1357), son till Tune Anundsson (han med kyrkklockan). Gustaf Tunasson och hans hustru Katerina Gudmarsdotter (syster till lagmannen i Närke, Ulf Gudmarsson, heliga Birgittas man) utfärdade 1341 ett gåvobrev från Fagranäs. Gårdsnamnet återkom i brev 1344 och 1350 och bör rimligen knytas till S.Ving. Därmed är vi långt hitom stenkyrkornas 1100-tal, i ungefärlig tidsnivå med det tänkbara arkeologiska käll-

Rekonstruktionsskiss av medeltidsborgen Vädershholm. L. E. Bergström.

materialet. Gustaf Tunassons och hans båda hustrurs gravsten hittades för övrigt vid utgrävningar i Varnhems kloster 1923 och 1939.

Det Fagranäs där de nämnda breven 1341 - 1350 utställts, är inte helt lokaliserat. Det kan inte vara ett tidigare namn för Vädershholm (holmen, under medeltiden även kallad Väderö, har ju inte blivit näs förrän vid sjösänkningen med 1,7 m på 1800-talet). Men på fastlandet omedelbart söder om Vädershholm finns ett par högtintressanta lämningar, tills vidare endast ytundersökta (Bergström 1940). Den östliga är en rund befästning inom koncentriska vallgravar - den har säkert riktigt tolkats som belägringskans från 1388. Den andra tycks utgöra en tredelad anläggning om ca 100 meter i längd, vars mittparti enligt Bergström är den konstgjorda förhöjningen för en borgbyggnad. De påträffade metallföremålen passar väl in i 1300-talet men är inte tillräckligt differenta för exakt tidsbestämning. Tills vidare finns ingen lämning inom Vings socken som bättre skulle svara mot det skriftliga källmaterialet, där sätesgården Vädershholm avlöser Fagranäs - överflyttningen till ett bättre försvarbart läge kan ha motiverats av den politiska oro som bröt in med 1360-talet.

Den viktigaste borgarkeologin inom Bogesundsområdet hittills gäller just Vädershholm, numera en udde på Mogdalen sydsida. Utgrävningarna under Lars Erik Bergströms ledning 1939 - 43 klarade ett omfattande komplex, där borganläggningen är förlagd över tre kullar, varav den innersta/södra är den högsta

med resterna av det centrala borg-tornet, anläggningens enda stenbyggnad. I den mellersta kullen finns resterna av en källare, tydligen under trähus, och på den yttersta kullen grunden till en större träbyggnad, borgherrens bostad. Ekonomibyggnader och bostadsbyggnader i övrigt fördelar sig på två längor utefter den långsträckt holmens sidor. Holmens innerdel, sydväst om en avskärande vallgrav, har rimligen innehållit ladugård och stallbyggnader. Fyndmaterialet, ca 4000 föremål med bl a mynt, daterade till tiden 1350 till början av 1400-talet i god överensstämmelse med skriftkällorna.

Borgens mest bekanta innehavare var Heyne Snakenborg, gift med Bengta Gustafsdotter, som ärvt gården efter sin far, ovannämnde Gustaf Tunasson. Heyne Snakenborg var sannolikt den som byggde Vädersholm och var dess herre just vid tiden för "Bogesunds brevet" 1371. Kanske kan flyttningen från Fagnäs till den säkrare holmen höras samman med den tidssituationen, men den kan också ha ett samband med Snakenborgs invandrarsituation. I det vid denna tid splittrade Västergötland blev Heyne en av kung Albrekts förtrogna och kom följaktligen mot 1380-talets slut i konflikt med drottning Margareta. Vädersholm belägrades 1388 - 89 och överlämnades efter slaget vid Åsle till drottningen, med underlydande gods Hökerum, Säby, Kärr, Aspanäs jämte Mastunga och Ekeslunda.

Överlåtelsehistorien under det följande århundradet är snårig: från drottningen till Gudhemsklostret

1392, tillbaka till drottningen 1397, därefter kungligt arrende med årlig avgift till klostret, 1412 åter till klostret. Efter 1397 omtalas Vädersholm inte mer; huvudgård i godskomplexet blev tydligen Hökerum, där Margareta upprättade förvaltningscentrum, någon tid med Heyne Snakenborgs son Henrik som förvaltare.

"Vädersholmskomplexet" upplöstes även i sin Hökerumsversion i slutet av 1400-talet och övergick i andra konstellationer. Bergström har framfört en hypotes om den flyttande sätesgården i ett tämligen ograverat godskomplex, där nästa station skulle vara Mastunga i Vings socken och slutpunkten Sundholmen, Per Brahes slott i Tolken. En fortsättning på Ving-ättens historia skulle alltså kunna återfinnas på Hökerum. Efter att formellt ha varit i Gudhems klostres ägo sedan Margaretas död 1412 övertogs Hökerum 1462 av västgöta-lagmannen Ture Jönsson Svarte Skåning, vars svärfar Henrik Snakenborg, Heynes son, tycks ha förvaltat godset under 1400-talets andra fjärdedel.

Hur 1400-talets Hökerum såg ut vet vi inte. Arkeologiska kontroller har gjorts 1986 - 90 (Ekre) i samband med rivning av den förfallna herrgården från 1700- och 1800-talen. Inget äldre källarmurverk än 1600-tal kunde noteras men vid en ytavschaktning på västsidan konstaterades skadade bebyggelsepåsar med 1500-talsfynd, och den på 1880-talet till osynlighet igenfyllda vallgraven kunde delvis lokaliseras vid ledningsgrävningar. Möjligen kan vallgraven ha ingått i gårdens befästningsverk under 1400-talet.

Sundholmen i södra Tolken har den mest magnifika borgruinen i Bogesundsområdet, men den tillkom efter medeltidens utgång på 1540-talet med Per Brahe d. ä. som byggherre. Den nämns här som en utlöpare av Vingättens historia och som ett märkligt utgrävningsobjekt. I Brahes väldiga domäner, Visingsö grevskap, ingick delar av den gamla Vingättens godscomplex, och Sundholmen tycks verkligen tidvis ha fungerat som en av Per Brahes sätesgårdar - åtminstone två av hans barn föddes där.

Vinstorpaätten

Vinsarp, tidigast bekant i formen Vinsaethorp (1323) var sätesgård för en av de inflytelserikaste högfrälse-släkterna under medeltiden. Vinstorpaättens vapen, tidigast känt från 1278, fördes av fyra olika förgreningar och Vinstorp ingick redan på 1320-talet i ett godscomplex som bildats av Sigge Djekn med bl a Svansö i den till Redvägs härad hörande delen av Bottnaryd, en gård som efter ett halvsekel övergick till ätten Kase men 1407 återköptes till Vinstorpakomplexet.

Vinstorpaätten har förknippats med den märkliga 1100-talskyrkan i Dalum. Tanken skall kanske inte avvisas men noga räknat låg sätesgården fram till omkring 1470 på nuvarande Gammalgården en kilometer österut i Böne socken. Den gamla gårdsplatsen har inte undersökts; den har inga synliga spår av befästningar trots ett gott försvarsläge (Lovén). Flytningen närmare Ätran kan ha motiverats av bättre

kommunikationsförhållanden. Det stora gråstenshuset på "Nya Winzatorp", omtalat 1473, hör sannolikt samman med nyetableringen, vilket bekräftas av en murverksdokumentation 1996 (Jeffery); huvuddelen av det ursprungliga murverket står kvar. Vinsarp har som huvudgård från 1360-talet gett namn åt en av de mest godsägande ätterna i området, "den egentliga Vinstorpaätten", vars stamfar, Udd Mattsson, har ett speciellt samband med Bogesund genom brevet från Axvall 1371 (kapitlet "Spår av Bogesund").

Bogesundsområdets nära beröring med de unionspolitiska konflikterna och de lokala stormännens ambivalens belyses av Vinsarps 1400-talshistoria: Udds sonson Staffan Bengtsson anslöt sig till unionspartiet och deltog på Kristian I:s sida i slaget vid Öresten 1470 och på Brunkeberg, varför han av den segrande Sten Sture d.ä. framtogs gården, som gavs åt den mot Sverige lojale brodern riksrådet Karl Bengtsson. Det var denne som lät bygga Nya Vinsarp (*se bild 31*) och som för övrigt hade egendom även inom Bogesund 1478. Vinstorpaätten, som under 1400-talet genom giftermål blev befryndad med flera av Sveriges mest betydande frälseätter (Tott, Sture, Oxenstierna etc.), utvecklade en betydande godsexpansion över Västergötland, bl.a. österut mot Jönköping (t.ex. Svansö), kanske av betydelse för Bogesunds förbindelser i den riktningen. Riksrådets dotter, Anna Karlsdotter, den sista av ätten, hade omkring 1550 över 70 gårdar inom Redvägs härad, varav en i Bogesund. Bland de stora

godsen i hennes domäner fanns Årás i Kölingared, som tycks ha blivit mera huvudgård än Vinsarp, när det enorma godskomplexet övergick i hennes makes, västgöotalagmannen Erik Gyllenstiernas släkt. Erik, vars danskfödde far var kung Karl Knuts-sons hovmästare och måg, skrev sig i likhet med de följande generationerna "till Winsarp, Årás, Pintorp" etc. Men om Årás äldre historia vet vi föga, möjligen kan det rymma arkeologiska upplysningar men tycks sakna befästningsspår.

Nära Vinsarp inom Redvägs härad finns ännu en lämning av typ befäst sätesgård, Lönnarp i Böne socken. Anläggningen hör till de till synes lovande objekt som ännu inte undersökts arkeologiskt: den s.k. Villaholmen på en udde i sjön Lönnern med mot landsidan markant avskärmade vallgravar. Gården är omnämnd redan 1379 men inte som sätesgård utan som donationsobjekt för Ingareds kyrka. Den har ett mycket gott kommunikationsläge eftersom sjön ingår i Ätranflödet och kan under något medeltidsskede ha fungerat som sätesgård (Lovén), kanske inom ätten parallellt med huvudgården Vinsarp.

Borrap i Dalstorps socken hör till en grupp stormansgårdar med tydliga men hittills oundersökta befästningslämningar. Namnet antyder en relativt tidig borgbildning, troligen redan före första omnämmandet 1423 (Lovén), då Borrap gavs i morgongåva av Otte Ulfsson (björnram). Ur Bogesunds synpunkt är det östliga läget av intresse liksom att Otte på mödernet härstammar från lagman-

nen Lars Björnsson (bjälke), som var hövitsman på Axvall 1371.

Torpa stenhus strax söder om den nuvarande kommungränsen är vid sidan av Vinsarp den enda medeltidsborg i Bogesundsområdet som överlevt till vår tid. Det utvecklades under 1400-talet till det ledande storgodset inom Bogesundsområdet med mycket vitala intressen i den trots krigsstörningar expanderande utrikeshandel som Bogesunds borgerskap förmedlade. Längre fram (1561) skulle grevskapet Bogesund rekryteras från Torpa, först genom Gustav Johanssons (tre rosor) gemål, Cecilia Stenbock, drottning Katarinas syster. Vid det laget och under något sekel framöver fanns Stenbockarna i rikshändelsernas centrum, på ont och gott i kungarnas närhet. Men Torpa förblev deras huvudsäte.

I området kring södra Åsunden finns några ej utgrävda befästningslämningar, som sannolikt kan knytas till medeltida sätesgårdar. Vid Fästereds gård i Finnekumla finns den så kallade Fästereds borg, en i yttre Åsunden utskjutande nabbe med byggnadslämningar som delvis undersökts. Fästered blev sätesgård för ätten Ribbing, med Knut Pedersson, som skrev sig "till Swansrydh, Limmarydh och Fästrid". Han var häradshövding i Mark 1484 - 1512, ett ämbete som innehades i sex generationer Ribbing från 1415.

Skälen till gårdarnas befästning kan ha skiftat: inför hot mot egen förmögenhet och egen förvaltningspersonal, till stöd för rikets eller den egna partipolitikens försvar, som statusmarkering gentemot omgivningen etc. Men utöver de här nämnda,

troligen befästa godscentra/sätesgårdarna finns en lång rad mycket betydande obefästa sätesgårdar i Bogesundsområdet. Från 1300-talet finns Fänneslunda (från 1396 för släkten Baat, Båat, tjurhuvud), Finnekumla kyrkby (sätesgård och häradshövdingegård från 1397), Landboarp i Håcksvik (ätterna Sparre och Sture), Redslarp i Gällstad (från 1397, med Kinds förste kände häradshövding, Jöns Bengtsson Sparre). Från 1400-talet känner vi i Kinds härad Intorp eller Ingatorp i Gällstad (ätten Drake av Intorp), Bosgård i Finnekumla, Attorp i S Säm (sätesgård för ätten Hand) (se bild 32), i Ås härad Säby i

S Ving och Hov i Hällstad (ätten Stierna, senare Oxehuvud, häradshövdingegårdar, se även bild 30, stormannaätternas vapenbilder).

Till detta skall fogas den anmärkningen att sätesgårdar, som framgått, inte är oflyttbara, utan kan växla, kan vara flera inom ett godscomplex, och att godsinnehavet undergår ständiga förskjutningar på grund av arvslagstiftningen - ett regelverk med rätt starkt betonad kvinnorätt, som kan få oförutsedda effekter på grund av överlevandesituationen. Bindningen sätesgård - ätt ovan är alltså grovt tecknad.

Litteratur:

- Almqvist J E, *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523-1611)*, Stockholm 1960
- Anglert M, Vem försvarade vad? *Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1984
- Anderling N, *Gårdar vid Mogden*, Ulricehamn 1988
- ATA = Antikvarisk-topografiska Arkivet, Riksantikvarieämbetet
- Beckman N, *Ur vår äldsta bok*, Stockholm 1912
- Beckman N, *Äldre Västgötalagen*, Uppsala 1924
- Beckman N, *Vägar och städer i medeltidens Västergötland*, Göteborg 1911
- Bergström L E, Vädersholm (i: *FBH* 1943)
- Berthelsson B, Västergötlands befästningar och herremansborgar från den äldre medeltiden (i: *VFT* 1942)
- Bonnier A C, *Kyrkorna berättar*, Uppsala 1987
- Bråthen A, *Dendrokronologisk serie från Västra Sverige*, Stockholm 1982
- Claesson E, *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland* (Lic. avhandling Lunds Universitet.) 1989
- Djurklou G, Strödda anteckningar om Kinds härad, (i: *Sv Fornminnesföreningens Tidskrift* 1876)
- Carlsson G, Till de medeltida Stureätternas genealogi (i: *Personhistorisk Tidskrift* 1920)
- Ekre R, Medeltida borgar i Västergötland (i: *Västergötlands äldre historia*) Uddevalla 1985
- Ekre R, Arkeologiska undersökningar i Gäsene (i: *FBH* 1995)
- Ekre R, Kor och vädur i Timmele (i: *Västgöta-Dal* 1997)
- Erikskrönikan*, Redigerad och kommenterad av S B Jansson. Kristianstad 1986.
- Engström S, *Bo Jonsson*, Uppsala 1935
- FBH* = *Från Borås och de sju häraderna*
- Fischer E, *Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden*. Uppsala 1920
- Forssell H, *Sverige 1571. Äldre bidrag till Sveriges officiella statistik*, Stockholm 1872-1883
- Fritz B, *Hus, land och län. Förvalmingen i Sverige 1250-1434*. I - II. Stockholm 1972-73.
- Gardell S, Epigrafiska bidrag till Sveriges medeltida sepulkralitteratur (i: *VFT* 1935)
- Gardell S, *Gravmonument från Sveriges Medeltid*. I - II. Göteborg 1946

- Gillingstam H, Björnram från Västergötland (*ÅSF D*), Stockholm 1957
- Haldorson D, *Timmele kyrkas historia*, Ulricehamn 1993
- Hamberg A, Hällstadmonumentet (i: *VFT* 1983-84)
- Högberg F, *Medeltida absidkyrkor i Norden*, Skara 1965
- Karlsson K H, Genealogiska anteckningar (i: *Historisk Tidskrift* 1886)
- Klackenberg H, *Bogesund* (Medeltidsstaden 42) Göteborg 1983
- Källman G, Hökerum - en historisk återblick (i: *Södra Ving, en sockenbok*), Ulricehamn 1950
- Linge L, Det äldre Västergötlands handelsvägar (i: *Västergötlands äldre historia*), Uddevalla 1985
- Linton M , Sverige i unionen (i: *Margrete 1*), Köpenhamn 1996
- Ljungström C J, *Redvägs härads med staden Ulricehamn*, Falköping 1861
- Lovén C, *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Uppsala 1996
- Lundahl I, *Det medeltida Västergötland*, Lund 1961
- Lundberg E, *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden*, Stockholm 1940
- Lundberg E B, Några nyutgrävda kyrkoruiner i södra Västergötland (i: *VFT* 1942)
- Lundholm K G, Vinstorpaätten och släkter med denna ätts vapen (i: *ÅSF I* Stockholm 1957)
- Mannerfelt M, *Västgötavägar I*, Skara 1938
- Mellberg G, *Församlings- och gällindelning*. En kyrkorättslig undersökning i Vänerlandskapen 1527 - 1680, Göteborg 1995
- Nordman V A, *Albrecht, Herzog von Mecklenburg, König von Schweden*, Helsingfors 1938
- Norborg L A, Pest, (i: *Kulturbist. lex. f nord medeltid*, Bd XIII) Malmö 1968
- Nordström E, Ekaätten (i: *Personhistorisk Tidskrift* 1941-42)
- Raneke J, Medeltidsfrälset i Sjuhäradsbygden (i: *Känn Sjuhäradsbygden*, del 5), Borås 1990
- Ransakningar om Antiquiteter 1667-1684 (*VFT* 1932)
- Rasmusson N L, Det Bromelius-v. Bromellska myntkabinettet och dess bestånd av "myntskatter" (i: *Formvännen* 1931)
- Rosén J, *Kronoavsöndringar under äldre medeltid*, Lund 1949
- Rosén J, *Svensk historia. Tiden före 1718*. Stockholm 1962
- Sandström J, "Slottet" i Vists socken (i: *VFT* 1908)
- Schwanborg I, *Dalums kyrka*. Nossebro 1992

- Sjöstedt L, *Krisen inom det svensk-skånska väldet 1356-1359*, Lund 1954
- Stibeus M, Slag och härtåg i Västergötland (i: *Skara i medeltid*, Nossebro 1995)
- Styffe C G, *Skandinavien under unionstiden*. 3. upplagan, Stockholm 1911
- Ståhl H, art. Borgnamn (i: *Kulturbistoriskt lexikon f nord medeltid* Bd II) 1957
- Svanberg J, Ottravadfunten och dess mästare (i: *Den ljusa medeltiden*, Stockholm 1984)
- Svanberg J, Stensulptur (i: *Den romanska konsten*, Lund 1995)
- Svanberg J , & V Hernfjäll, *Södra Vings kyrka*, Nossebro 1992
- Söderberg B, *Sundbolmen - ett Brabeslott*, Stockholm 1941
- Thordeman B, *Några svensk-norska numismatiska problem i belysning av ett västsvenskt skattfynd*, Stockholm 1935
- Thordeman B, *Sveriges medeltidsmynt*. Nordisk kultur XXIX 1936
- Tunberg S, *Sveriges historia till våra dagar II*, Stockholm 1926
- Welin S, Openstens fäste i Kind (i: *VFT* 1913)
- VFT* = *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift*
- Widéen H, Myntfynden i Västergötland (i: *VFT* 1934)
- ÄSF = *Äldre svenska frälseläkter. Ättartavlor*. Utg av Riddarhusdirektionen gm F Wernstedt Stockholm 1957
- Östmark B, *Beskrivning av riksintresse och lokalt/regionalt intresse för kulturminnesvården*, Ulricehamn 1990

Spår av Bogesund

RUNE EKRE

Det geografiska läget, de uppenbart goda ekonomiska förutsättningarna, dokumenterade i de tidiga kyrkorna, godsutvecklingen (inklusive nyröjningar av skogsområden) och därmed expanderande handel kan sägas vara starka stadsbildande faktorer. För ett svar på frågan när staden Bogesund är ett faktum ger de fåtaliga bevarade skriftkällorna inga klara besked men har genom jämförande forskning visat på tämligen säkra urbaniseringsstadier. Så värt mycket längre går det sannolikt inte att komma i det hänseendet än Henrik Klackenbergs imponerande utredning i stadsmonografien *Bogesund* i Riksantikvarieämbetets serie Medeltidsstaden, som här refereras med en del kommentarer.

För flertalet svenska medeltidsstäders tillkomst finns inga "bevis" i form av stadsprivilegier. De senaste decenniernas stadshistoriska forskning har i stället inriktat sig på andra stadsgrundande kriterier: ortens funktion som centralort för sitt omland, ortens från landsbygden avvikande tätortskaraktär, ortens särställning med stadsrätt och egen administration. Först en liten över-

sikt av de bogesundskällor från 1300- och 1400-talen som dessa kriterier kan kopplas till.

Bogesunds första omnämnande nyåret 1306 - 1307 har redan citerats. Där är Bogesund en ospecificerad ort, som kanske ändå får tillmätas en viss betydelse. Den förutsätts som allmänt känd. I ett vintermilitärt sammanhang var passet vid den frusna Åsunclen lika välvalt då som 1520 - även om man inte förknippar krönikans Bogesund med Slottet i Vist med dess utmärkta position i försvaret av Ätrands dalgång (Klackenberg). Det andra omnämnandet är "baghaesun" som dateringsort i ett bytesbrev 1320, utfärdat av kung Magnus och hans mor hertiginnan Ingeborg, sigillerat av tre biskopar och tre andra rådsherrar, vilka alltså varit närvarande. Skrivelsen säger inget annat om Bogesund än att det kungliga följet (40 - 50 personer?) bör ha kunnat härbärgeras där, kanske på väg norrut, eftersom ärkebiskop Olof vidimerade en donation i Falköping följande vecka. Ett brev av 1363 utfärdat av kung Magnus i Bogesund ger inte heller någon uppfattning om ortens karaktär.

Av utomordentlig betydelse är däremot nästa nedslag: i en skrivelse 1371 från hövitsmannen på Axvall Lars Björnsson (bjälke) uppmanas invånarna "j Redvegh ok Bawosund" att erlægga sin skatt, sina årliga gälder, saköre etc till Udd Mattsson eller dennes ombud. Redan Styffe (1867) noterade att Bogesund "synes här redan såsom en egen kommun som står i nära förbindelse med Redvägs härad" och Klackenberg drar slutsatsen att "den administrativa särställning som brevet visar inte kan innebära mycket annat än att det rör sig om en stadsbildning". - Vi återkommer till omständigheterna kring detta brev. Ett snart följande köpebrev från 1385 omtalar en "Claws Satlamester ij Bawosund" med kyrkoherden Olavus som sigillvittne, alltså två viktiga figurer i ett stadssceneri: sadelmakaremästaren representerande en yrkesmässig specialisering, kyrkoherden antyder att Bogesund är eget pastorat. Efter 1385 kommer en stor lucka i källma-

teriale: odaterade pantbrev med stadens sigill någon gång före 1470 nämner en gård i Bogesund (*se bild 33, översättning nedan*). 1478 föreligger ett köpebrev utfärdat av stadens borgmästare och 1492 säljs en halv gård i Bogesund efter stadslag.

För urbaniseringens fullbordande finns alltså från slutet av 1400-talet alla önskvärda administrativa belägg: stadssigill, borgmästare, stadsrätt. Vid det laget kanske också belägg för tätortskaraktären kan hävdas åtminstone på papperet när det talas om gårdar inom ett av stadsrätt begränsat territorium - det arkeologiska källmaterialet återkommer vi till.

Enligt Klackenberg's resonemang kan en medeltida handelsplats växa fram spontant inom bondesamfundet, men för en tätorts permanenta organisation med privilegier etc måste förutsättas en av dess skydd och beskattning intresserad makthavare. Klackenberg räknar inte med något kungligt initiativ, eftersom

Alla dem som höra eller se detta brev hälsa vi Anders Laurinson borgmästare i Bogesund, Erik Verkmästare stadsfogde sammastädes, Olav Skomakare borgare sammastädes, Jens Grobe kärleksfullt med Gud . . . Vi vilja bekräfta vårt förut nämnda brev, ty vi vore alla boende i Bogesund vid den tid Per Hynriksons moder dog, Gud hjälpe hans själ, och aldrig var det oss veterligt, att hans fader någonsin gjorde överenskommelse med ovannämnda Per Hynrikson för sitt moderne (arv) eller att där var givet något brev på någon överenskommelse som tidigare skriven stod eller som våra namn stod i eller vår stads sigill. Dock är det kommit oss veterligt till yttermera visso (d v s visshet) och bättre säkerhet hänga vi vår stads sigill vid (framför) detta brev, skrivet i Bogesund Marie Bebådelsedag

översättning till läsbar svenska av Hugo Karlsson, arkivarie

inga närliggande kungliga etableringar med säkerhet kan påvisas - Kindahus är för långt bort, Slottet i Vist osäkert till tid och dignitet, Opensten och Öresten under dansk överhöghet. Kungliga initiativ kanske inte helt skall räknas bort, men Klackenbergs har säkert rätt i att det är i stormannakretsarna som intressenterna bakom Bogesunds urbanisering kan finnas. Och han fokuserar diskussionen på den man som bemyndigas uppbörden av Redväg och Bogesund i brevet 1371, Udd Mattsson av Vinstorpaätten, en högfrälse släkt sedan slutet av 1200-talet med vida förbindelser inom svenska stormannaättor och med växande ekonomiskt och politiskt inflytande i de följande generationerna. Klackenbergs slutsats är försiktigt formulerad: "ett logiskt antagande att en stormannaätt som Vinstorpaätten är en av intressenterna bakom organiserandet av marknadsplatsen Bogesunds urbanisering".

Det kan vara av intresse att se på förspelet till och situationen omkring Axvallsbrevet i mycket grova drag. Efter kung Magnus Erikssons avsättning 1364 och hans misslyckade fälttåg 1365 mot den från Mecklenburg inkallade kung Albrekt fortsatte konflikten mellan mecklenburgare och folkungatrogna, stödda av kung Håkan Magnusson i Norge och med sin starkaste förankring i det åt Magnus delvis förbehållna Västergötland. Folkungarna behöll bl a det riksviktiga fästet Axvall som av Gerdt Snakenborg dock överlämnades till Albrekt 1367. Albrekts alltmer förtyskade fogdevälde bäddade för ett omfattande uppror som bröt ut vid

nyår 1371 och som ledde till att Albrekt tvingades till nästan förnedrande eftergifter i en kungaförsäkring i augusti (Edsviksfördraget). Men det var inte folkungarna som segrade utan det svenska rådet, som bestod av biskoparna och 12 högfrälse med Bo Jonsson Grip i spetsen. Där fanns inslag av aktivt folkungatrogna, en fram till 1388 bestående partisplittning. Brevet av den 15 februari 1371 är det första vittnesmålet om upproret mot Albrekt; det visar att folkungarna återtagit Axvall och att Västergötlands lagman, den folkungatrogne Lars Björnsson (bjälke) övertagit ledningen som hövitsman. Axvall var kronoförvaltningens fogdericentrum dit de i brevet nämnda skatterna och böterna normalt erlades. Det har antagits att den folkungatrogne Udd i den här situationen fått Redväg och Bogesund i förläning (Lundholm), men det kan också tänkas att lagmannen inte uppfattat läget som helt pålitligt och var angelägen att skattemedlen inte skulle tillfalla Albrekt utan förmedlas till rätt kung av en folkungatrogen.

Lagmannen Lars Björnsson (bjälke), besläktad med Vinstorpaätten, var under 1370-talet riksråd och hade flera diplomatiska uppdrag. I hans familj kan noteras flera giftermålsförbindelser i vår del av landskapet.

Om det var under 1300-talets mitt eller något senare som Bogesund genom de omgivande stormännen fick en stabiliserad organisation med en köpmannabefolkning som kunde engageras i storgodsens handel skall man kanske räkna med fler intressenter än Vinstorpaätten. Eftersom

Bogesunds särställning inte kommenteras i brevet 1371 är den knappast en fullständig nyhet. Troligen skall man räkna med ett avgörande steg i urbaniseringen före det instabila 1370-talet, under en tid då t ex också Vingätten hade en stark ekonomisk dignitet och inte var störd av eventuell politisk splittring - alltså snarare under Magnus Erikssons sk lyckliga år då den svensk-norska unionen och besittningen av Skånelandskapen gett friare handelsgränser och de första stegen under 1350-talet togs mot städernas handels- och hantverksmonopol.

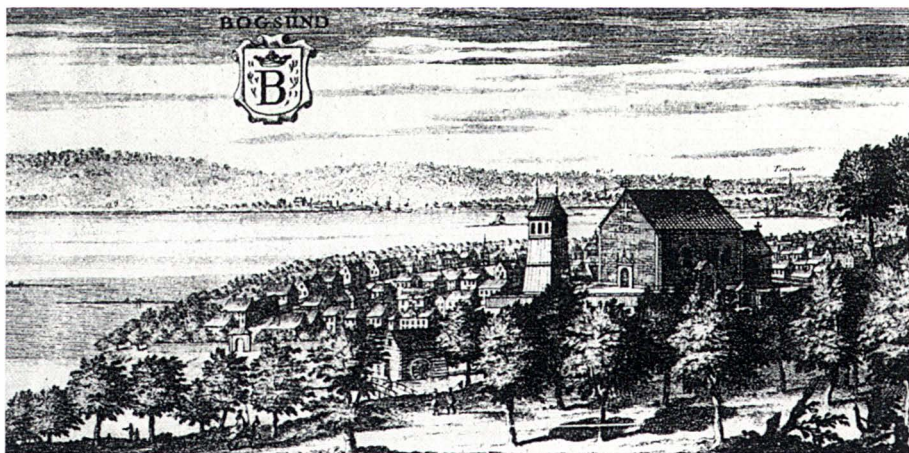
Drottning Margaretas successiva maktövertagande slog hårt mot Albrekts forna anhängare och drabbade bl a Vingätten: Algot Magnusson Sture skickades i slutet av 1388 att inta Heyne Snakenborgs Vädersholm, men belägringen avbröts. Vädersholm föll "av sig självt" med Åsleslaget 1389. Heyne och hans hustru tvingades mot viss lösen överlämna alla sina gods till drottningen. Vingättens senare generatio-

ner levde vidare i släkterna Snakenborg, Svarte Skåning, Brahe m.fl, medan Vinstorpaätten tycks ha bibehållit sin integritet och framstår på 1400-talet som den starkare. Av dess andra generation, Uddsönerna, blev Sigge biskop i Skara, Knut riksråd, Bengt riksråd och förste kände häradshövding i Redväg. Det var han som bytte till sig Tummatorp i Dalum och skapade Nya Winzatorp. Bengts dotter Märta gifte sig med Åke Axelsson Tott; deras dotter Ingeborg blev Sten Sture d.ä:s gemål.

Som vi sett i borgöversikten trädde även andra ätter fram i Bogesundsområdet under 1400-talet (t.ex. Kase, Tjurhuvud, Ribbing, Store, de yngre Stureätterna, Stenbock, Tott). Bogesund får antas ha fortlöpande och växande funktioner i en del av deras agrara storföretag.

Medeltida bebyggelsepår. Kyrkan

En enda byggnad i Bogesund har bedömts ha medeltida inslag: kyrkan. Med ledning av magistratsprotokoll angående om- och tillbyggnad

Bogesunds kyrka. Erik Dahlbergs Svecia Antiqua et hodierna, förlaga från 1680-talet. I stort sett representerar bilden den medeltida kyrkan med dess rakstutna kor.

der av kyrkan under 1680-talet har Boger räknat fram den medeltida kyrkans sannolika grundplan: en tornlös, rektangulär gråstenskyrka, invändigt 14 x 9 meter.

Förlagorna till Bogesunds bilden i Erik Dahlbergs *Suecia Antiqua* är tyvärr inte bevarade, men av närliggande objekt (Sundholmen, Torpa) kan man räkna med 1680-talet som deras tillkomsttid, alltså ungefär samtidigt med kyrkans ombyggnad. Sueciabildens långhus kan mycket väl ha proportionerna 14 x 9 m men inte gärna den förlängning med totalt 10 m som ombyggnaden mot öster innebar. Däremot visar den ett par andra av 1600-talets ändringar: vapenhuset, fönsterhöjningarna på sydsidan, västporten. Bilden skulle då kunna ge en uppfattning om det kvarstående medeltida koret: smalt, rektangulärt, rakslutet - alltså en ordinär senmedeltida plan. Bortsett från borgarbebyggelsens mångfald inger Sueciabilden förtroende: södra stadporten, kvarnen i förgrunden, teckningen av bakgrundslandskapet.

Beträffande kyrkans förlängning mot öster skall noteras att Bogers uppgift om 18 alnar är en felläsning, skall vara 8 alnar. Men långhusförlängningen inneslöt även det gamla korets längd om ca 5 m - summan blir alltså ca 10 m, vilket överensstämmer med uppgifter från 1740.

Vid en restaurering 1984 gjorde Borås Museum en fotografisk dokumentation av frilagt murverk, och 1997 har en byggnadsarkeologisk murundersökning (Jeffery) delvis klarlagt 1680-talets ombyggnad.

I det skriftliga källmaterialet be-
läggs ju en kyrkas existens i Boge-

sund genom det ovannämnda brevet från 1385 med kyrkoherden som sigillvittne och genom en tomtbyteshandling från 1493 med kyrkan som jordägare. För en tidsbestämning av kyrkans tillkomst har avsaknaden av den annars obligatoriska dopfunten betydelse: så gott som alla grannkyrkor har en romansk dopfont eller i varje fall en grundplan av tidig medeltida typ, något som inte kan sägas om Bogesundskyrkan. Enligt Äldre Västgötalagens lista över häradernas kyrkoantal från slutet av 1200-talet fanns 24 kyrkor i Redvägs härad. Men den siffran fås utan Bogesunds kyrka, för de med säkerhet tidigmedeltida kyrkorna (Högberg). Bogesunds kyrka fanns alltså knappast före 1280-talet (Klackenberg).

Dessutom har Bogesundssocknen enligt de gränser som är kända sedan 1600-talet en ägofigur som kan tolkas såsom utbruten ur Vists socken, ett område som synes sakna större ytor lämpade för åkerbruk. Även om boskapsskötseln åtminstone under senmedeltiden ökat i förhållande till åkerbruket, framstår "Bogesund som en icke-agrar enklav i ett månghundraårigt agrart system" (Klackenberg).

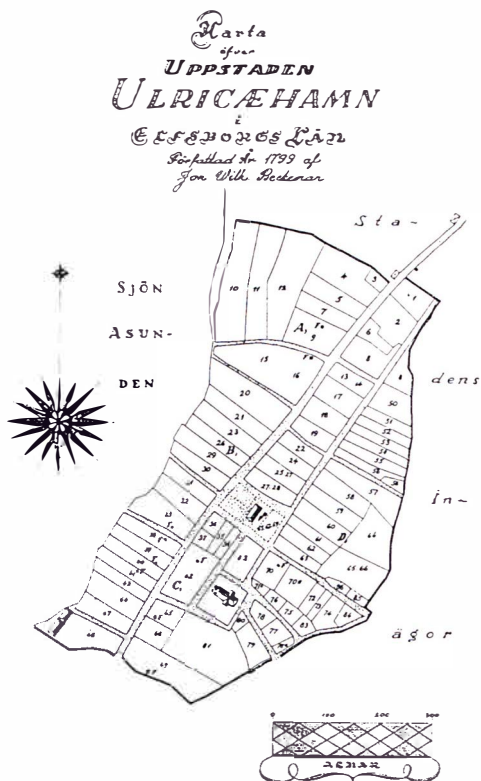
Men kyrkan har givit ett viktigt daterande fyndmaterial, ett myntfynd, sannolikt gjort i samband med golvomläggning i kyrkan år 1891. Det publicerades kortfattat av Widéen 1934 men fick en grundligare genomgång först 1982 (Klackenberg). Av de sammanlagt 21 mynten är troligen 19 dansk-skånska s k borgarkrigsmynt från tiden 1286 - 1360 och ett Visbymynt från perioden 1420 - 1450. Klackenberg tolkar fyn-

det som huvudsakligen deponerat (de danska mynten som en sluten enhet), eftersom en cirkulationstid in i 1400-talet "för den danska mynthistoriens uslaste mynt" (borgarkrigsmynten) inte kan bedömas som sannolik. Visbymyntet får betraktas som sekundärt i sammanhanget - fyndomständigheterna är ju dåligt kända. Klackenbergs daterar nedläggandet av depåfyndet till "1300-talets mitt i vid mening". Fyndet, som förvisso inte utgör någon förmögenhet, uppfattas av Klackenbergs också som ett belägg för ett begynnande danskt inflytande i de sydsvenska landskapens myntstock. Längre fram, under unionstiden, användes ju naturligt nog även dansk mynträkning i Götaland. Bogesundsfyndet kan kanske ses som resultatet av en marknadsresa till någon av de halländska kuststäderna.

För kyrkans datering bidrar alltså myntfyndet till avgränsningen: inte före 1280-talet, inte senare än 1300-talets mitt.

Arkeologiska undersökningar

Medeltida byggnadsinslag utöver kyrkan har alltså inte förelegat som utgångspunkt för arkeologisk information. Men den äldsta kartan över Bogesund av Kettil Classon från 1643 är utan tvivel en viktig nyckel till den medeltida stadsbilden (se bild 46). Den ger med markering av stadens staket en avgränsning, väst-östligt från Åsunden till nuvarande Bogesundsgatan, nord-sydligt från ungefär Lilla Torget till nuvarande kvarteret Syd-Afrika. Inom stadsstaketet markerar ca 25 byggnader med två parallella gatustråk

Tomtkarta från 1799. Kartans tomtnummer ha i regel antänts såsom tomtbeteckningar i denna bok.

1799 års karta över Ulricehamn av J W Beckeman.

ungefär i samma sträckningar som nuvarande Storgatan och Bogesundsgatan. Söder om sydgränsen finns en öst-västlig bäck med elva kvarnhus. Tillika med Gustaf Bogers ingående forskningar i 1600- och 1700-talens Bogesund och J W Beckemans överbryggande kartbild från 1799 så har den blivit en oundgänglig introduktion till de senaste decenniernas arkeologiska undersökningar. Till detta bakgrundsmaterial hör sedan 1983 också Klackenbergs Bogesundsmonografi, med bl a en översikt av den sentida bebyggelsens beräkningsbara utschaktningar inom den gamla stads-

kärnan. Där redovisas också de magra arkeologiska observationerna fram till 1983: utöver ovannämnda kyrkofynd endast några odaterade lösfynd från Storgatan och kvarteret Syd-Afrika och en risbädd på 1,5 - 2 meters djup i Storgatan vid hörnet av Riddaregatan (påträffad 1975, C 14-datering till 1550 - 1750).

Det måste noteras som en svår arkeologisk förlust att så mycken nybebyggelse genomförts i centrala Ulricehamn utan antikvarisk kontroll. Men det motsvarar dessvärre en inte ovanlig situation för de svenska medeltidsstäderna - trots en lagstiftning som egentligen inte borde kunnat missuppfattas beträffande fornminnens karaktär och skydd. Den stora nybyggnadsvågen i gamla stadskärnor blev svårartad under 1960- och 1970-talen. En definitiv vändning kom inte förrän efter Riksantikvarieämbetets rundskrivelser 1976 och 1983 till landets kommuner. Här betonades starkare än tidigare behovet av arkeologisk dokumentation vid exploatering av äldre byggnadslämningar, inte bara från medeltid utan också från 1500- och 1600-tal. Till berörda orter bifogades kartor med gränsdragning av antikvariska "riskområden". Effekten visade sig knappast omedelbart men medförde nog en ökad observans från länsstyrelsernas sida. Under alla omständigheter kan man nog se Riksantikvarieämbetets väckelserop som den viktigaste orsaken till arkeologiska undersökningar i de äldre städerna i Älvsborgs län från 1984, inte bara i Ulricehamn utan också i 1600-talsstäderna Borås, Vänersborg, Alingsås och Åmål.

Kvarteret Centralamerika 1984

För Bogesunds del kom den första arkeologiska undersökningen att gälla kvarteret Centralamerika vid Storgatan mellan järnvägstorget och Rådmansgränd, vilket så gott som helt skulle nybebyggas. Tyvärr kom inrapporteringen till Länsmuseet först när rivningen av det gamla huset fortskridit ganska långt - det var spolieringen av en välvd källare, i sista minuten misstänkt för att ha medeltida ursprung, som blev anledningen till en arkeologisk nödlundersökning. Den inriktades först på två källarum som utrymdes från rivningsmassor och där en upphuggning av det sena cementgolvet visade en äldre golvyta i kullersten med vackra rännदार. Väggarnas murningsteknik kunde närmast antagas vara 1600- eller 1700-tal, och kontrollen mot de av Gustaf Boger tillhandahållna brandsyneprotokollen från 1790 gav upplysningen att den rivna byggnaden uppförts 1782, men möjligen på källarlämningar av äldre byggnad.

De arkeologiska insatserna måste i hög grad samordnas med byggföretagets verksamhet och begränsades med nödvändighet till en serie punktinsatser. Efter den inledande källarundersökningen genomfördes en serie provschakt i den obebbyggda gårdsytan, i kamp med halvmeterdjup tjäle. Mycket få byggnadsspår noterades, knappast äldre än 1700-tal. Vad som här blev av intresse var avfallsgroparna, 1700-tal, i något fall äldre, nedgrävda i den gamla gårdsplanen. De innehöll åtskilligt av glas och keramik, som gav en inblick i bebyggarnas ekono-

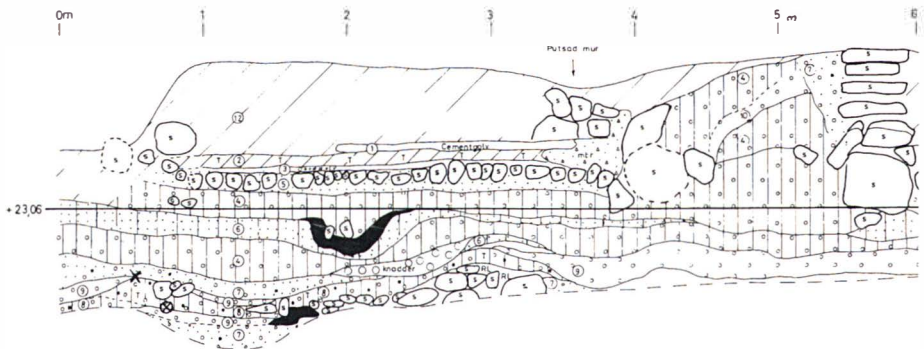
miska status. Påfallande var mängden av kritpipefragment, kanske i samband med den tobaksodling som enligt uppgifter från 1790 förekommit på sjösidan av fastigheten.

Mot Rådmanstränd, där den äldre byggnaden, "mamsellhuset", fick kvarstå mot Storgatan, kunde noteras en djup ursprunglig marksvacka i riktning ned mot Åsunden, så markant att här nog får förutsättas en äldre bäckfåra ungefär i Rådmansträndens sträckning.

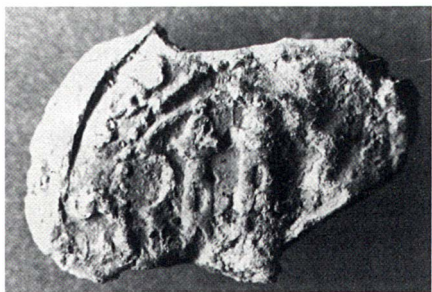
Anmärkningsvärt var innehållet i några av de stora avfallsgroparna på gården: mycket kraftiga sotansamlingar innehållande också bränt fönsterglas av äldre typ, grönt i motsats till det klara Kostaglas som manbyggnaden enligt beskrivningen från 1782 utrustats med. Sotlagren måste härstamma från någon begränsad brand under 1600- eller 1700-talet, eftersom fastigheten hörde till den

nordliga stadsdel som förskonades från storbranden 1788; den nådde just fram till Rådmanstränd men inte längre.

Den inledande källardokumentationen och de nämnda provschaktningarna genomfördes under två veckor i februari. De sista urschaktningarna skedde under april och maj i den nordöstra delen av kvarteret. Det som här blev en överraskning var att det verkligen förekom kulturlager även under de båda källarnas golvsikt, ned på mer än en halv meter under golvbädden, där det påträffades ett mynt från 1573 och något djupare en klädesplomb som inte är säkert daterad men enligt jämförelser kan vara från sent 1400-tal. Den anläggningsrest vi hade att göra med här måste givetvis också tolkas som en källarrest, på avsevärt lägre nivå än den äldsta gatuavsättningen. En viss uppfattning om nivå-

Grävningprofil från undersökningen i kvarteret Centralamerika 1985 med fyndlagen för fynd från 1400- och 1500-tal i de äldsta bebyggelseskikten. Stensättningen i skikt 5 är golvet i en källare från 1690-talet, i skikt 8 rester av stengolv och rännedal i en 1400-talskällare. Kryssen markerar fynd av mynt resp klädesplomb. 1. Cementgolv, 2 Fyllning med tegel etc., 3 Jordgolv, 4 Grus blandat med mylla, 5 Sand, 6 Homogen sand, myllablandad, 7 Morän med småsten, kol, 8 Grus med kol, tegel myllablandat, gråsvart, 9 Rostfärgat grus, 10 Grus, 11 Grus m. järnutfällning + artefakter, 12 Sentida grusfyllning (Uppmätning författaren).

Tygplomb från sent 1400-tal eller tidigt 1500-tal. Fynd i kvarteret Centralamerika. (R E)

erna kan ges med följande siffror (enligt stadsbyggnadskontorets 0-nivå 100 m över havet): Nuvarande gatunivå + 25,3, 1900-talets källar-golvnivå + 23,5 m, 1700-talskällarens golvnivå + 23,3, äldsta källarbotten-nivå +22,2 m. Storgatans marknivå kan här beräknas ha förhöjts 70 cm sedan husbygget 1782. Den äldsta källaren från 1500-tal eller möjligen 1400-tal med murgrundsrester och partiell stenpackning låg i stort sett i linje med det södra källarrummet från 1690-talet men med en indragning ca 2 m mot väster från gatulinjen.

Undersökningen blev med all sin begränsning en av de hittills viktigaste och visade på möjligheten att få kontakt med ett senmedeltida Bogesund. Grävningen ger exempel på Bogesunds växlande bebyggelse-frekvens under tidigare århundraden: på Kettel Classons karta 1643 tycks den stora triangeltomten utefter Västerlånggatan, nu Storgatan nr 204, vara obebyggd, "öde". Grävningen 1984 gav vid handen att det kan ha varit tämligen tillfälligt; den var bebyggd på 1500-talet och i slutet av 1600-talet. Nybygget på 1780-talet var en ämbetsmans ståtliga

manbyggnad, "stadens mest utpräg-lade högreståndshem" (Boger) - vilka yrkeskategorier som tidigare varit representerade ger inte materi-alet tillräckligt besked om. Klädes-plomben kan tyda på en distributör av importerat tyg, en klädeshandlare.

Det skall understrykas att det var en troligen ovanlig fornlämnings-situation med källare under källare, som här var en rest av det äldre Bogesund. I fastighetens övriga gatuav-snitt (resterande norrut vid Storga-tan, hela stråket utefter Järnvägstor-get och parken) hade tillkomsten av sentida djupare källare spolierat äldre kulturlager inklusive den för-modade ladugårdsdelen på tomtens västra halva, som för övrigt redan var bortschaktad när "larret" kom. Vad som eventuellt kan återstå orört på denna fastighet finns under "mamsellhuset". Av provundersök-ningar i gårdspartiet framgår att det är i stråket utefter Storgatan de äld-sta bebyggelselämningarna är att söka - men där de också hårdast drabbats av nyare tiders källar-schaktningar.

Kvarteret Australien 1987

Ytterligare en gårdsundersökning aviserades 1986, då provundersök-ning genomfördes av Sonja Jeffery som också gjorde huvudundersök-ningen 1987. Det gällde en total nybebyggelse på fastigheten i hörnet Storgatan - Garvaregränd, 1790-tals-kartans nr 31 "Borgmästaregården" med två ladugårdar mot sjön, på Kettel Classons karta 1641 nr 202 obebyggd. Provgrävningen, samord-nad med geoteknisk kontroll, gav i

fastighetens östra del besked om kulturlager om drygt 1 m, med mager fyndfrekvens.

Efter husens rivning genomfördes grävning i östra tomtdelen på en yta av ca 150 m² (mars - april 1987). Gårdshuset mot Garvaregränd hade sentida källare och kunde lämnas utanför liksom den södra delen av manbyggnaden.

Efter avschaktning av den ytliga stenläggningen och underliggande kulturlager med fynd från 1700- och tidigt 1800-tal nåddes en sammanhängande och ovanligt oskadad stenlagd gårdsplan, genom fynd daterbar till sent 1600-tal. Trots syd-sidans förlust genom källarschaktningen var den hittills elegantast i Bogesund (*se bild 40*). En del av stenläggningen bör ha varit en möjligen överbyggd infartsväg från Storgatan-Västerlånggatan mellan huvudbyggnaden och den flygelbyggnad som enligt brandförsäkringshandlingar 1780 låg "utmed tvärgränsen". Manbyggnaden (tvåvånings "i den brutna stilen") anges då vara gammal men väl bibehållen och kan mycket väl ha varit byggd 100 år tidigare. Den framgrävda husgrunden i tomtens nordöstra hörn bör alltså vara en föregångare till nämnda flygelbyggnad. En fråga är hur långt tillbaka kulturlagren under stenläggningen har upplysningar att förmedla: i det upp till 45 cm tjocka myllalagret fanns träfragment och kol, men i det mycket ringa fyndmaterialet fanns ingen äldre representation än 1500-tal.

Ett överraskande inslag var den gångväg av grus med inblandning av slagg och med ett 70 cm brett dike

på västsidan, som blottades i botten-skiktet. Vägen kan ses som en breddning av den gamla huvudgatan, svagt sneddad i väst-nordvästlig riktning mot gränden. I dess tilltrampade grusbeläggning fanns järnslag liksom i diket. Utefter dikets västra sida framgrävdes ett drygt meterbrett band med stenar, delvis i rad och med en del sot och benrester - kanske grundrest av en äldre träbyggnad, tyvärr utan dateringsmaterial.

Kvarteret Södra Amerika 1988

En större undersökning genomfördes i Södra Amerika vid Storgatan under sommarhalvåret 1988 (Ekre) med förundersökning i april och utgrävning under maj och augusti. I Kettil Classons stadsplan 1643 är tomten bebyggd men saknar nummer liksom den övriga centrumbebyggelsen vid Västerlånggatan. Boger har identifierat den som Lars Chrismansgården i den tomtförteckning som i anslutning till en ny karta, ritad av Nils Ericsson, upprättats av greve Fredrik Stenbock, när han 1651 erhöll Bogesund i förläning. Under 1700- och 1800-talen har gården (nr 21 på 1799 års karta) bebotts av köpmän. I slutet av 1700-talet fanns här också tobaksfabrik. Möjligen fanns ännu 1988 delar kvar av det hus som nybyggdes efter den stora branden 1788. Men fastigheten hade sedan 1920-talet, delvis också tidigare, varit utsatt för rätt intensiv underjordisk exploatering: Huvudbyggnaden med ursprunglig källare mot Storgatan hade breddats till det dubbla (med källare) vid en utbyggnad 1925 samtidigt som en bred

gårdsbyggnad (övervägande med källare) förlagts utmed tomtens nordsida. Undersökningen föranledes av nybebyggelse efter rivning, i princip en överbyggnad av hela fastigheten för nytt handelshus, bank med mera. I provgrävningarna noterades ett kulturlagerdjup om ca 1 m i östra delen av gårdsytan; det visade sig mera fyllnadsbetonat mot väster. Eftersom källarnas djup i allmänhet var mer än 1 m, kunde gårdshusens underlag alltså i stort sett räknas bort ur medeltidsförhoppningarna.

Magnifik var den nästan heltäckande kullerstensplan med elegant avloppsränna som kunde friläggas under ett rikt avfallslager ca 50 cm under asfaltnivån. Vägledande för dateringen till sent 1600-tal var inte bara keramik och mynt utan också skotyper med näverbottnar. Möjligen har tomten då inrymt ett skomakeri. Utefter södra sidan i höjd med stenläggningen från 1600-talet fanns en kavelbro, daterbar till 1670-tal, möjligen en broläggning för gårdsinfart.

Ett decimetertjockt skikt närmast under stenläggningens sandbädd bestod av mycket träavfall, skråde, därunder skiktningar av skråde och sandblandad mylla, underst ett tämligen oblandat myllalager med enstaka djurben. Utefter gårdens nordsida, i nordöstra delen av undersökningssytan förekom här i två skikt virkesrester, delar av byggnad eller broläggning men tyvärr av för dålig kvalitet för trädringsdatering. Det övre av dessa träskikt hade stora kolnade ytor som borde kunna sättas i relation till de danska härjningarna 1520 eller 1566. Från de underliggande skikten var fyndmaterialet

mycket sparsamt och indifferent. Keramik fanns dock tämligen säkert från 1400-talet och den delvis hårda myllapackningen ("tramplager") kan förutsättas ha så lång avsättningstid, att vi med säkerhet når tillbaka till åtminstone 1400-talet. Förmultningen av organiskt material på ett underlag av sandig mylla med grusskikt har varit snabb, med tunna avsättningar, och en relativt fåtalig bosättning har inte avsatt avfallsöverlagringar i stil med de tätbefolkade medeltida "storstäderna". Bogesund har dessutom legat under de senmedeltida renhållningslagar för städerna som väsentligt bidragit till magrare kulturlager.

Till 1500-talsskiktet kunde för övrigt i södra tomtdelen hänföras några parvis nedställda pålar som tillsammans med vidjefynd kunde antyda rest av gårdsel för husdjur. Allmänt kan sägas att fyndfrekvensen i samtliga skikt hade en markant ökning mot öster och närheten till manbyggnaden - en tankeställare om hur mycket fyndmaterial som gick förlorat med utbyggnaden 1925.

Grävningens andra etapp gällde den rivna manbyggnadens källare och den förhoppningsvis orörda, 4,5 m breda passagen/gränden i fastighetens sydsida. Efter avschaktning av manbyggnadens källargolv visade sig verkligen spåren av en äldre källare, ca 3,5 x 4 m, ungefär i byggnadens mitt intill dess östvägg. Det troligen 1925 upprivna äldre källargolvet (sten i lera) hade spår av två nedgrävda golvttunnor och visade ett skiftande föremålsmaterial, huvudsakligen från 1600 - 1700-tal. Något medeltida källarskikt i stil med det i

Centralamerika kunde inte beläggas i det magra fyndmaterialet. I den sena källarväggens nedbrytning mot Storgatan kunde konstateras att gatans lagertillväxt från steril markyta här uppgick till 80 cm - där finns alltså också en fyndkälla att uppmärksamma.

* * *

Smärre provgrävningar och schaktkontroller har genomförts kring torgbrunnen vid Rådhuset (1984 Ekre), i kvarteret Chile väster om Järngatan (1986-1987 Jeffery), i kvarteret Norra Amerika vid Storgatan (1989 Ekre, 1993 Rosén), i kvarteret Kina söder om Färgaregränd (1991 Stibéus) samt vid ledningsgrävning i Storgatan söder om torget (Stibéus 1992). Dessa undersökningar har samtliga gett tämligen magra resultat, med äldsta fasta lämningar och föremålsfynd övervägande från 1700-talet, undantagsvis från 1600-talet. De västliga objekten (kv Chile och Kina) har bortsett från avfallsgropar nästan helt saknat fasta lämningar äldre än 1800-tal. Spår av eventuell äldre bäckfåra i kv Kina bidrog till bilden av det kuperade äldsta Bogesund (jfr Rådmansgränd i grävningen 1984). Huslämningar i Storgatan 1992 visade en ca 4 m smalare gatubredd fram i 1800-talet.

Arkeologisk slutreflektion

Bilden av Bogesundsarkeologin tycks nedslående och är nästan genomgående densamma: arkeologen är ute, om inte 80 så åtminstone 50 år för sent, och den svårfångade medeltiden slinker nästan ständigt undan. Man skulle kunna vara böjd att spe-

kulera över annan plats för 1300- och 1400-talets Bogesund - tex kring Oset, Ätrans mynning i Åsunden strax norr om 1600-talets stadsgräns, i stil med en rad andra medeltidsstäder, exempelvis Lödöse, Västra och Östra Aros, Århus etc. Men av allt att döma har där varit sankmark, och så står Bogesunds 1300-talskyrka och säger rätt klart ifrån att här ikring skall staden ha legat. Och här kring kyrkan utefter de båda gamla huvudgatorna finns förvisso bitar orörda. Nog kan man sätta förhoppningar till Storgatans okända östsida och till kvarteren kring kyrkan. De bör tas med stort allvar och arkeologisk envishet mot tidshetsande ekonomiska intressen. Bevaringsgraden gör också att man inte kan ställa höga anspråk: de äldsta kulturlagren har ytterst lite av syllrester och träbebyggelseämningar som är vanliga i många äldre medeltidsstäder - beroende på att Bogesund med sin långsträckt stadsplan i sina tidigare skeden haft en gles bebyggelse med snabbt multnande avfallslager mot moränunderlag i starkt sluttande terräng.

Den medeltida stadsbilden

Med utgångspunkt från 1600-talskartorna har ett par konsthistoriker diskuterat Bogesunds medeltida stadsplan. E Lundberg (1940) ser den som ett regelbundet upprutat gatunät med torg och kyrka på skilda ställen. G Eimer (1967) talar om en anläggning utförd efter mönster från östtyska kolonisationsstäder under 1300-talet. B Kullenberg (1937), G Boger (1951) och H Klackenborg (1983)

utgår från studier av Bogesunds topografi och hävdar ganska enhälligt att den tidiga stadsplanen varit dikterad av terrängförhållandena med bebyggelsen grupperad längs en genomgående väg (Storgatan) på en terrass i sluttningen ned mot Åsunden och att denna stadsplan inte nämnvärt förändrats från 1300-talet till Kettel Classons kartbild 1643. Kartans stadsstaket kan beräknas ha tillkommit i samband med lilla tullens införande 1622. Den avgränsningen kan kanske ha varit snävare tidigare, och 1600-talskartans övre terrass, Lillgatan, är sannolikt yngre än den stora genomgångsleden (en fråga för framtida arkeologi). Vad som framkommit i arkeologiska sammanhang efter 1983 motsäger inte den bild Klackenbergs formulerat, men antyder kanske flera terrängproblem (öst-västliga bäckraviner?) och understryker bebyggelsens gleshet och förekomsten av obebyggda tomter. Erfarenheten från kvarteret Centralamerika 1984 att fastigheten haft medeltida bebyggelse och åtminstone sen 1600-talsbebyggelse trots kartans bebyggelselöshet kan innebära ett arkeologiskt belägg för Bogers iakttagelse i äldre domböcker, att staden kunde dra in tomt som ej bebyggs inom viss tid respektive upplåta "ödetomt" åt den som upptas som ny borgare. Kettel Classons karta återger i så fall det aktuella läget 1643 i en växlande bebyggelsehistoria, inte ett utvecklingsstadium i en stad med successiv bebyggelseutväxt (se bild 46). Ladugårdar, fähus och kreaturshägnader har sannolikt förekommit i flertalet gårdar också under medeltiden.

Boger relaterar benämningen "sjöraden" (Storgatans västsida) med ladugårdslängor ner mot sjön och "landraden" (östsidan) med sina uthus upp emot Lilla gatan. På Kettel Classons karta är manbyggnadernas frekvens ungefär lika på sjö- och landraden. Men utrymmet för kreaturshållning måste ha varit vida större för sjöraden med sina strandtomter. Här kan möjligen avspeglas en kategoriskillnad mellan kreaturshandlare och övriga borgare. Långt senare, 1698, finns siffror: av 36 handlande var 25 oxhandlande. Alla sjöradsgårdar behöver förmodligen inte ha haft ladugårdar - en del har det uppenbart inte längre fram, på 1700-talet när brandförsäkringshandlingar ger detaljerade upplysningar.

Bogesundsborgarnas lantbruk har naturligtvis varit förlagt utanför stadens hank och stör. Den sidan kanske bäst illustreras med ett citat ur Anna Karlsdotters (Vinstorpa-ätten) jordebok från början av 1550-talet: "En gård i Bogesund nordest i byn; sår 3 tunnor och 4 skäppor; äng till 15 lass; mulbete, utrymme och skog med stadens; gott fiskevatten i Åsunden; humlegård till 1 pund; bäckekvarn, en liten; räntan - landgilles smör 2 pund" (cit. efter Klackenbergs).

Frågan om den medeltida bebyggelsestätheten och befolkningstalet är tills vidare omöjlig att besvara. Olika taxeringar under 1500-talet ger skiftande siffror för Bogesund. Den viktigaste källan härvidlag är taxeringslängderna för Älvsborgs lösen 1571, där antalet taxerade för Bogesund är 43, vilket kan innebära ett faktiskt befolkningstal på kanske 200 personer.

Medeltidens, 1500-talets och 1600-talets svenska småstäder var förvisso inga lysande företeelser. Något ligger väl i Axel Oxenstiernas avsiktligt överdrivna karakteristik: "bondbyar bestående av kåkar och bettlarestugor". Bilden av Bogesund

var säkerligen från början starkt präglad av de agrara bebyggelseinslagen, i övrigt övervägande en-vånings trähusbebyggelse i en ovanligt långsträckt stadsplan med *ett* starkt dominerande inslag: kyrkan.

Litteratur:

Andersson H, *Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige*, Stockholm 1979

Boger G, *Ulricehamns krönika*, Ulricehamn 1951

Boger G, *Ulricehamn förr och nu*, Ulricehamn 1977

Boger G, *Ulricehamns vattenförsörjning*. Ulricehamns museum. 1989

Dahlberg E, *Teckningarna till Suecia antiqua...IV* (Utg genom KVHAA 1970)

Eimer G, Urbana grundtyper i det medeltida Sverige. *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse* 1967

Ekre R, Historisk arkeologi 1984 (i: *Västgöta-Dal* 1985-86)

Erikskrönikan. Redigerad och kommenterad av S B Jansson. Kristianstad 1986

Jeffery S, *Ulricehamns kyrka*. (Kulturhistorisk utredning 1997)

Älvsborgs Länsmuseum - Lödöse Museum

Klackenberg H, *Bogesund* (Medeltidsstaeten 42) Göteborg 1983

Kullenberg B, *Ulricehamn, en geografisk studie*. Ulricehamn 1938

Rudbäck G S, *Ulricehamns kyrka genom århundraden*. Ulricehamn 1955

Styffe C G, *Skandinavien under unionstiden*. 3. uppl Stockholm 1911

Widlén H, Myntfynden i Västergötland (i: *VFT* 1934)

Winbom A, *Dissertatio de Ulricehamn*. Översatt av G Tilander 1967

Östmark B, *Beskrivning av riksintresse och lokalt/regionalt intresse för kulturminnesvärden*, Ulricehamn 1990

På Sten Sture den yngres tid

LARS-ARNE NORBORG

Den historiskt kända personlighet som i det allmänna medvetandet mest har brukat förknippas med staden vid Åsunden är utan tvekan Sten Sture den yngre, som har givit namn åt en gata och en park, och till vars ära en minnessten rests vid Skottek nära den plats där riksföreståndaren skall ha fått sitt banesår 1520. Hans roll i stadens och bygdens utveckling har varit marginell. Däremot kan ingen förneka att hans strid på Åsundens is var en avgörande händelse i Nordens historia.

Slaget vid Bogesund

I inskriften på minnesstenen vid Skottek står det, att Sten Sture, "en bland Sveriges äldste män ... sårades dödligt på Åsundens is den 19 januari 1520 under strid mot rikets fiender för Sveriges självständighet." Hur det förhöll sig med ädelheten är visserligen osäkert. Professor Gottfrid Carlsson, vars omvärdering i allt väsentligt godtagits av senare forskning, karakteriserade 1929 Sten Sture som "den mot sina fiender hårdaste och hänsynslösaste av de tre riksföreståndare som buro Sturarnas frejdade namn".

Däremot hade minnesskriftens författare rätt i sin analys av stridens innebörd. Vad kampen gällde var om det skulle bli möjligt att bryta loss Sverige ur den nordiska trestatsunionen och skapa en självständig svensk nationalstat eller om det skulle lyckas för hans danske motspelare Kristian II att återställa den nordiska unionen, drottning Margaretas verk. Sveriges självständighet eller ett förenat Norden - så löd alternativet.

Kristian hade förberett sig väl, både ekonomiskt, finansiellt och militärt. Genom sitt äktenskap med en syster till kejsar Karl V av Habsburg hade han skaffat sig det bästa tänkbara utrikespolitiska stöd. Sin hängift, utdrygad med avlatsmedel som insamlats av den påvliga legaten Arcimboldus, använde han till att sätta upp en legohär på 20 000 man, skrupelfria knektar som enligt den franske kanslern inte var "rädda för att slåss mot djävulen själv", bl.a. livdömda skotska förbrytare som blivit benådade mot att gå i dansk tjänst. Medan dessa trupper under ledning av den danske stormannen Otto Krumpen till Trudsholm ryckte in i

Västergötland längs de gamla härvägarna genom Viskans och Ätrands dalgångar, beslöt Sten Sture att försöka stoppa deras frammarsch i den smala förträngning av Åsunden som enligt ortnamnsforskarna givit upphov till stadsnamnet bawosund, det trånga, "kinkiga" sundet. Till sitt förfogande hade han en del värvat manskap, en trupp frälserytter och ett bondeuppbåd på ca 10 000 man.

Trots den numerära underlägsenheten var utsikterna inte helt mörka. På båda sidorna av den smala sjön uppfördes bråtar och framför den på isen uppställda hären hade man satt upp bröstvärn av timmer och huggit upp vakar. Det var en beprövad svensk stridstradition som man här föll tillbaka på. Inte minst i gränsbygden mot det danska Halland fanns en myckenhet nedärvd kunskap om konsten att bygga och bemanna bråtar. Denna bråtteknik hade också varit framgångsrik. Med dess hjälp hade den krigiske biskopen Kettil Karlsson (Vasa) år 1464 krossat en dansk invasionsarmé i Harakerskogen i Västmanland. En upprepning föreföll inte omöjlig.

Men denna gång svek lyckan de svenske. I stridens början träffades herr Sten av en kanonkula och fördes med krossat ben ur stridslinjen för att två veckor senare avlida i en släde på Mälarens is. Allmän förvirring utbröt, ingen fanns som kunde ta ledningen och slaget slutade i fullständigt nederlag. Bogesund brändes ner, och under de kungliga truppers fortsatta segertåg drabbades Falköping, Skara och Skövde av samma öde. Invasionshären lyckades också betvinga det motstånd

som svenskarna bjöd i goda försvarsställningar på Tiveden. Mellan sverige låg öppet för Kristian.

Varför bröt motståndet samman

Hur skall man förklara detta plötsliga och totala sammanbrott för det svenska försvaret? Det fanns i Västergötland och i synnerhet i Bogesundsbygden en talrik, militärt skolad gränsadel som får förutsättas ha haft ingående kännedom om den svårforcerade terrängen kring Åsunden. Men ingen av dessa frälsemän tycks ha haft modet och kraften att träda fram och ta ledningen. Eller kan det ha varit viljan som saknades?

Det finns i danska riksarkivet ett intressant material i form av kvitton på avgifter som olika västgötahäradler 1520 erlagt till danska kronan för att slippa mord och plundring. Och om vi riktar vår uppmärksamhet på de ledande frälsemännen, så isolerade sig riksrådet Ture Jönsson (tre rosor) till en början på sin gård Lindholmen vid Väneren för att avvakta stridens utgång men gick över till Kristian, när det blev troligt att denne skulle avgå med segern. En annan "västgötaherre", Erik Abrahamsson (lejonhuvud) påstås t.o.m. i en handskrift till Olaus Petris Svenska krönika ha varit den förrädare som i slaget om Tiveden visade fienderna en omväg förbi de svenska bråtarna, och även om denna uppgift är osäker, slöt han snart upp bakom Kristian.

Den danske 1800-talshistorikern C.F. Allen har i sitt monumentala verk *De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536* konstaterat, att västgö-

tarna i stort sett inte lade några hinder i vägen för invasionstrupperna. På ett tidstypiskt sätt sökte han förklaringen i att västgötarna måhända var mindre djärva och stridbara än t.ex. dalkarlar och smålänningar. Även den som - likaså tidstypiskt - ställer sig skeptisk till folkpsykologiska förklaringar måste nog tillerkänna Allen en poäng när denne i moraliserande ordalag fränkänner Ture Jönsson fosterlandskänsla: "Det var fåfängt att tala till Ture Jönsson om fosterland. Hans fosterland var hans lagmanslöme och hans län". Om karakteristiken är riktig - och mycket tyder på det - så kan dock detta ha varit ett normalt och fullt förståeligt betraktelsesätt i den politiska kultur som han levde i. Det intressanta blir ur detta perspektiv inte så mycket västgötarnas psykologi eller de ledande stormännens karaktärsegenskaper som den ekonomiska, sociala och politiska strukturen i gränslandskapen mot Danmark.

Oxar, smör, ost - och borgar

Bogesundsbygden anses under senmedeltiden ha varit en del av ett vidsträcktare bälte, omfattande Västergötland och större delen av Småland, vars näringsliv dominerades av produktion och handel med slaktoxar, smör och ost, varor som sedan transporterades över Lödöse och de bohuslänska och halländska kuststäderna till avsättningsområdena i Tyskland och Västeuropa. Animalieprodukterna byttes mot salt, fisk, kläde och andra importvaror. Uppfattningen vilar till viss del på tillba-

kaslut från kamerala 1500-talskällor, eftersom det samtida materialet är slumpvis bevarat (huvudsakligen adliga och kyrkliga jordeböcker och enstaka åtkomsthandlingar). Det finns dock ingen anledning att tro, att den socioekonomiska strukturen skulle ha förändrats nämnvärt under den mellanliggande tiden.

Produktionen skedde i små enheter (skattehemman och landbogårdar i kyrkans eller adelns ägo), medan exporten ombesörjdes dels av borgarna i Bogesund och Jönköping, dels av en "gränsadel" som byggde sig befästa sätesgårdar som fungerade som centra i en ekonomisk förvaltningsorganisation för insamling och vidare befordran av de underlydande böndernas räntepersedlar. Från slutet av 1500-talet finns förteckningar som visar att frälsemän från Bogesundsbygden stått i regelbunden handelsförbindelse med borgare i bl.a. Varberg och Halmstad, och det finns ingen anledning att tro att det skulle ha förhållit sig annorlunda på Sten Sture d.y.s tid. "Ridvägen" längs Ätran, som givit namn åt Redvägs härad, var den naturliga transportleden för animalieprodukterna, men under de krigiska förhållanden som rådde under delar av unionstiden, kunde den lätt förvandlas till en härväg. De myntfynd och skattfynd som gjorts i trakten, bl.a. silverskatten från Hukekulla i Timmele, sannolikt nedlagd omkring mitten av 1300-talet, kan tolkas både som tecken på välstånd och vittnesbörd om krig och örlig.

För gränsadeln som byggde sin existens på kontrollen över animalieexporten blev det därför nödvändigt

att gardera sig mot obehagliga överraskningar. Det förvånar därför inte, att södra Västergötland hörde till de borgtätaste områdena i riket under unionstiden. Där fanns riks- och förvaltningsborgar som Öresten, Opensten, Kindahus och Hökerum men framför allt många stormansborgar med en koncentration till Mogdens, Tolkens och Åsundens sjösystem. Två av dessa borgar, Torpa och Vinsarp, var försedda med fortfarande väl bevarade "stenhus", i dag populära utflyktsmål, men de flesta ligger nu i ruiner. (För närmare uppgifter se Rune Ekres avsnitt.)

Bland de i bygden besuttna adelssläkterna spelade enligt en teori av Henrik Klackenbergs i synnerhet Vinstorpaätten en roll för Bogesunds tillkomst och tidiga utveckling som kan jämföras med den Tottska släktkretsens för de halländska kuststäderna. I ett år 1371 av folkungarnas hövitsman på Axvall utfärdat dokument uppmanas invånarna i Redväg och Bogesund att utgöra sina årliga gälder, sakören m m till Udd Mattsson av Vinstorpaätten, det första säkra vittnesbördet om att Bogesund intog en särställning inom häradet. En naturlig tolkning är, att Bogesund varit bortförlänt till Udd Mattsson. Om en varaktig förbindelse mellan Vinsarp och Bogesund vittnar också en jordebok från mitten av 1500-talet över egendomar som tillhört Udd Mattssons sonsons dotter Anna Karlsdotter. Den utvisar, att Vinstorpaätten varit ägare till ett godscomplex på över 70 gårdar med koncentration till Redväg, däribland en större jordbruksfastighet i norra delen av sta-

den Bogesund. Jordbruket var fortfarande ett viktigt näringsfång i de mindre städerna.

Gränsadeln och unionen

Den sydsvenska gränsadelns inställning till den nordiska unionen är en intressant fråga som tyvärr ännu inte blivit föremål för en systematisk utredning. Så mycket kan dock sägas, att det är svårt att föreställa sig dessa storföretagare i animalieexport, deras landbor och tjänare eller de borgare som de gjorde sina affärer med som principiella unionsmotståndare. Union betydde fred, nationell splittring krig, det hade en lång erfarenhet lärt dem, liksom att krig alltid innebar förödelse av deras egen landsända; härvägarna gick ju genom Viskans, Åtrans, Nissans och Lagans dalgångar. Erik Grill, som undersökt handeln över hallandsgränsen 1639, har visat att ett ca tre mil brett bälte i Mark och Kind var ekonomiskt sammanknutet med Varberg, och att folk sökte sig över hallandsgränsen även från mera avlägsna trakter som Borås och Bogesund. Sannolikt förhöll det sig så redan på unionstiden. Unionvänlighet bör ha varit den naturliga inställningen hos alla stånd men i synnerhet hos gränsadeln vars gods- och länspolitik uppvisade klart transnationella drag; Axelssönerna är kanske det mest talande exemplet.

Under denna kaotiska tid kunde det dock uppstå situationer, då maktpolitiska skäl gjorde att mönstret bröts. En sådan inträffade 1471 i samband med slaget på Brunkeberg, där gränsadelns ställningsta-

gande till stor del tycks ha bestämts av den Axelssonska brödrakretsens konflikt med Kristian I. Vid detta tillfälle hamnade två bröder från Vinsarp, riksråden Staffan och Karl Bengtsson, i olika läger. Den koalition mellan Dalarnas bergsmän, Stockholms borgerskap och den sydsvenska gränsadeln under Sten Sture d.ä:s ledning som den moderna forskningen har ansett sig kunna spåra i Brunkebergsslaget, har troligen inte ägt generell giltighet.

Ett politiskt problem och dess lösning

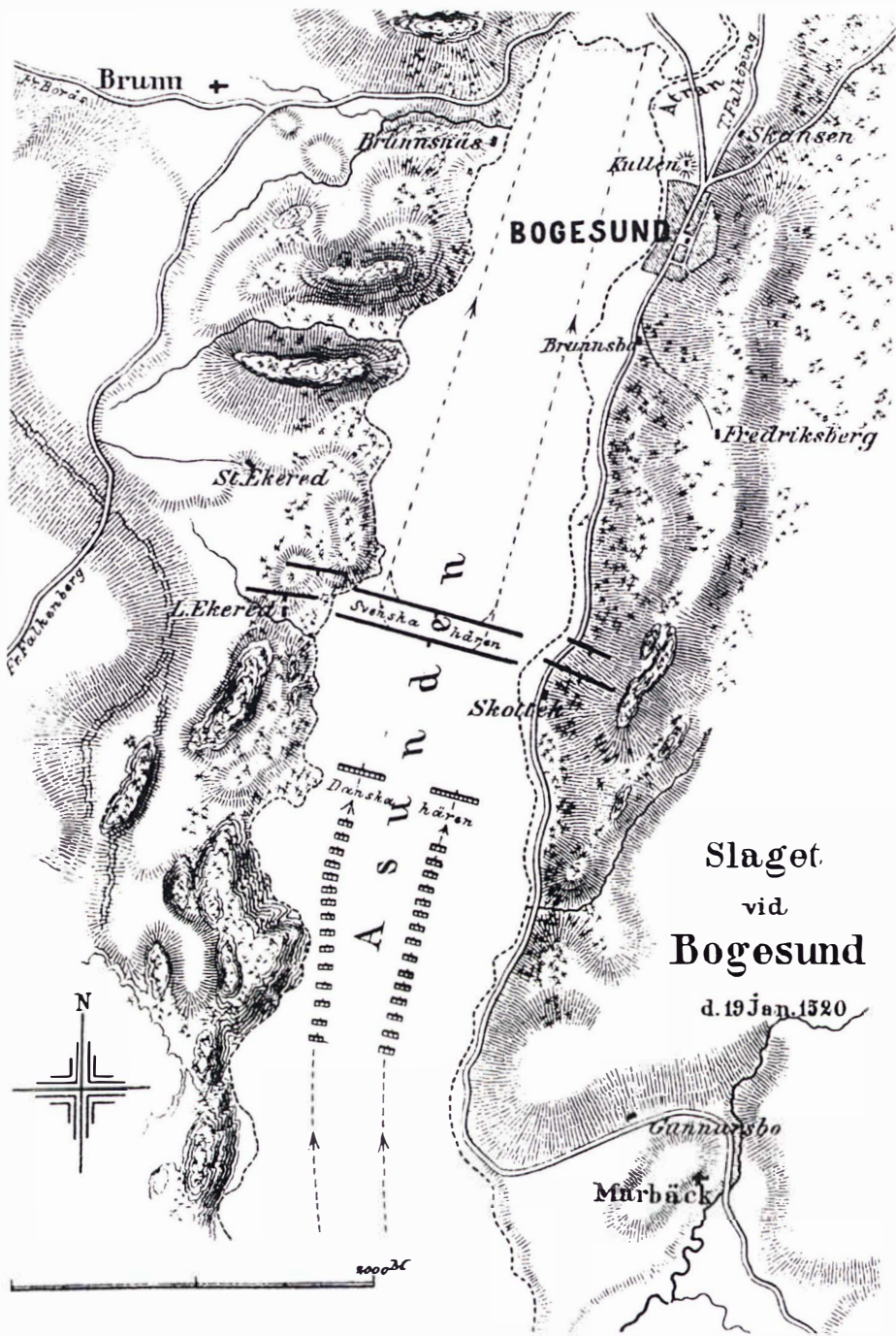
För Sydsveriges animalieexportörer skulle det rimligen ha varit en stor fördel, om de områden där oxarna uppföddes och smöret kärnades på något sätt kunde förenas med den kust där de utskeppades. I krissituationer bör det ha legat i deras intresse att i första hand skydda sina bygder för krigets härjningar, i andra hand att verka för att unionen återställdes på laglig grund. Det var på detta sätt som Ture Jönsson och Erik Abrahamsson agerade i 1520 års politiska och militära kris. Så gjorde också de härader som köpte sig fria från härjningar genom att betala brandskatt.

Men ett samband mellan produktionsområden och utskeppningshamnar kunde också säkras på andra sätt än genom en återupprättad Kalmarunion. De animalieproducerande svenska gränsbygderna kunde förenas med Danmark. Kan inte detta ha varit tanken bakom den traktat som slöts i Alholm på Jylland 1366 mellan Valdemar Atterdag av Danmark och

hertig Albrekt av Mecklenburg å sin sons, kung Albrekts av Sverige, vägnar? Enligt den skulle Valdemar erhålla bl.a. Varend och Finnveden, Kind och Mark, samt Älvsborgs slott med underlydande områden utom Lödöse. Hade denna tanke blivit verklighet skulle Bogesund blivit gränsort vid en viktig handelsväg. Nu blev den aldrig det. Traktaten beseglades inte av de fördragsslutande parterna och får betraktas som ett faller förslag.

Det fanns emellertid också en tredje möjlighet. Utskeppningshamnarna kunde bli svenska. Sedan den nordiska unionstanken slutgiltigt havererat som följd av Stockholms blodbad och Gustav Vasas befrielsekrig blev denna tanke alltmera aktuell. I ett betänkande i gränshandelsfrågan 1579 klagade Per Brahe d.ä över att de danska och norska städerna drog till sig handeln från Småland och Västergötland. Ofta citerat är också ett uttalande av Axel Oxenstierna i riksrådet 1639, att "de danske draga fetman ur landet". Det blev därför ett mål för den svenska utrikespolitiken att införliva Halland, Skåne och Blekinge med det svenska stormaktsväldet.

När detta blev verklighet genom frederna i Brömsebro 1645 och Roskilde 1658 innebar det att problemet med att förena produktions- och utskeppningsområdena för bogesundsbygdens animalieprodukter hade fått sin lösning, på svenskt sätt, sedan drottning Margaretas statsmannatanke hade visat sig orealiserbar.

Karta ur:

Översikt över Svenska krigens och krigsirrättningarnas historia del I, Mankell.

Litteratur:

Slaget vid Bogesund:

Allen C F, *De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536*, I-IV, Klvn 1864-70.

Boger G, *Ulricehamns krönika*, Ulricehamn 1951.

Carlsson G, Sten Sture d.y. En karaktärsstudie, *Scandia* 1929, omtr. i *Engelbrekt, Sturarna, Gustav Vasa* 1969.

Bogesundsbygdens socioekonomiska struktur:

Känn Sjubäradshygdens 5, Medeltiden, Borås 1990.

Linge L, Det äldre Västergötlands handelsprofil (i: *Västergötlands äldre historia. Fakta och hypoteser*, Uddevalla 1985).

Lönnroth E, Slaget på Brunkeberg och dess förhistoria, *Scandia* 1938, omtr. i *Från svensk medeltid 1959*).

Vinstorpaätten:

Klackenberg H, *Bogesund* (Medeltidsstaden 42), Gbg 1983, s. 28 f.

Ålholmstraktaten:

Tunberg S, Äldre medeltiden (*Sveriges historia till våra dagar*, bcd 2), s. 274.

Ulricehamnsbygden i fågelperspektiv

CHRISTER WINBERG

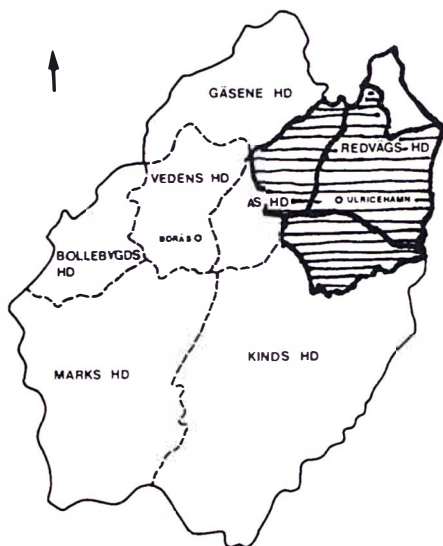
Den nuvarande kommunen Ulricehamn tillkom i de stora kommun-sammanslagningarnas tid, 1974, och är en typisk produkt av den dåtida samhällsplaneringen. Kommunreformerna på 1960-talet var slutpunkten i en total förändring av synen på land och stad i Sverige. Under många århundraden hade en grundläggande linje i den statliga politiken varit att skilja stad och land åt. Juridiskt fanns det olika domstolssystem, på landet häradsrätter, i staden rådhusrätter (före 1734 gällde t o m olika lagar för land och stad). Administrativt stod städerna fria från landsbygden och styrdes av borgmästare och magistrat. Politiskt hade städerna en egen representation i riksdagens borgarstånd. Den kanske viktigaste skillnaden var dock ekonomisk: handel och hantverk fick i princip bara drivas i städer, medan landsbygdsbefolkningen skulle producera livsmedel (och i tillämpliga fall malm och tackjärn). Orden "i princip" här är viktiga; ett centralt tema i Ulricehamns historia är de undantag som gjordes från principen. Bakgrunden till denna ekonomiska politik skall behandlas mer senare.

Under 1800-talet började den skarpa åtskillnaden mellan land och stad mjukas upp, och utvecklingen accelererade under 1900-talet. För Ulricehamns del medförde detta bl a att rådhusrätten försvann 1948 och staden lades under Redvägs häradsrätt. Tio år tidigare, 1938, hade samma sak skett som i en rad andra svenska städer under 1900-talet: landsbygdsområden införlivades med staden, vars yta tidigare varit begränsad till det tätbebyggda området. Det var socknarna Brunn och Vist väster om Åsunden som inkorporerades.

De tankegångar som låg bakom den nya kommunindelningen omkring 1970 var rakt motsatta mot den äldre stadspolitikens: i stället för att skilja stad och land åt så mycket som möjligt, skulle nu varje kommun utgöras av en central tätort, mycket ofta en stad, och dennas kommunikationsmässiga omland. Skillnaden mellan stad och land utplånades så grundligt, att själva beteckningen "stad" försvann, och vi fick en enda enhetlig kommuntyp.

Den nya kommunen Ulricehamn kom att innefatta centralorten, dvs staden med sina anor från medelti-

den, och stora omgivande landsbygdsområden. Dess gränser skar rakt genom de urgamla häraderna. I kommunen kom att ingå största delen av Reclvägs härad (som dock fick avstå några socknar till Falköping i Skaraborgs län), norra delen av Kinds härad och östra delen av Ås härad.

Ulricehamns kommun 1974.

En bygd vid färdvägar

Som Eva Weiler och Rune Ekre visat var Ätrands dalgång en mycket viktig kommunikationsled mellan Hallandskusten, som fram till 1645 var dansk, och centrala Västergötland. Stadens framväxt är knappast tänkbar utan denna väg, och inte heller den tradition av handel, som är viktig i traktens historia ända till 1800-talets mitt.

De goda förbindelserna var dock inte bara till välsignelse. Ätradalens förefaller ha varit danskarnas vikti-

gaste infallsväg in i Sverige. När de första dansk-svenska fejderna blir kända står, som Ekre och Lars-Arne Norborg påpekar, anmärkningsvärt många strider just vid Ätranleden eller norr därom: Kungslena 1208, Gestilren 1210 och Åsle 1389, alla tre på Falbygden, Åsunden 1520 och Rantzaus fälttåg 1566. Det första kända omnämmandet av Bogesund hänger just samman med ett uteblivet dansk-svenskt slag 1307. Det är också dessa konflikter som gör att vi inte kan datera Bogesund särskilt säkert; av allt att döma förstördes det medeltida stadsarkivet av danskarna 1520.

I den omstridda gränsbygden växte en rad borgar upp, en del inom, en del utom den nuvarande kommunens gränser. I Ekres bidrag skildras denna viktiga företeelse, liksom den betydelsefulla adel, som åtminstone delvis torde ha haft en militär funktion som ledare av gränsförsvaret. En del av dessa storgårdar är väl kända, kanske främst Torpa alldeles utanför den nuvarande kommungränsen, och den moderna herrgårdskulturen på "gårdarna runt sjön" har blivit omskriven. Mindre känt är kanske dock hur starkt dominerat Västergötland, och inte minst Ulricehamnsbygden, var av det adliga jordinnehavet under äldre tid. Omkring 1560, när vi har de första heltäckande uppgifterna, låg så mycket som var sextonde adlig sätesgård i Sverige (exkl Finland) i den nuvarande kommunen. Frågan är om det då fanns något lika adelsätt område i Sverige.

Hur dessa adliga domäner uppstått är höljt i historiens dunkel. En

fascinerande fråga är om det finns en kontinuitet bakåt till 1000-talets runstensresande stormän, som Weiler nämner. Den militära bakgrunden till gränsadeln har redan berörts, men Lars-Arne Norborg pekar också på en tänkbar ekonomisk bas: handeln med boskapskötselns produkter, främst smör och oxar. Här fanns användbara transportleder i årnas dalgångar. Som Norborg framhåller gjorde under senmedeltiden dessa ekonomiska intressen gränsadeln till anhängare av unionen med Danmark och egentligen föga lämplig för sina försvarsuppgifter.

Land och stad i äldre tid

Det nuvarande Älvsborgs län har genom historien haft en påfallande liten andel stadsinvånare. Fram till 1620-talets början var detta drag ännu mer accentuerat. Då var Bogesund den enda staden vid sidan om Lödöse/Nylöse (och det instabila Brätte, det senare Vänersborg). Till en del kan kanske bristen på städer i det nuvarande länet förklaras med att en stor del av handeln gick över gränsen till det danska Halland, och att Västergötlands städer så att säga låg vid den halländska kusten. Axel Oxenstierna uttryckte detta pregnant 1639: "De danske draga fetman av landet; därför ingen stad i Västergötland".

Centralmaktens attityd till Bogesund var vacklande. För Gustav Vasa var staden en nagel i ögat, och han öste sitt ursinne över den. Kungens korrespondens brukar inte utmärkas av någon finkänslighet, men frågan är om inte hans upprepade vredes-

utbrott över Bogesund tar priset. 1535 beslöt kungen att lägga ned staden, som var "varken oss eller riket nyttig". Den skulle "platt läggas öde" och invånarna skulle flyttas, köpmännen till Nylöse, hantverkarna till Skara och Lidköping. Möjligen flyttade faktiskt några till Nylöse, men av allt att döma återvände de snart, och 1543 utfärdades ett nytt ilsket påbud. Nu skulle borgarna flyttas till Jönköping, och den som stannade kvar och drev stadsnäringsar skulle föras "däclan på halsen". Året därpå förbjöds borgarna "vid liv och hals" att bruka köpenskap. Några borgare i staden tycks också ha flyttat till Jönköping. Något år senare skulle de i stället flyttas till en planerad stad vid Hornborgasjön, och kungen skrev om Bogesund att det vore bättre om man stack "elden på det prackarenäset". Också Erik XIV ville flytta Bogesund, nu till en planerad stad Odenskulle, troligen i Gökhem i Vilske härad. Till skillnad från sin far försökte han mer med lämpor än med hot. Under Karl IX hade staden en bättre ställning: den fick handla fritt med Bergslagen 1595, medel anslogs till en skola 1597, och den fick 1604 ett privilegiebrev med rätt till utrikeshandel.

Vad låg bakom dessa skiftande attityder till Bogesund? Erik XIV anger själv sitt motiv; det var militärpolitiskt och syftade till att anlägga en väl befäst stad nära gränsen mot Halland. Gustav Vasa begagnade sig av hotelser i stället för argument, men möjligen bör man se hans skrivelser i samband med hans totalekonomiska plan för riket. Generellt ville kungen lägga ned en rad små-

städer. Om Bogesunds borgare överhuvud hade något existensberättigande, var deras uppgift att köpa in oxar på landsbygden och sedan sälja dessa vidare till Bergslagen och Stockholm (detta var ett enkelt sätt att transportera livsmedel, eftersom djuren förflyttade sig själva). Så gjorde också stadens borgare, som Lennart Palm visar i sitt bidrag. Men kungen var inte nöjd med dessa insatser, utan misstänkte sannolikt att åtskilliga oxar såldes till Danmark. Det fanns, som Norborg visar, en senmedeltida tradition av gränshandel, och det finns en rad exempel från årtiondena kring 1600 på illegal handel. 1574 anklagades t ex ett dussintal Bogesundsborgare för att ha smuglat hästar nattetid till Varberg, 1582 klagade Nylöse över att borgarna i Bogesund förde sina varor till de halländska städerna, och av allt att döma förekom en rätt omfattande hästexport över gränsen i början av 1600-talet.

Varför var nu detta så förgräpligt? 1500-, 1600- och 1700-talens stadspolitik kan förefalla oss som en snårskog av obegripliga, mot varandra stridande ordnanter, stadgar och resolutioner, präglade av en lust att reglera för reglerandets egen skull. I 1900-talens ekonomisk-historiska forskning, som i mycket har dominerats av liberala ideer, har den ofta framstått som ett gigantiskt exempel på feltänkande. Det finns dock vissa enkla tankegångar, som gör politiken rationell ur kronans synpunkt.

Det fundamentala syftet med hela den statliga politiken åtminstone från Gustav Vasa (om inte tidigare) var att samla resurser i kungens

hand, i syfte att bygga upp en stark statsmakt, i stånd att avlöna knektar, bygga fästningar och rusta krigsfartyg. På landsbygden lät kungen upp- rätta jordeböcker, som täckte hela riket och tog upp vartenda hemman och vilka skatter det skulle betala. Från 1600-talets början kompletterades dessa böcker bl a av längder, där varje bondes boskapsinnehav och årliga utsäde på åkern förtecknades. Hela detta beskattningssystem ledde till ett tänkande där jordbruket uppfattades som landsbygdsbefolkningens naturliga och enda legitima samsättning (om man undantar fiskare och bergsmännen i Bergslagen, som skulle producera malm och tackjärn). Handel och hantverk skulle ombesörjas av specialister: städernas borgare. De var samlade på bestämda platser, där det var lätt att driva in skatt av dem. Däremot var bönders handel, seglation och hantverk svårt att kontrollera och beskatta, och dessa aktiviteter måste därför motarbetas, genom den ena förordningen efter den andra mot "landsköp". Bestämmelserna om detta är mycket svåröverskådliga, men enkelt kan sägas att bönder inte fick driva handel med annat än sin "egen avel" (till skillnad från "köpmansvaror"). Att avgöra vad som var tillåten resp. förbjuden handel var dock komplicerat: var t ex vävnader köpmansvaror (i likhet med kläde) eller egen avel? Hade bönder rätt att sälja sin avel var som helst, eller måste de (som städerna ofta hävdade) först bjuda ut den i närmaste stad? Omkring detta växte fram en snårskog av bestämmelser (däribland vissa speciella privilegier för de sju hära-

derna). Slutligt avgjordes inte frågan förrän med näringsfriheten 1864.

En näring som kronan speciellt gladdes åt var den alltmer florerande järn- och koppartillverkningen i Bergslagen, som gav goda och lätt-beskattade inkomster till kronan (och silvret från gruvan i Sala kunde gå direkt till kungens skattkammare). Dessa verksamheter borde därför gynnas, menade Gustav Vasa och senare regenter. Oxarna från Västergötland och Småland skulle försörja dessa nyttiga näringar, och när Bogesunds borgare istället förde boskap till Halland (till råga på allt utan att betala någon exporttull !) var det närmast jämförbart med landsförräderi. Sedan tillkom troligen en misstänksamhet från kungens sida mot västgötarna, bl a ansåg han (för övrigt med viss rätt) att de smet undan att betala skatter, t ex tionde till kronan. Kanske hade han också västgötarnas klena motstånd mot den danska invasionen 1520 i minnet.

Karl IX har inte precis gått till historien som en ömsint regent, men han prövade en annan metod att få bukt med gränshandeln, när han 1604 gav Bogesund rätt att bedriva utrikeshandel över Nylöse. En viss handel förekom också över denna stad men hur framgångsrik politiken var är knappast möjligt att säga.

Oberoende av alla dessa kungliga befallningar och vredesutbrott låg Bogesund där det alltid legat. Vad Gustav Vasa önskat, att "sticka elden" på staden, utfördes istället av danskarna, när de 1566 trängde in i Sverige genom Ätrons dalgång och 13 juli brände staden.

Ett mellanspel under Vasatiden, som kan förefalla oss märkligt, var att staden periodvis var donerad till en greve, som uppbar kronans inkomster från staden (och från en del hemman på landsbygden). Det var 1562, kort efter Erik XIV:s kröning, som riksrådet Gustav Johansson Tre Rosor fick Bogesund och hemman i Västergötland som grevskap. När släkten dog ut på manslinjen på 1610-talet drogs grevskapet in till kronan, men det donerades åter 1651, denna gång till riksrådet Fredrik Stenbock, tillsammans med ett antal hemman i Kind, Mark och Fjäre i Halland. Själva staden drogs in till kronan redan 1655, men namnet på grevskapet fanns kvar till den stora reduktionen 1680.

Staden och handeln

Staden Bogesund/Ulricehamn var fram till 1800-talets mitt aktör i ett triangeldrama, där Borås och landsbygdens handlande bönder var de bägge andra. Här spelar kronans politik en utomordentligt stor roll för de olika parterna; under flera århundraden förekom ständiga konflikter om handelsprivilegier. Borås, som anlades 1621 för att få slut på "landsköpet" i Sjuhäradsbygden, blev omedelbart den större staden (diagram 1). Ser man på städernas utveckling, är Bogesund och Borås i rätt hög grad spegelbilder av varandra (se Christer Ahlbergers bidrag). Det går också att jämföra de bägge städernas utveckling med hela det svensk-finska stadssystemets (diagram 2). Sluttet av 1500-talet och i stort sett hela 1700-talet framstår som expansions-

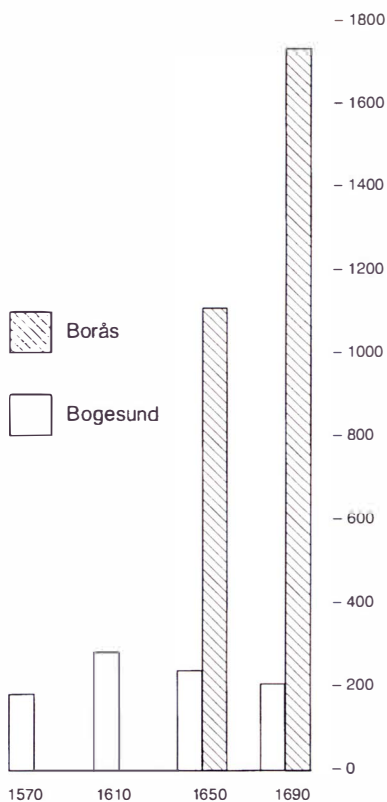

Diagram 1. Uppskattningar av Bogesunds och Borås folkmängd.

perioder för Bogesund, medan 1600-talet innebar en tillbakagång, både absolut och i förhållande till övriga svensk-finska städer. Tillbakagången under 1600-talet kan kanske till en del skyllas på konkurrens från Borås. Redan ca 1640 förtullades för ungefär fem gånger fler varor i Borås än i Bogesund. Under 1700-talet ökar däremot Ulricehamn snabbare och tar in en del av Borås försprång. Från 1803, då staden får samma handelsprivilegier som Borås, är utvecklingen märklig. Den skildras i Ahlbergers bidrag.

Jämförelserna i diagrammet nedan kan förefalla som en ren sifferexercis. De har dock ett visst allmännare intresse: hittillsvarande framställningar av stadens historia, som i hög grad bygger på stadens klagoskrivelser till kung och riksdag brukar framställa 1700-talet som en krisperiod, och namnbytet 1741 ses som en misslyckad åtgärd för att beveka statsmakterna. I själva verket expanderar staden under denna tid mer än Borås och mer än genom-

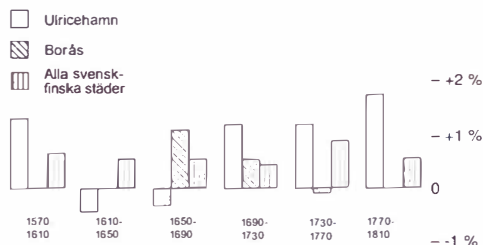

Diagram 2. Procent årlig ökning mellan perioder.

snittet för alla svenska städer. Det visar risken med att bygga på ett tendensiöst källmaterial. Namnbytet kan rentav i efterhand framstå som ett ganska lyckat PR-drag.

När vi ovan talar om "expansion", måste vi dock hålla i minnet att det hela tiden rör sig om en mycket liten skala. Staden hade, som framgår av tabellen ovan, under 1500- och 1600-talen ungefär 200 invånare. Det var förmodligen inte mycket mer än vissa stora byar i Falbygden ett par mil längre norrut, och säkert hade Bogesund liksom de flesta svenska städer vid denna tid en starkt lantlig prägel. Det egna jordbruket bör ha varit betydelsefullt för de flesta borgarna.

Bygdens utveckling i ett långsiktigt perspektiv

Tabeller eller diagram över folkmängd kanske inte är det mest stimulerande man kan stöta på i en text. Men de kan ha sitt intresse: ofta pekar befolkningsutvecklingen på viktiga, annars svårupptäckta drag i områdets historia. Så gör också de följande diagrammen över den nuvarande kommunens befolkningsutveckling.

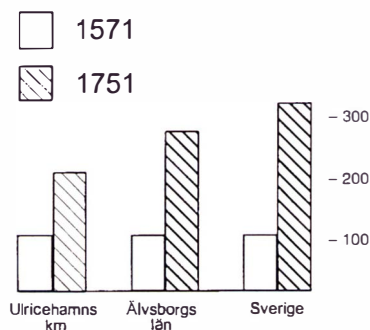

Diagram 3. Folkökning i vissa områden 1571-1751 (1571=100).

Utgångspunkten för denna jämförelse är inte den bästa. Uppskattningen av antal hushåll 1571 bygger på längderna för Älvsborgs första lösen, men dessa har stora luckor för den nuvarande kommunen (liksom för hela Älvsborgs län). Allvarligare är att länet, inklusive Bogesunds-trakten, härjats svårt under nordiska sjuårskriget 1563-1570, och det är mycket troligt att många invånare omkommit och att ytterligare fler hade flytt till andra områden och inte hunnit återvända (detta borde dock ha lett till att ökningen mellan 1571 och 1751 varit starkare än för andra områden, inte svagare, som diagrammet visar). Dessvärre finns det inte så många jämförelsemöjligheter för denna period, och vi är tvungna att med dessa reservationer använda vad vi har.

Att döma av diagram 3 tycks den nuvarande kommunen ha haft en mycket svag befolkningsutveckling mellan 1571 och 1751, betydligt svagare än länet, som i sin tur ökade långsammare än resten av riket. De verkligt expansiva områdena under denna tid var Närke, Värmland och

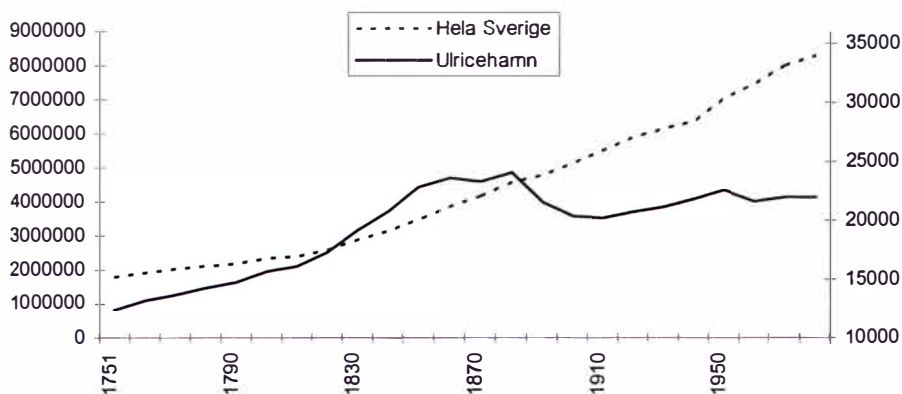

Diagram 4. Folkmängd 1751-1990 i olika områden.

Dalarna, dvs Bergslagen. Ett visst stöd för diagrammets bild av stagnation ger det exempel Lennart Palm tar upp i sitt bidrag om Nöre Stafansgården i Timmele. Där ökade befolkningen mellan ca 1620 och ca 1850 bara en halv gång, medan hela "Gammalsveriges" folkmängd torde ha trefaldigats under samma tid.

Efter 1749, då den svenska befolkningsstatistiken börjar, och det blir betydligt lättare att få fram folkmängdsuppgifter, ökar kommunen i snabbare takt än riket fram till ca 1810 (se diagram 4).

Bygdens långsiktiga utveckling - man frestas nästan att säga brist på utveckling - är märklig. Vi såg tidigare att folkökningen mellan 1571 och 1750 tycks ha varit ovanligt svag. Efter ca 1850 vidtar åter stagnation, och bortsett från de hundra åren ca 1750 - 1850 sackar bygden oavbrutet efter Sverige under fyra sekler.

Ännu tydligare blir denna bild, om vi jämför med ett par andra områden i Älvsborgs län:

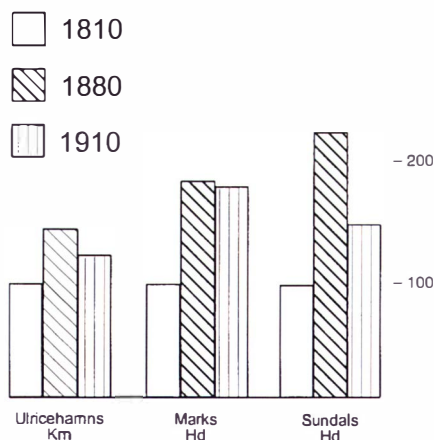

Diagram 5. Folkmängd 1810, 1880 och 1910 i olika områden (1810 = 100)

Diagrammet visar tre olika västsvenska utvecklingsförlopp: Mark växer snabbt genom hemindustrins expansion och drabbas, genom den växande fabriksindustrin efter ca 1880, inte särskilt hårt av emigrationen. Sundals härad, dvs Dalbosläätten i Dalsland, präglades av en expanderande havreodling för export till England fram till ca 1880. När havreexporten slås ut av den allmänna jordbrukskrisen efter ca 1880 minskar befolkningen genom mycket stark emigration. Ulricehamnsbygden avviker från de båda andra områdena. Trakten hade en anmärkningsvärt svag befolkningsutveckling fram till 1800-talets senare del. Det bör påpekas, att enbart stadens stagnation (se Ahlbergers bidrag) inte räcker till för att förklara den långsamma folkökningen; under 1800-talet rör sig stadens folkmängd i grova drag om 5 % av hela den nuvarande kommunens. Förklaringen måste alltså sökas på landsbygden. Trots den svaga folkökningen blev utvandringen mycket stark; Redvägs härad ligger i den absoluta svensk-toppen vad gäller emigration. Där uppgick utvandringen 1881-1900 till 30 % av folkmängden 1880, dvs litet förenklat utvandrade nästan var tredje invånare 1880 de följande tjugo åren. I en socken som Hössna gick siffran upp till 43 %, alltså inte långt från halva befolkningen. Faktum är att befolkningen inom den nuvarande kommunen nådde sin topp 1880 och aldrig åter kommit dit!

Det är svårt att förklara den väldiga emigrationen. Ofta hade områden som expanderat starkt fram till 1800-talets mitt en följande kraftig emigra-

tion - Sundlals härad i diagrammet ovan är ett exempel. Ulricehamnsbygdens utveckling under 1800-talet med tidig stagnation och följande rekordstor emigration är mycket sär egen. Anna-Lena Hultman visar i sitt bidrag hur utvandringen var ovanligt tidig från bygden, och man kan fråga sig vad de kontakter som etablerades betydde för massutvandringen - av någon anledning skapades snabbt en tidig tradition av emigration, som sedan gjorde att det var ovanligt lätt att ta sig över till USA. Där fanns släktingar och vänner som skrev brev, som kunde hjälpa till med biljett och som kunde ta emot den första svåra tiden.

Ett typiskt västsvenskt område?

Som nämndes ovan var Ulricehamns trakten (och stora delar av Västergötland) under senmedeltiden ett adelstätt område, kanske den del av Sverige som var mest präglad av adel. Detta betydde inte att storgodsdriften var dominerande; den helt övervägande delen av frälsehemmanen brukades av bönder, på samma sätt som övrig bondejord (se Palms bidrag). Bönderna betalade "arrende" (kallad ränta) till jordägarna, och till största delen var räntan bestämd i naturapersedlar, t ex smör.

Ett allmänt drag i den svenska samhällsutvecklingen under stormaktstiden var att Stockholm och trakten däromkring växte. Dit koncentrerades alltmer adelns jordinnehav. Mycket tyder på att redan 1600-talet medförde ett slappnande adligt grepp över Västergötland. Det blev allt angelägnare för adelsmän att vis-

tas i huvudstadens och hovets närhet - här är etablerandet av Stockholm som en permanent huvudstad i början av 1600-talet viktigt. Det avlägsna Västergötland minskade i intresse för alla de adelsmän som ville vistas nära maktens köttgrytor. Det förefaller som om bönderna i Västsverige ofta lyckades få till stånd överenskommelser med sina adliga husbönder, som gick ut på att arrendeavgifter, som var fastställda i naturapersedlar av olika slag, t ex smör, fick avlösas mot en penningssumma, fastställd för "ond och god tid". Det här innebar att bönderna själva kunde handla med sin produktion och göra vinster på penningvärdets försämring. På lång sikt var detta mycket förmånligt för bönderna, och överenskommelserna var första steget i en total frigörelse från det adliga greppet. Nästa steg inträffade av allt att döma under 1700-talet, då bönderna - i strid med adelsprivilegierna - friköpte jorden från adeln och själva blev ägare. Den jord som kronan ägde vid 1700-talets början, och som brukades av kronobönder, friköptes också i stor utsträckning under seklet, och mot slutet av 1700-talet dominerades Västsverige av hemmansägare, av mindre och medelstora familjejordbrukare.

Allmänt gäller alltså för Västergötland att bönderna tidigt frigjorde sig från det adliga trycket och att städerna aldrig kom att få någon stor betydelse, utan bönderna själva tog hand om mycket som på andra håll städernas borgare svarade för, t ex hantverk och förläggarverksamhet. Områden med utbredd hemindustri, speciellt hemvävning, var vanliga

runtom i Europa under 1700- och 1800-talen. Där satt befolkningen i stugorna och vävde garn, som de fått sig tilldelat på kredit ("förlag") av förläggare, som sedan tog den färdiga vävnaden och betalade en vävlön. Det normala europeiska mönstret var att stadsköpmän var förläggare. Det speciella för Sjuhäradsbygdens hemindustri var att den var bondekontrollerad. Dit slapp inte stadsköpmännen in, utan förläggarna var bönder (den störste av dem, Sven Eriksson i Marks härad, grundaren av bl a Rydboholms fabriker, kallade sig hela livet för "hemmansägare").

Hur stämmer nu allt detta in på Ulricehamnsbygden? Till en del sker utan tvekan denna omsvängning: vid mitten av 1500-talet hade var sextonde adlig sätesgård i dåvarande Sverige legat i trakten, dvs grovt räknat bör 6 % av den svenska adeln ha bott där. 1751 fanns det enligt den då nya befolkningsstatistiken 81 adliga personer, vilket motsvarar 1 % av den adliga befolkningen i "Gammalsverige" (före 1645 års gränser). Men andelen adlig befolkning var fortfarande hög: 0,65 % av Ulrice-

hamnsbygdens invånare var adliga, vilket t o m var högre än i ett stor-godslän som Södermanland. Och när vi får ett lättillgängligt källmaterial som visar jordägandet ägs, som Ahlberger visar i sitt bidrag, drygt 11 % av jorden av adelsmän och ca 15 % av ståndspersoner, däribland åtskilliga icke-adliga officerare. Går vi till motsatta delen av Sjuhäradsbygden, Mark, är motsvarande siffror drygt 5 % resp. knappt 7 %. I det centrala hemindustridistriktet där förekom knappast andra än bönder som jordägare. Det är uppenbart att "gårdarna runt sjön" inte bara är en romantisk fiktion, utan att ännu åtminstone vid mitten av 1800-talet adel och andra ståndspersoner spelar en betydligt mer framträdande roll i Ulricehamnsbygden än vad som är vanligt i Västsverige.

Som Ahlberger argumenterar för i sitt bidrag är det möjligt att vi här har att söka orsaken till den stagnation som präglar området under mycket lång tid. Det är i så fall ett exempel på historiens "sega strukturer", hur det förflutna sätter sin prägel på utvecklingen under mycket lång tid.

Käll- och litteraturhänvisningar:

Herrgårdarna ca 1560: J E Almquist, *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden*, Stockholm 1960.

Axel Oxenstierna 1639: *Svenska riksrådets protokoll* 29/1 1639.

Om planerade stadsflyttningar: Se *Privilegier för Sveriges städer*, uppslagsordet "Bogesund". Uppgifterna om Odenskulles läge varierar, för Vilske se *Privilegier ...* 1560-1592 s 25. Om "prackarenäste", se Å Sandström, *Plöjande borgare och handlande bönder*, Sthm 1996, s 98-100. Karl IX och Bogesund, se G Boger, *Ulricehamns krönika*, 1951. s 40-42.

Gustav Vasas plan, illegal handel över gränsen: L Linge, *Gränsbandeln i svensk politik*, Lund 1969, s 105, 175, 199, 364, 429.

Bilden av stadspolitiken: Den klassiska liberala bilden ger Eli F Heckscher, se t ex *Svenskt arbete och liv*, 1941 och senare. En modern framställning som försöker göra kronans politik rationell är Å Sandström 1996.

Västgötars tiondeunderslev: L Palm, *Människor och skördar*, Gbg 1993, s 264.

Om grevskapet: R Swedlund, *Grev- och friherreskapen i Sverige och Finland*, Uppsala 1936, s 35, 79-81, 284.

Uppskattningar av städernas folkmängd: S Lilja, *Städernas folkmängd och tillväxt*, Sthm 1996, s 37, 53, 135.

Tullsummor 1640: G Boger 1951 s 73.

Folkmängd 1571: Antal hushåll enl H Forsell, *Sverige 1571*, Stockholm 1883, multiplicerat med 5.

Folkmängd 1751 och senare: *Historisk statistik för Sverige I* (Sverige, Älvsborgs län), Befolkningsstatistiska tabeller för resp. socken, Landsarkivet i Göteborg (1751-1800), *Bidrag till Sveriges officiella statistik* 1880 (1810-1880). För senare år *Sveriges officiella statistik, Folkmängden*.

Allmänt om den västsvenska utvecklingen: C Winberg, Öst och väst i svensk samhällsutveckling, i *Lokalt, regionalt, centralt*, Sthm 1988.

Andelen adlig befolkning 1751: Befolkningsstatistiska tabeller för resp. socken, Landsarkivet i Göteborg; S Carlsson, *Ståndssambälle och ståndspersoner*, Lund 1973, s 25.

Boskapsskötseln - en historisk förutsättning

LENNART ANDERSSON PALM

Naturen i västra delen av det sydsvenska höglandet gav ibland 1700- och 1800-talens resenärer ett intryck av ekonomisk hopplöshet: ett brutet moränlandskap med ändlösa kärr och mossar, som dagens Komosse. Skogen av lövträd och fur avlöstes ibland av milsvida ljunghedar. Här och var vid sjöstränder och floddalar öppnade sig små bebyggda gläntor med inhägnade åkrar och ängar, men mycket ofta låg gårdar och byar på de långsträckta moränåsarna. Landskapet var mycket vattenrikt, med talrika bäckar och vidsträckta våtmarker före 1800- och 1900-talens sjösänkningar och dikningar. Det är lätt att missta sig och tro att detta var glesbebyggda ödemarker i äldre tid, bara befolkade av fattigfolk. Så underligt det nu kan verka kan vi dock i de skriftliga källorna från 1500-talet se att delar av detta stora område faktiskt tillhörde det dåtida Sveriges mest tätbefolkade. "Ridvägen" från Hallandskusten till det inre av Västergötland, vid vilken dagens Ulricehamn ligger, var en av 1500-talets stora trafikleder, anbefalld av Gustav Vasa. Än i dag vittnar djupa hålvägar om det flitiga resandet

genom området. Och inget tyder på att misären här skulle ha varit större än på andra håll. Den ekonomiska grundvalen för denna, med tidens mått, stora befolkning var komplicerad och undgick ofta den resenär som var van att ha slätthondens bruk som måttstock.

Trakten kring Ulricehamn och dess föregångare Bogesund präglas så långt tillbaks de skriftliga källorna räcker av näringar, som inte alltid direkt hänger samman med jordbrukets primära verksamheter - åkerbruk och boskapsskötsel. Välkända är den textila hemindustrin, träkärlsframställningen (skålar, laggekärl), tjärframställningen, tillverkningen av bleckföremål och klensmidet. Längre tillbaks skymtar också järnframställning. Dessa varor producerades inte, som på kontinenten och i England, av stadsbor, utan av bönder. I dessa trakter räckte inte kronans makt till att, mer än undantagsvis, genom stadsgrundanden skaffa sig kontroll över den lokala handeln med hemindustrins produkter. Vi vet inget närmare om Bogesunds grundande. På 1500-talet står det dock klart att staden snarare var en inte-

grerad del av lokalsamhället än ett verktyg för en spirande centralmakt.

I trakten av Borås, tidigast kanske i Toarp och Kinnarumma, uppkom en specialisering kring själva distributionen av dessa hemslöjdsalster - knallehandeln. Senare tycks denna verksamhet ha spritts också till nuvarande Ulricehamns kommuns område - Ås och delar av Kind. En mer indirekt transportnäring med anknytning till Sjuhäradsbygdens marknadsinriktade hemindustri skymtar i 1500-talets omfattande skutsjöfart från och till norra delarna av Halland och naturligtvis i de städer som grundades vid hallandskusten åtminstone från 1000-talet och framåt.

Boskapsskötseln, den ena delen av det egentliga jordbruket, var i ett stort område runt Bogesund inte inriktad på enbart självförsörjning utan var marknadsinriktad. Från medeltidens slut finns flera vittnesbörd om att animalier som smör, talg, hudar, kött, levande nötdjur och hästar i strida strömmar och i olika riktningar fördes ut från området. Bygden var på 1500-talet ett av Sveriges allra mest kreatursrika områden.

Också Bogesund specialiserade sig på vad man med moderna ord skulle kunna kalla den lokala ekonomins infrastruktur. Men här var det inte hemslöjden som stod i centrum. I stället blev staden en förmedlare av traktens marknadsinriktade slaktdjursproduktion. Liksom för Borås skedde handeln med tiden i ökande konkurrens med allmogen, som ville undvika mellanhänder och stadens/statens tullar, men också

med adeln som länge hade en privilegierad ställning beträffande handeln. Ungefär vid sekelskiftet 1600 utvidgades Sveriges tullar systematiskt även till städerna i inlandet. Inrikestullen "lilla tullen" 1622-1810 är fulländningen av denna politik.

Otrogen handel

På 1500-talet gick oxforor med hundratals djur från västra delarna av sydsvenska höglandet till Bergslagen och Mälardrområdet eller till slott och stadsbildningar vid Göta älvs mynning och i Halland. Men avsättningen kunde också ske ännu längre bort: 1558 skeppades t ex svenskt saltat oxkött och levande oxar från Varberg till Tyskland. Mer exakt hur många djur den långväga oxhandeln från just Sjuhäradsbygden omfattade går inte att mäta - vi får enstaka uppgifter för antalet djur till den ena eller andra gruppen av mottagare vid olika tidpunkter men aldrig någon fullständig bild. Gustav Vasas svenska stat försökte leda de "feta" varuströmmarna inåt Sverige. Under slutet av 1500-talet kom Bogesunds köpmän tvåa när det gällde att föra oxar till Bergslagen och stod för en femtedel av de oxar som förtullades vid den stora oxtullen i Örebro - det nålsöga alla oxdrifter måste igenom på sin väg mot östra Bergslagen. Men mycket fortsatte att gå åt Halland. 1562 skrev en svensk fogde uppgett att han bara kunde hindra utförseln av exportförbudna hästar till det då danska Halland vid marknadstider, men att allmogen under resten av året "otroget" handlade som den ville. Oxhandeln fortsatte

att vara betydelsefull för Bogesund ännu i slutet av 1600-talet. 25 av de 36 köpmännen i staden 1698 sålde årligen vid denna tid 1000 oxar som de köpt upp i södra Västergötland, Småland och Halland. Från 1618 har säkert Göteborg, snart Sveriges andra stad, blivit en växande marknad för slaktoxar från hela det västsvenska boskapsområdet.

En viktig del av bakgrunden till oxhandeln i södra och västra delarna av det som nu är Sverige var helt säkert de långsiktigt stigande relativpriserna på animalieprodukter åtminstone från slutet av 1300-talet. De innebar en dramatisk och långvarig förändring till animaliernas fördel. Västgöotalagarna har uppgifter som visar att en ko vid tiden för lagarnas tillkomst, för den äldsta troligen 1200-talet, värderades till en fjärdedels tunna korn. På 1500-talet var relationen kraftigt förskjutet. En ko var nu värd motsvarande 1-1,5 tunnor korn! Om uppgifterna i lagarna är riktiga innebär det att kons relativpris ökat ungefär fem gånger om. Från slutet av 1300-talet visar sig omvälvningen också i stigande priser på smör i förhållande till spannmål, och här är prisuppgifterna säkrare. I diagrammet härintill framgår hur många tunnor korn man fick för en tunna smör vid olika tidpunkter mellan cirka 1400 och 1900. Kurvan ger en utjämnad och förenklad bild av utvecklingen. Här ser vi de stora förskjutningar som ägde rum på lång sikt, där smörets värde i relation till spannmålen steg kraftigt.

Av allt att döma har prisförskjutningarna haft sin grund i djupgående ekonomiska strukturförändringar

i hela Nordvästeuropa som inletts redan på 1200-talet, förändringar som med tiden kom att fundamentalt omforma samhällena i vår del av Europa. Städerna växte, bergshanteringen ökade och de nya staterna som började konsolideras vid medeltidens slut byggde fästningar och satte upp arméer. Allt fler människor inom dessa verksamheter måste försörjas och åt allt mer kött och smör. På allt fler ställen inriktade sig bönderna på att tillfredsställa de nya konsumentgruppernas efterfrågan - det gällde inte bara med kött och smör, utan också fisk, trä, tjära osv. En omfattande spannmålsexport började samtidigt från de baltiska områdena västerut. I många skandinaviska landsbygdsområden avstod man nu från att försöka vara självförsörjande med spannmål och började förlita sig på inköp via en växande, delvis internationell, marknad. Norge är ett gott exempel. Där uppkom ett underskott på spannmål, som skulle bestå i århundraden,

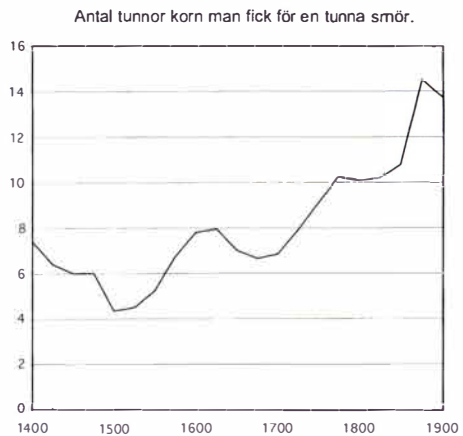

Diagram 1. Bytesförhållandet mellan smör och korn cirka 1400 - cirka 1900.

redan på 1220-talet. Där var det handel med fisk och trävaror till England och hansestäderna som drog bort böndernas intresse från spannmålsodlingen.

Att gå över till en marknadsbaserad ekonomi utan självförsörjning med spannmål förutsatte naturligtvis att spannmål kunde köpas från andra håll. Här måste man, även om man ännu inte vet så mycket om detta, anta att en inre specialisering inom det dåvarande Sverige måste ha ägt rum redan under medeltiden, där centrala Västergötland och östra Mellansverige satsade på spannmålsproduktion för avsalu. Men tillförsel till Västsverige har även kommit från andra länder: till att börja med sannolikt Danmark men under medeltidens gång i ökande utsträckning Baltikum. I det senare fallet förmedlades tillförseln av först tyska och senare holländska köpmän och gick via de allt fler västsvenska hamnarna. Men ett så brett förgrenat handelssystem har naturligtvis inneburit risker: under 1500-talet rapporteras flera gånger stor spannmålsbrist i Sjuhäradsbygden, och under 1600- och 1700-talen drabbades Västsverige flera gånger av svår hungersnöd. Även om missväxter, som ofta omfattade hela Nordeuropa kan förklara en del, har också de politiska konflikterna mellan Danmark, Sverige och, i början, tyska Hansan stört handeln.

Diagrammet över priserna på föregående sida visar att de allt bättre konjunkturerna för animalier i slutet av 1300-talet fortsatt också under början av 1400-talet. Det visar också på mycket förmånliga prisför-

hållanden under ungefär ett sekel kring år 1600, under en femtioårsperiod vid 1700-talets mitt och under slutet av 1800-talet. Under dessa perioder har bl a sjuhäradsallmogen satsat på boskapsskötseln. De undersökningar som hittills gjorts av dennas utveckling på lång sikt i olika delar av Västsverige visar att maximum för antalet kreatursenheter per hushåll under perioden 1571-cirka 1850 uppnåddes vid 1700-talets mitt. Kreatursenheter är ett sätt att för jämförelser räkna om all slags boskap till kor efter deras ekonomiska värde. Animalieproduktionens ökande betydelse ledde under 1800-talet till att man avlade fram allt mer högproduktiva djurslag varför jämförelsen därefter inte blir helt rättvis - en ko från sekelskiftet 1900 producerade minst fyra gånger så mycket mjölk som en från 1700-talet och hade naturligtvis också en avsevärt högre slaktvikt.

Under dessa smörets uppgångsperioder har åkerbruket tenderat att gå i motsatt riktning mot boskapskötseln. Undersökningar av växtpollen från mossar och sjöar i södra och västra Sverige visar en stor svacka för spannmålspollen (cerealier) någon gång mellan år 1000 och 1600 även om mera exakta dateringar inte kan göras. Nedgången kan mycket väl återspegla en minskad odling som en följd av de låga relativpriserna på spannmål under en hundraårsperiod kring sekelskiftet 1400. Tyvärr har pollendiagram ofta dålig tidsskärpa även när vi kommer närmare nutid och kan knappast hjälpa oss att följa åkerbrukets utveckling under kortare perioder.

Av skriftligt källmaterial framgår dock att åkerarealen i Västsverige på flera håll minskat också under "smör-boomen" kring sekelskiftet 1600. Denna nedläggningsperiod framgår av ödemarkeringar i lantmäterikartor från 1600-talets mitt och av tunnlandsuppgifter från 1560-talet jämförda med motsvarande från 1600-talets början eller mitt. Först fram emot 1600-talets mitt bryts denna nedåtgående trend för det västsvenska åkerbruket, åtminstone tillfälligt.

Nedlagda åkrar i Västsverige har

på senare tid också uppmärksamats av arkeologer och kulturgeografer och kan observeras ute i markerna som så kallade fossila åkrar eller rösemärk. De ansluter ibland på ett fantasieggande sätt till den historiskt kända åkern, som denna framgår av de äldre lantmäterikartorna. Catharina Mascher har beskrivit ett sådant åkersystem i Laggared, en by i Hillareds socken en bit sydväst om den nuvarande kommungränsen. Laggared ligger på en moränrygg (drumlin) som sträcker sig i nordöstlig-sydvästlig riktning. Byn

Karta 1. Nedlagd åker - exemplet Laggared

Den fossila åkermarkens läge (a och b) i förhållande till den historiska åkermarken år 1700 (skräfferad) i Laggared. Kartan återges med vänligt tillstånd av Catharina Mascher.

visas på kartan här ovan som bygger på en kartering från år 1700 och Maschers fältundersökning. Byns åkermark 1700 är gråtonad. I två sammanhängande områden i utkanten av byns nuvarande åkermark har fornåkrar påträffats (a och b på kartan). Områdena innehåller övergivna långsmala åkerytor, så kallade bandparceller, stensträngar, terrasskanter och jordvallar. Inom åkrarna finns mängder av röjningsrösen. Den fossila markindelningen visar påfallande regelbundna mönster och dess åkrar liknar till sin form de som karterades 1700. En karta över byn från 1648 visar att den då brukade åkern upptog 24 hektar. Den fossila åkermarken har kunnat uppmätas till hela 48 hektar. Det betyder att åkern i Laggared 1648 krympt till en tredjedel av vad den möjligen en gång varit! Tyvärr vet vi dock inte om den äldre stora åkerytan brukats samtidigt.

Att datera dessa förhistoriska åkrar är en kinkig sak. I Laggared tycks åtminstone delar av odlingen ha påbörjats redan under bronsåldern, cirka 1100 - 700 före vår tideräkning. Men en datering av ett röjningsröse i det sydvästra parcellområdet (b på kartan) visar att åtminstone dessa åkrar brukades ännu under medeltiden, närmare bestämt mellan 1100- och 1300-talen. De har alltså lagts ned någon gång mellan denna tidpunkt och år 1700. Därmed kan de mycket väl vara tecken på de förskjutningar från åkerbruk till boskapsskötsel som beskrivits ovan. Priserna på smör och spannmål började ju ändras till smörets fördel just under slutet av 1300-talet.

Prisdiagrammet visade också mer

kortsiktiga nedgångar i smörpriset visavi spannmålspriset, även om trenden på lång sikt var stigande. Dessa nedgångar sammanfaller omvänt med nyodling av åker i dessa områden under två perioder: slutet av 1600-talet och en sextioårsperiod kring sekelskiftet 1800. Det är sannolikt att en liknande utveckling skett också tidigare, t ex kring sekelskiftet 1500, även om detta inte kan visas utifrån något skriftligt källmaterial. Ännu vet vi alldeles för litet om åkerarealens förändringar i olika delar av vårt land under århundradena före 1800-talets mitt.

Nyodlingar

Det omvända förhållandet mellan spannmålsproduktion och smörframställning upphör dock under andra hälften av 1800-talet, trots fortsatta smörprisökningar. Dessa pågick då jämsides med en omfattande nyodling av åker. Nu försvann dock de gamla ängarna och boskapens foder odlades i stället på åkern i form av havre, klöver o s v. Denna nyodling var en av förutsättningarna för den västsvenska mejeriindustri som nu organiserades på allvar och som fortsatt in i vår egen tid.

Animalieekonomi i nuvarande Västsverige påverkade också det lokala skattesystemet. Många naturskatter på jorden var bestämda i spannmål även i trakterna runt Bogesund under 1500-talet och ännu längre fram, t ex tiondet, men också betydande delar av grundskatten, jordräntan eller "årliga räntan". Kanske härstammade en del av dessa spannmålsskatter från en tidigare

period under medeltiden, där åkerbruket haft en annan ställning i ekonomin. Skatterna betalades dock redan under vasatid allt oftare med smör och andra animalier. Ibland, som i Redvägs härad, ersatte smöret också permanent andra skattepersedlar i jordräntan under 1500-talet. "Smörräntan" blev det dominerande måttet på frälsegårdarnas avkastning inom stora delar av regionen. På 1700-talet betalades på många orter de flesta skatter, även naturadelarna av jordräntan och tiondet, i pengar. Detta var kulmen på en utveckling som pågått åtminstone från 1500-talet parallellt med animaliseringen av skatterna. Också dessa penningavlösningar visar på marknadens växande betydelse.

Eftersom befolkningstrenden och därmed konsumtionsbehoven med stor sannolikhet steg, åtminstone en tid efter Digerdlöden och helt säkert från och med Gustav Vasas tid, måste man se omläggningarna som resultatet av ett medvetet val bland allmogen att satsa på andra verksamheter än på åkerbruk. Klimatförsämringarna under slutet av 1500-talet, den så kallade "lilla istiden", har ofta åberopats som en förklaring. Den håller helt säkert inte. Den västsvenska vårsåden var väl anpassad till klimatet och man kan visa att den ofta rent av gav bättre resultat när vädret var våtare och svalare än normalt. Valet har snarare varit mer "modernt" marknadsmässigt och betingat bl a av relativprisernas förskjutning till animaliernas fördel.

Hur kan då de ekonomiska kalkyler ha sett ut som gjordes upp i Sjuhäradsbygdens stugor? Detta kan vi

aldrig få några direkta informationer om. Men vissa av kalkylernas förutsättningar känner vi till och vi kan därför göra oss en grov bild av hur man bör ha resonerat. När hushållens konsumtionsbehov ökat, bl a genom befolkningstillväxten, har det vid höga relativpriser på animalier varit påtagligt förmånligare att satsa på boskap än på åkerbruk. Låt oss ta ett exempel.

På 1620-talet var prisförhållandena sådana att, om man kunde skaffa och hålla ytterligare en ko, motsvarade bara smöret från denna under ett år ungefär värdet av 1,5 tunna korn. Så mycket säd motsvarade avkastningen från en åker på närmare 0,5 tunnland eller drygt ett halvt års konsumtion för en vuxen. Den arbetstid som gick åt för insamling av foder till ytterligare en ko och mjölknings- och kärningsarbetet har troligtvis ofta varit mindre kännbar än den som krävdes till nyodling, stängsling, jordberedning, sådd, skörd, inkörning och tröskning av ett halvt tunnlands utökad åker. Tidens allmänna osäkerhet bör ha gett människorna en ganska kort planeringshorisont framåt - många har levt i nuet och undvikit att kapitalisera ovissa framtida skördar från en eventuell nyodling. Man kan inte heller bortse från att mycket av arbetet med animalieproduktionen var traditionellt kvinnogöra, till skillnad från åkerbruket. Stormaktstiden med alla sina krig kännetecknades av kraftiga kvinnoöverskott. Dessutom gav kon utöver smöret påläggs- och slaktkalvar under flera år och slutligen kött och hud när den med tiden slaktades.

Staffansgården och dess befolkning

Låt oss titta närmare på hur de hemman som var med i den stora västsvenska kommersen med smör, boskap, kött och hudar såg ut och utvecklades under perioden cirka 1600 till 1800-talets mitt. Det är naturligtvis svårt att välja ut ett typiskt exempel. Jag har här helt enkelt tittat närmare på en gård som många i Ulricehamnstrakten känner till - Jon Staffansgården i Nöre, Timmele socken. Denna gård har restaurerats på senare år av entusiastiska hembygdsvänner. Och - det måste sägas - den ger idag en ganska dålig bild av hur bebyggelsen i trakten såg ut under 1600- eller 1700-talet. Den som vill få en mer realistisk bild av gårdsbebyggelse från denna tid åker till Eskhult i Förlanda! Men Jon Staffansgården ligger kvar på den plats den hade före skif-

tena och vid ett besök får man en god bild av områdets naturgeografi.

Gården dyker upp i Gustav Vasas jordeböcker och skrivs snart som ett mantal skatte. Den ägdes av allt att döma av Jon Staffansson som figureerar i jordeböckerna fr o m år 1600. Från cirka 1610 får vi för första gången uppgifter om de enskilda hushållen på hemmanet. 1619 fanns där två hushåll med var sitt gift par. Hos det ena bodde också en änka. Inget tjänstefolk redovisades. Totalt kan omkring 10 personer vid denna tid ha bott på hemmanet, om vi räknar med att strax under hälften av befolkningen var barn vid denna tid. Staffansgården var uppdelad i två mantalssatta bondehushåll under 1700-talet och åtminstone fram till 1800-talets mitt, där jag avslutat min undersökning. Cirka 1850 bodde där 10 vuxna men inga barn på dessa båda bondebruk. Under 1700-talet

bildades också några mindre, "obesuttna", hushåll på hemmanet. Vid 1800-talets mitt bodde i dessa hushåll en gammal änka i backstugan Tån, en soldat i torpet Kungskulla och en person i en backstuga vid namn Hjortåsen. Dessa hushåll hade cirka 1850 sammanlagt fyra vuxna invånare. Totalt bodde alltså då på hemmanet 14 personer, alla vuxna över 15 år. Kring 1800 hade funnits ungefär lika många personer på gården. Då var ett tiotal vuxna och resten barn under 15 år. Sådant väx-lade naturligtvis över tiden genom generationernas livscyklar, befolkningens tillväxt och så vidare. Jordebokshemmanet Jon Staffansgård hade alltså länge två hushåll med i genomsnitt fem personer. Antalet hushåll ökade under 1700-talet och

var vid 1800-talets mitt fem stycken, men hushållens genomsnittstorlek hade nu sjunkit till tre personer. Att antalet obesuttna hushåll ökade var vanligt på de flesta håll i landet vid denna tid. Vad som var ovanligt med Staffansgården var att befolkningen ökade så långsamt, bara ungefär 50 % på 200 år. Men möjligen var detta typiskt för Ulricehamnsbygden, som Christer Winberg visar i sitt avsnitt.

Åkern

Staffansgården hade sina åkrar spridda inom Nöre bys inägor. Byn syns på en karta från 1643 ritad av den kände västsvenske lantmätaren Kettil Claesson. En bearbetning av denna karta visas härnedan. Staf-

Nöre by från 1600-talet.

fansgårdens ägor har nummer 9. Åkrarna ligger insprängda som öar i byns inägoäng. Nöre bys inägor avgränsades i väster (överst på kartan) av Ätran, men några ängar fanns även på andra sidan vattnet. I öster, d v s i kartans nederkant, avskildes inägorna av gårdsgårdar från de kilometervida utmarkerna. Byn tillämpade ensäde vilket innebär att åkrarna besåddes till hela sin yta varje år. Systemet byggde på riklig tillgång av kreatursgödsel och sådan fanns det, som vi snart skall se, gott om. Beskrivningen till Claessons karta visar att hemmanets åker då omfattade 12,8 tunnland. En uppgift från en utsädeslängd 1620 uppger 12,5 tunnland. Dessa uppgifter motsvarar ungefär sex hektars åker.

På 1600-talet sådde man som på andra håll i det nuvarande Västsverige råg och korn. Rågen var normalt vårråg. 1629 betalades t ex 0,75 skäppa råg och 2 skäppor korn i tionde. Med tiden ökade havren i området. Den blev allt viktigare som djurfoder, men också som huvudbeståndsdel i den västsvenska varianten av blandsäd, som ofta bestod av en fjärdedel vårråg och tre fjärdedelar havre. Av denna bakades s k "blännebrö". En bit in på 1800-talet blev rent av havren i delar av Västsverige exportvara till England.

På 1800-talet genomgick åkerbruket stora förändringar. Potatisen slog igenom alldeles i början av århundradet, men även andra grödor infördes. Denna utveckling syns också på Staffansgården: 1806 förekom viss odling av höstråg enligt en bouppteckning från gården. Vid årsskiftet 1852-1853 fanns följande

spannmål på det ena av Staffansgårdens två gårdsbruk: 8 tunnor råg, 16 tunnor blandråg, 14 tunnor havre, 2 tunnor korn, 1/2 tunna vete, 1/4 tunna ärter, 20 tunnor potatis och 2 kappar linfrö. Sammansättningen är typisk för stora delar av Västsverige vid denna tid. Här ingår sannolikt den egna konsuntionen fram till 1853 års skörd, men också gårdens utsäde. Att dessa delar inte åtskiljs gör att vi tyvärr inte kan bedöma arealens storlek och därmed inte heller se hur långt nyodlingen hade kommit på Staffansgården. Till åkerbruket bör väl också räknas de 400 humlestänger som redovisas i 1643 års karta - humlet var ju vid sidan av det mätlade kornet en viktig del av ölframställningen. Av en bouppteckning för grannen på Nöre Bengtsgården 1852 framgår att även rovor och kålrötter odlades i byn. Även om det inte framgår av det här undersökta källmaterialet har säkert flera olika slags kål, bönor och ärter också odlats på Jon Staffansgården.

Avkastningen på råg och korn bör under 1600-talet i dessa trakter ofta ha legat på åtminstone 3,5 gånger utsädet. Variationerna mellan åren har dock varit mycket stora. Räknar vi med cirka 12,5 tunnland åker innebär det att hushållen på Staffansgården, efter avdrag för utsädet (troligen en tunna råg eller korn per tunnland), haft 31,5 tunnor att röra sig med. En tunna motsvarade ungefär 165 kilo säd. Kanske har fem tunnor betalats som naturaskatt. De kvarvarande tunnorna har dock räckt till något mer än det minimum man ofta räknade med - 2,5 tunnor per vuxen. Staffansgården var alltså i början av

1600-talet självförsörjande på spannmål, åtminstone under goda år.

Spannmålsproduktionen på Staffansgården eller i Redväg var egentligen inte typisk för Sjuhäradsbygden i övrigt. Här fanns det stora skillnader i åkerareal per hushåll: Knallesocknen Toarp hade t ex 2,5 tunnland mot Timmeles nästan det dubbla. I Toarp måste man ha levat med ett ständigt spannmålsunderskott. På många håll kring Bogesund var åkerarealen per hushåll bortåt 75 % högre än i delar av Mark.

Jag har alltså inte kunnat följa åkerarealens utveckling på Staffansgården under tiden fram till 1850, där gränsen för min undersökning drags. Åkerproduktionens storlek nämns inte i olika skriftliga källor kring gården. Denna tystnad är egentligen talande. Bristen på uppgifter beror bl a på att inägorna inte genomgick något storskifte eller laga skifte under perioden och därför inga uppmätningar gjordes. I bouppteckningarna från de två bondebrukerna på Staffansgården, som vardera efter 1690-talet taxerades till 1/4 mantal, redovisas aldrig utsädet före 1853. Detta stred faktiskt emot lagens bokstav, men förfarandet var vanligt i dessa trakter. Bristen på skiften och uppgifter om utsäde i bouppteckningarna tyder på att åkerbruket inte gjorde några större framsteg i området förrän relativt sent. Gårdsarealerna i Nöre mättes först upp vid laga skiftet 1890 och i samband med upprättandet av den ekonomiska kartan cirka 1890. Då var åkrarna ungefär dubbelt så stora som de varit 1620. Men när denna tillväxt skett kan inte sägas - kanske var det under 1800-

talets senare del då man började odla foderväxter på åkern.

Det finns ytterligare några indikationer i det skriftliga materialet som tyder på en svag utveckling av åkern. Sannolikt under slutet av 1500-talet hade gården skattlagts som ett helt mantal skatte. Vid mitten av 1600-talet hade grundskatten redan jämkats nedåt, till fem åttondels mantal, och på 1700-talet var hemmanets ränta ständigt nedsatt, "förmedlad", till ett halvt mantal. Genom att bönderna på hemmanet inte förmått (eller velat) betala skatten hade det förvandlats till ett så kallat skattevrak. Bönderna hade då fråntagits sin äganderätt p g a "missskötseln". Kanske skedde denna förändring redan på 1690-talet, så som var fallet för Nöre Per Andersgård, som rent av var öde en tid på 1710-talet. Nedläggningar av åker i Nöre by under 1600-talet förekom bevisligen: 1644 var en tredjedel av åkern på hemmanet Lilla Torpet nedlagd och möjligen var hela gården öde enligt 1659 års jordebok. Förmedlingarna på grund av låg skattekraft på Staffansgården bekräftades både 1785 och 1806 och blev bestående. Skattekraften bedömdes i hög grad utifrån åkerns tillstånd. Närmare än så tycks man inte kunna komma utifrån tillgängligt källmaterial.

Boskapsskötseln

Vid flera tillfällen får vi reda på antalet djur och vilka djurslag som funnits hos hushållen på Staffansgården. En sammanfattning visas i följande tabell.

Praktiskt taget alla djur hörde till

Boskapsinnehavet på Nöre Staffansgård 1620-1853.

År	1620	1743	1760	1798	1806	1853
hästar och ston	2	4	4	4	4	4
oxar	4	4	4	3	2	0
stutar	1	2	3	0	2	4
kor	10	8	10	6	6	10
kvigor	2	4	2	3	0	0
ungnöt	3	0	0	2	2	2
tjurar	1	0	2	0	0	0
gamla getter	3	4	4	0	0	0
unga getter	4	8	8	0	0	0
gamla svin	2	2	4	1	2	2
unga svin	3	2	0	2	0	0
gamla får	13	16	12	9	6	8
unga får	5	8	6	2	6	6
kreatursenheter	23	24	29	19	17	19
dito hos de obesuttna (skattning)	0	2	2	2	2	2
totalt ant. kreatursenh.	23	26	31	21	19	21

de två bondehushållen på Staffansgården. Vi kan se flera förskjutningar över tiden. Antalet hästar fördubblades mellan 1620 och 1783. Hästarna användes för de flesta transporter, men uppföddes kanske också för att säljas. I åkerbruket var oxarna betydelsefulla. Det var de som drog årdret, men de var också föremålet för områdets oxhandel. Antalet äldre och yngre oxar (stutar) sjönk något efter 1760, medan hästarna blev fler. Kanske tog hästarna nu över en del av det arbete oxarna traditionellt gjort, t ex i åkerbruket. Förändringarna i antalet ungnöt (möjligen kalvar under ett års ålder) är svåra att tolka - kanske beror de helt enkelt på när under åren uppteckningarna är gjorda - före eller efter höstslakten. Antalet kor varierade en hel del, men låg lika högt

1853 som 1620. Att antalet kvigor ofta tycks ha varit större när antalet kor var lågt tyder på att förändringarna kanske bara har att göra med ersättningsbehoven inom besättningen. Sannolikt har särskilt nötkreaturen förbättrats en del under första halvan av 1800-talet, och kanske är sifferuppgifterna därför egentligen inte helt jämförbara.

Getterna visar en typisk utveckling - de försvann helt under slutet av 1700-talet, kanske för att de hotade skogen. Möjligen är det av samma anledning som antalet svin sjönk - deras rotande har också slitit på markerna. Även fåren minskade. Det kan bero på att deras ull med tiden fick konkurrens vid textilframställningen genom den växande bomullsimporten.

Omräkningen till kreatursenheter

(jämför ovan) längst ned i tabellen är ett sätt att mäta hela boskapsmängden på hemmanet. Siffrorna visar ett typiskt västsvenskt utvecklingsmönster. Boskapen har varit mest omfattande vid 1700-talets mitt. Ökningen 1620 till 1760 var närmare 50 %. 1798 - 1853 låg antalet stadigt under 1620 års nivå. Tabellen visar dock inte alla djur på Staffansgården - av en bouppteckning från år 1808 framgår att där också fanns höns.

Boskapen har före storskiftet av skogen 1795 betat på den gemensamma utmarken öster om byn (nederst på kartan). Efter detta skifte har varje hemman i byn haft egna betesmarker även om fortsatt gemensamt bete inte kan uteslutas. En faktor bakom en del av förskjutningarna mellan djurslagen kan vara Nöre bys storskifte av skogen 1795, som kanske innebar vissa inskränkningar i betet. Vinterfodret har hämtats från inägoängarna, där Staffansgården enligt kartan från 1643 kunde slå 10 lass hö. Lassens storlek är osäker, kanske motsvarade de sommarlass om 212 kilo. Gården kan därmed ha förfogat över drygt 2 000 kilo hö till vinterfoder åt sina många djur. Till detta foder måste man lägga löv, ris och ljung som hämtades från olika håll. För att kunna ha hästar och oxar lätt tillgängliga hade flera hagar hägnats in i byns kant mot utmarken. Kanske användes de också för mjölkkor och kalvar. Hagarna syns också i kartan. Annars har djuren kunnat tas in från utmarken till husen, vars tomter var lägligt placerade alldeles utanför inägor. Därmed behövde djuren inte passera och skada växtligheten på

inägornas åker och äng. Genom denna lösning slapp man vid denna tid att hålla någon längre fågata.

1600- och 1700-talens kor i Nöre bör ha avkastat ungefär 600 liter mjölk om året, vilket är ungefär en tiondel av vad många av dagens högavkastande kor presterar!

Sammanfattning

Nöre Staffansgården exemplifierar *en* strategi för att öka mattillgången i det västsvenska området. Så länge betesmarkerna räckt till har man successivt ökat antalet djur och bara behållit ett minimum av åker - kanske utifrån ett säkerhetsresonemang eller på grund av kronans krav på hävd. Om man, som på andra håll i trakten, periodvis lagt åker till äng är osäkert. Det har varit ekonomiskt fördelaktigare att öka boskapshålningen än att nyodla. När man på 1700-talet närmast sig gränsen för hur mycket foder det gick att få ut från utmarker och inägoängar har driften börjat intensifieras. En viss uppodling av de gamla ängarna med havre har inneburit ökad foderavkastning per arealenhet. Samtidigt har en begynnande höstsädsodling (utan träda) ökat avkastningen i spannmålsproduktionen. Vid sekelskiftet 1800 har näringsproduktionen per tunnland åker tagit ett stort steg framåt när potatisodlingen slog igenom. Först efter 1800-talets mitt har andra fodergrödor än havre börjat spridas, liksom tidig höstråg, som krävde träda. Det är möjligt - rentav troligt - att det är först nu som åkerarealen på Staffansgården började öka på allvar.

I de delar av Sjuhäradsbygden som sysslade med vävning och annan hemindustri har ett liknande resonemang kunnat föras som vid valet mellan mer boskap och nyodling. Så länge prisförhållandena var gynnsamma har man valt att väva i stället för att nyodla. För inkomsterna av vävningen har man i stället köpt spannmål utifrån. Samtidigt visar skillnader i utveckling mellan östra och västra Sjuhäradsbygden, som Christer Winberg pekar på i sitt avsnitt, hur näringslivets olikartade inriktning skapade helt olika förutsättningar för expansion. I öster lade

den begränsade tillgången på äng och betesmark hinder i vägen för en stark tillväxt. En övergång till spannmålsodling, som ger betydligt fler kalorier per arealenhet än boskapskötsel, hade krävt mycket stora arbetsinsatser. I väster, där henvävningen efterhand blev huvudnäring, var hindren för expansion mycket mindre. När man i början av 1800-talet började väva importerad bomull, blev folkökningen därmed helt oberoende av traktens naturliga förutsättningar, och följderna blev en formlig befolkningsexplosion i ett område som Mark.

Litteratur:

Om oxhandeln: artiklar i *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, Malmö 1981, av P Enemark och H Yrwing. Om Bogesunds handel G Boger, *Ulricehamns krönika*, Ulricehamn 1951, s 69, 70-71, 83, 89. J Myrdal - J Söderberg *Kontinuitetens dynamik*, Sthlm 1991, ger många ytterligare litteraturhänvisningar kring oxhandeln.

Om handeln på Halland L Linge *Gränsbandeln under äldre Vasatid*, Lund 1969. Ekonomin i medeltidens Sjuhäradsbygd allmänt i *Lär känna Sjuhäradsbygden*. Underlaget för prisdiagrammet hoppas jag kunna redovisa utförligt i en kommande bok, *Gränsfolket*.

Om nedgången i åkerarealen utifrån historiska källor se L Palms *Oxar, vadmal och brännvin*, Göteborg 1989 (Bergum vid Göteborg); *Människor och skördar*; Gbg 1993 (Marks härad) och (för Torup i Halland) *Gud bevara utsädet!*, Sthlm 1997.

Mina resultat om åkerbrukets utveckling i Västsverige under Vasatid skiljer sig delvis från den bild som ges av Myrdal och Söderberg. För undersökningen av Läggarreds by och andra resultat som visar på större åkerarealer före 1600- och 1700-talen se C Mascher, *Förehistoriska markindelningar och röjningsröseområden i Västsveriges skogsbygder*; Kulturgeografiskt seminarium 2/93, Sthlm 1993, och där anförd litteratur. Om tiondets sammansättning i Sjuhäradsbygden på 1500-talet se O Skarin, *Gränsgårdar i centrum*, Gbg 1979.

Kalkylen kring valet av ytterligare en ko 1620 bygger på antagandet att en ko ofta avkastade 2 lispund smör vid denna tid, att korntalet var 3,5 för kornet och att detta såddes med 1 tunna på tunnlandet. Att en vuxen krävde 2,5 tunnor spannmål per år var en vanlig schablon under åtminstone 1700-talet.

Boskapen: 1619 från en boskaps- och utsädeslängd i RA. 1743, 1760, 1806 och 1853 har bouppteckningsuppgifter från ena fjärdingen multiplicerats med två under antagandet att resurserna varit någorlunda desamma på bägge gårdsbruket. Att så varit fallet visas 1798 och 1799 då det finns en bouppteckning från vardera bruket. Boskap från obesuttna på Staffansgården finns från 1763, 1808 och 1855. Skattningen är ett något högt tilltaget medelvärde för dessas boskap. Alla bouppteckningar från Redväg i Göteborgs landsarkiv. Vidare har den ekonomiska kartan över Timmele med beskrivning från cirka 1890 liksom jordböcker i Göteborgs landsarkiv använts vid undersökningen av Nöre.

Från handelsstad till kurort

CHRISTER AHLBERGER

Ulricehamns hävdatecknare Gustaf Boger tar i flera av sina böcker upp den svårgriparna men viktiga frågan: Varför gick den industriella omdaning så långsamt i Ulricehamn? Särskilt intressant är problemet eftersom grannstaden Borås hade en mycket expansiv utveckling efter 1850. I denna artikel skall jag söka efter orsakerna till Ulricehamns särpräglade utveckling.

Vid ett hastigt betraktande framstår befolkningsutvecklingen i Ulricehamn mellan 1755 och 1895 som ojämn. Man kan emellertid skönja några huvuddrag. Mellan 1755 och 1815 hade staden en relativt jämn och positiv utveckling. Efter 1815 ökar befolkningen explosionsartat och en fördubbling av invånarantalet sker under den närmaste tioårsperioden. Under de följande åren ligger folkmängden, visserligen ryckigt, på en hög nivå. Efter 1845 ser det ut som om staden drabbas av en katastrof. Befolkningen minskar med nästan en tredjedel jämfört med de goda åren på 1840-talet. Botten nås på 1870-talet. Därefter börjar en långsam återhämtning.

Man kan således utifrån kyrk-

böckerna urskilja fyra perioder:

period 1: (-1815) en hög och relativt jämn folkökning,

period 2: (1815 - 1845) en mycket stark ökning av befolkningen,

period 3: (1845 - 1875) en stark folkminskning och

period 4: (1875 - 1895) en relativt jämn ökning.

Ulricehamns befolkningskurva uppvisar ett särdrag. Det är puckeln av extrem folkökning mellan 1815 och 1845 och den lika uppseendeväckande folkminskningen mellan 1845 och 1875. Hur skall detta förklaras?

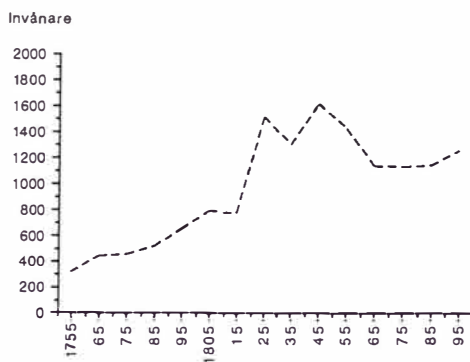

Diagram 1. Ulricehamns befolkning 1755-1895 enligt folkbokföringen

Ståndssamhället, där olika gruppers politiska, sociala, religiösa och ekonomiska verksamhet reglerades och separerades, var ännu starkt i början av 1800-talet. Handel och hantverk var ett privilegium för rikets borgare. Bönderna var enligt doktrinen förbjudna att handla med varor som inte var "egen avel". I ett land som Sverige, där allmogen sedan urminnes tider bedrivit handel, var detta naturligtvis svårt att kontrollera efterlevnaden av. Särskilt utgjorde landsbygdsbefolkningen i Sjuhäradsbygden ett problem, eftersom hemslöjd och handel var något av en huvudnäring där. De förbjudna landsköpen, d v s böndernas handel med varor som de inte själva framställt, florerade i landsdelen.

Grundandet av Borås 1621 syftade till att allmogens handel skulle inordnas under borgerliga näringar och koncentreras till en stad i området. Det finns en del som tyder på att det redan i början av 1600-talet uppstått en intern arbetsdelning i Sjuhäradsbygden. Den västra delen tycks ha varit mer inriktad på handel och vävnad medan den östra var mer orienterad åt boskapshandel och smide. Borås anlades mitt i det område där gårdfarihandeln tycks ha varit starkast, och tvångsinflyttningen av bondehandlare förklarar varför staden mycket snart blev större än Bogesund. Borås fick särskilda förmåner i förhållande till Sjuhäradsbygdens handlande allmoge och Bogesund. I stort sett kan man säga att Borås ända fram till 1803 hade kvar dessa förmåner framför grannstaden och de gårdfarihandlande bönderna.

Efter långa förberedelser tillkännagavs detta år regler för gårdfarihandeln. Förordningen riktades mot allmogens handel. Inga handelspass fick utfärdas mellan april - september (sådd och skörd), kortare resterminer stipulerades och norgeresor förbjöds. Eftersom målet var att inskränka gårdfarihandeln på landsbygden utan att för den skull ge Borås ett fullständigt handelsmonopol gavs Ulricehamn samma handelsrättigheter som Borås. 1803 års förordning efterlevdes emellertid inte av allmogehandlarna. Därför skärptes reglerna ytterligare år 1822. Nu skulle allt gods först stämplas i Borås eller Ulricehamn. Av allt att döma kom denna senare förordning, till skillnad från 1803 års, att efterföljas. I praktiken gällde denna reglering till 1846 års näringsfrihetsförordning som släppte på kravet att allmogen skulle stämpla sitt gods i staden. 1864 års näringsfrihetsreform sopade slutligen undan alla särskilda handelsförmåner för städerna.

En på politiska grunder bestämd periodisering skulle alltså ha en gräns 1803 eller 1822 och en 1846 eller 1864. Eftersom dessa år i stora drag sammanfaller med Ulricehamns befolkningsförändringar (se diagram 1) synes stadens utveckling vara beroende av regleringar av handeln.

Gustaf Boger menar att den exempellösa folkökningen mellan 1815 och 1845 i själva verket berodde på att landsbygdens gårdfarihandlare började skriva sig i Ulricehamn. Orsaken var som ovan nämnts att de enligt 1822 års förordning var tvungna att bo i staden för att få driva handel. Systemet innebar

alltså att landsbygdens gårdfarihandlare lät skriva sig som handelsbetjänter i staden. För detta fick de vid sidan om hyran dessutom betala en avgift - för "skyddet" - på 50 riksdaler till hyresvärderna. Stadens handlande blev således som ett slags bulvaner eller brevådor för landsbygdshandlarna. Prästen i staden bekräftar detta i befolkningsstatistiken från 1820. Han menar att orsaken till folkökningen var "handelsborgares inflyttning jämte ståndspersoner". Det finns en del som talar för att Ulricehamns stad hade en generösare inställning till dessa "skenborgare" än vad Borås hade.

Lika påtaglig som ökningen mellan 1815 och 1845 är den motsvarande nedgången 1845-1875. Under denna period har Ulricehamn den svagaste befolkningsutvecklingen av alla svenska städer.

I och med 1846 och 1864 års reformer förlorade staden sina handelsprivilegier. Följden blev att landsbygdens gårdfarihandlare inte längre behövde förtulla sina alster i staden, något som också medförde att de inte längre var tvungna att skriva sig i staden. I själva verket kom gårdfarihandlarna att överge staden, vilket visas av kurvans branta nedgång efter 1845.

Eftersom landsbygdshandlarna var män och folkbokförda i Ulricehamn ger det stadens mantalslängder en säregen prägel. Vissa handelsmäns hushåll kunde ibland, enligt längderna, bli mycket stora. Ett exempel är handlanden Fredin som enligt 1858 års längd hade 18 vuxna skattebetalande personer i sitt hushåll, varav 15 var män!

Folkökningen i diagram 1 kan alltså betraktas som en synvilla. Det är möjligt att någorlunda mäta överregistreringen. Eftersom det, enligt kyrkböckerna, var män som flyttade in medförde det att könsfördelningen hos Ulricehamns befolkning blev mycket ojämn. År 1815 fanns det ett överskott på kvinnor som fem år senare hade förvandlats till ett rejält underskott. De närmaste 40 åren hade staden ett mycket stort mansöverskott. Runt 1865 ändrades detta drastiskt och ersattes åter av ett kvinnoöverskott.

År	Män	Kvinnor	Mansöverskott
1815	376	398	-22
1825	945	570	375
1835	842	457	385
1845	1027	580	447
1855	732	576	156

Tabell 1. Befolkningens könsfördelning 1815-1855

Om man förmodar att mansöverskottet motsvarade de människor som enbart var skrivna i staden försvinner huvuddelen av den folkökning Ulricehamn hade under period 2. I själva verket var det i regel ett kvinnoöverskott i städerna, sannolikt även i Ulricehamns bofasta befolkning, vilket ytterligare drar ner folkökningen under period 2. Den verkliga folkökningen under 1800-talets första hälft bör alltså därför betraktas som liten och nedgången efter 1840-talet tonas ned. Den var sannolikt ingen större katastrof för staden i befolkningsmässigt hänse-

ende. I diagram 2 nedan görs ett försök att beskriva den verkliga befolkningsökningen.

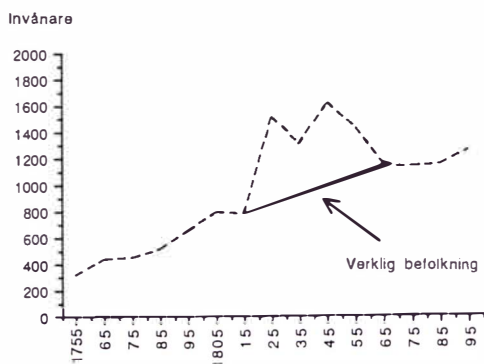

Diagram 2. Ulricehamns befolkning enligt folkbokföringen 1755-1895, streckad linje. Uppskattning av verklig befolkning 1815-1875, beldragen linje.

Diagrammet visar att omkring en tredjedel av stadens befolkning var fiktiv vissa år. Den skenbara ökningen får således följder för periodiseringen av stadens utveckling. Vad den verkliga utvecklingen innebar var att Ulricehamn fram till 1800-talets början hade den kanske mest positiva utvecklingen i sin historia. Omkring sekelskiftet 1800 ersattes en stark folkökning med en svagare, som bibehölls hela århundradet ut. Vid en jämförelse med andra svenska städers befolkningsutveckling under 1800-talet var Ulricehamns folkökning mycket blygsam. De svenska städernas invånarantal nästan femdubblades, medan Ulricehamns befolkning endast ökade en halv gång (omkring 60 %). Särskilt påfallande är den svaga utvecklingen efter 1800-talets mitt. Mellan 1850 och 1875 ökade de svenska städer-

nas befolkning med 62 % medan Ulricehamns, enligt det officiella materialet, minskade med omkring 25 %.

Sambandet mellan regleringar och verklig befolkningsutveckling visar sig således inte existera. Om inte lagstiftningen kan förklara Ulricehamns utveckling inställer sig naturligtvis en ny fråga: Vad låg bakom stadens långsiktiga utveckling? Varför expanderade inte Ulricehamn i samma takt som de flesta andra städer under 1800-talet?

Ulricehamn och Borås

Sedan 1600-talet har förhållandet till den ur vissa aspekter mer lyckosamma grannstaden Borås präglat Ulricehamn. Om man studerar befolkningsstatistiken för de båda städerna visar det sig att de har en delvis spegelvänd utveckling. När det går framåt för Ulricehamn går det ofta bakåt för Borås och tvärtom.

Den första perioden, till början av 1800-talet, visar att Ulricehamn trots sin handelspolitiskt svaga position hade en i förhållande till Borås mycket positiv utveckling. Resultatet är överraskande eftersom det i själva verket visar ett omvänt mönster från det samband mellan statliga regleringar och befolkningsutveckling, som man skulle kunna vänta sig.

Utvecklingen under 1800-talet visar på en annan trend. Paradoxalt nog vänder utvecklingen i och med 1803 års förordning då Ulricehamn fick samma rättigheter som Borås. Borås befolkningskurva börjar efter 1805 klättra uppåt. Också Ulricehamns folkmängd ökar (se diagram

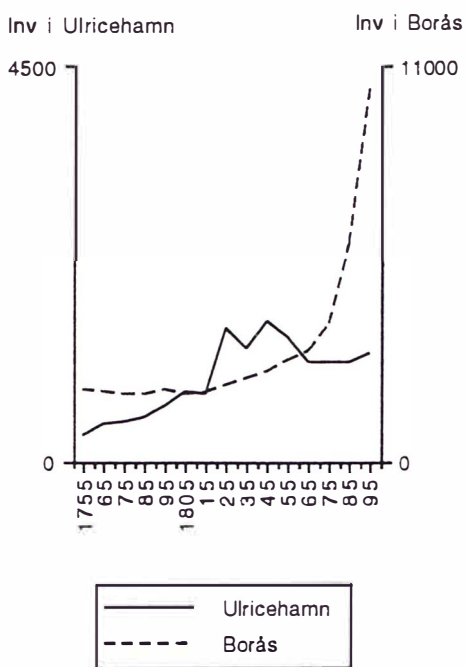

Diagram 3. Befolkningsutvecklingen i Borås och Ulricehamn 1755-1895

1), men långsammare än tidigare om man bortser från kyrkböckernas överregistrering (se diagram 2). Kurvan över den verkliga folkökningen i Ulricehamn visar alltså att staden håller nägorlunda jämna steg med Borås fram till 1800-talets mitt. Därefter planar folkökningen ut i Ulricehamn samtidigt som den ökar explosionsartat i Borås (se diagram 3 - observera de olika skalorna för Ulricehamn respektive Borås!)

Om inte handelspolitiska reformer kan förklara varför Borås går om Ulricehamn under 1800-talet, vad var det då? Vari bestod Borås bättre förmåga att ta till vara de nya möjligheter som industrialiseringen skapade?

En i litteraturen ofta anförd förklaring är Ulricehamns dåliga kommunikationer. Detta kan emellertid inte sägas vara en avgörande faktor. År 1874 öppnades banan, visserligen smalspårig, till stambanestationen Vartofta. Det tidigt industrialiserade Marks härad fick järnväg så sent som 1880. Det är alltså inte sannolikt att sämre kommunikationer i Ulricehamn varit avgörande för skillnaden mellan östra och västra Sjuhäradsbygden.

Berodde den möjligen på, vilket också understruktits i litteraturen, att staden Borås var mer förberedd genom att ha fler etableringar, när den industriella omdaning slog igenom på bred front? Det är inte lätt att entydigt besvara denna fråga. Något kan man dock säga. År 1860 fanns det en fabrik vardera i Ulricehamn och Borås som inte syftade till att vidareförädla hemindustrins produkter: ett bomullsväveri i Borås med 60 arbetare och en tapetfabrik med 30 arbetare i Ulricehamn. Av befolkningen motsvarade detta 2,0 % i Borås och 2,1 % i Ulricehamn, således en lika stor andel. Om man studerar de verksamheter som främst vidareförädlade hemindustrins produkter, kattunstryckerier och färgerier, var skillnaderna däremot påtagliga. I Borås var 105 personer och i Ulricehamn endast 8 sysselsatta i dessa branscher. I förhållande till folkmängden var andelen arbetare här nästan sex gånger större i Borås än i Ulricehamn (3,5 % resp 0,6 %).

Skillnaderna i fråga om städernas tidiga industrialisering beror alltså främst på att den textila hemindus-

trin i trakterna kring Borås var mer livskraftig. Detta skall visas i det följande.

Hemindustrin

I kronofogdarnas så kallade femårsberättelser finns redogörelser för hemindustrins omfattning i de olika fögderierna. Eftersom den nuvarande Ulricehamns kommun utgörs av mindre delar av ett par fögderier, är det dock ganska svårt att få en klar bild av förekomsten av hemindustri. Vissa uppgifter kan man emellertid få fram.

I sin berättelse 1871-75 skriver kronofogden i Kullings fögderi, dit Ås härad hörde: "Jordbruket måste betecknas som huvudnäring". Fem år tidigare uppgav kronofogden att "gårdfarihandel samt handaslöjler", dvs hemvävnad, tävlat med åkerbruket som huvudnäring. Det var emellertid endast inom Södra Vings pastorat som mer omfattande hemindustri existerade.

Kronofogden i Redväg och Kind meddelar 1846 att jordbruket inte ger tillräcklig försörjning åt fögderiets invånare, utan befolkningen måste "slå sig ut på varjehanda binärningar, såsom vävnader". Bomullsvävnader och holster tillverkades men i mindre omfattning än tidigare. Bland andra binärningar nämns "grovsmede, skinnberedning, svarvning av träskålar, askar och trätallrikar". Gårdfarihandeln, "som tillförne tillskyndat orten så stora fördelar" var dock 1846 "förkvävd".

Det är värt att notera att hemvävningen i Redväg och Kind var i avtåg redan under 1840-talet. Inte

heller tillverkningen av trätallrikar verkar ha varit någon framtidsnäring i en tid då masstillverkat porslin alltmär slår igenom. Ännu litet senare var bleckslageri en specialitet för området öster om staden. Denna industri har visat en viss livskraft och har ännu idag arvtagare i staden. Andra hemindustrier i den nuvarande kommunen vid 1900-talets början var hemsömnad och hemstickning. Dessa verksamheter tycks emellertid inte ha haft någon särskilt stor systerställningskapande effekt.

Det är svårt att av dessa spridda beskrivningar få en särskilt klar bild av hemindustrins betydelse. Tydligare blir det om man jämför med motsvarande skildringar från hemindustrins huvudområde i Marks härad. Där skriver en kronolänsman 1842: "Binärningar finnas, då bomullsvävningen numera såsom huvudnäring måste antagas, inga". Klarare kan knappast olikheterna formuleras!

Det finns alltså påtagliga skillnader i utveckling mellan å ena sidan Borås och Mark, å andra Ulricehamn med omgivande landsbygd.

Ulricehamns oförmåga att attrahera entreprenörer

Med tanke på att Ulricehamn kan ses som något av en symbol för entreprenöranda under näringstvängens år är det förvånande att staden hade svårt att dra till sig industriidkare när de liberala reformerna genomförts vid mitten av 1800-talet.

Det fanns ingen brist på företagare och handelsmän i trakterna kring Borås och Ulricehamn. I själva verket härstammade ett stort antal av

landets mer betydande industri- och handelspersonligheter därifrån. Flera av dessa har Gustaf Boger beskrivit i sina böcker.

En är den riksbekante grundaren av varuhuset PUB, Paul U Bergström, som växte upp i Toarps socken. En annan är Algot Johansson ("Algots") från Roasjö socken. En tredje är Hans Nellson från Toarp, som liksom den sentide Algot Johansson slog sig ned i Borås. Flera andra knallar etablerade sig som sågverkspatroner i Norrland. L J Wingqvist, från Södra Ving i Ulricehamns nuvarande kommun, lät år 1874 uppföra den stora textilfabriken i Fritsla socken i Marks härad, samma år som Ulricehamn fick järnväg, men sex år innan Mark fick det!

Man kan tänka sig två förklaringar till att entreprenörerna valde Borås i stället för Ulricehamn. Den ena tar fasta på olika traditioner inom Sjuhäradsbygdens näringsliv. Att entreprenörerna valde att etablera sig i Borås och Mark i stället för i Ulricehamnsbygden beror sannolikt på den tidigare omtalade historiska arbetsdelningen, med omfattande handel och henvävnadsindustri i västra samt boskapsskötsel och smide i östra Sjuhäradsbygden. Det är således värt att lägga märke till att dessa riksbekanta företagare fostrades i trakterna kring Borås - med ett undantag; L J Wingqvist. Han hade dock tidigt flyttat till Fritsla i hemindustrins centrum.

En andra tänkbar förklaring till Ulricehamns brist på utveckling kan vara att det vuxit fram en kultur i Ulricehamn som var mindre attraktiv för de tidiga industripionjärernas

kynne. Det var en "antiborgerlig" eller kanske snarare en "anti-kapitalistisk" anda. I det följande skall jag närmare söka beskriva denna.

Välståndet

Jag skall börja med att åter erinra om den säregna puckel vi finner i Ulricehamns officiella befolkningskurva under förra hälften av 1800-talet. Den kunde förklaras av att gårdfarihandlande bönder lät sig skrivas i staden. Tidvis var en tredjedel av den registrerade befolkningen personer som inte bodde i staden och som sällan eller aldrig utnyttjade stadens resurser. Däremot var alla goda skattebetalare. Staden kunde alltså inkassera skatter från dessa handelsmän utan att de i sin tur gjorde anspråk på stadens medel.

Betydelsen av denna extraresurs visas genom både ett jämförelsevis omfattande välstånd hos befolkningen och stadens goda ekonomi. Låt oss börja med stadens räkenskaper. År 1840 belöpte sig inkomsterna till ungefär 3 817 riksdaler. Av dessa utgjorde skatten på "annan borgerlig näring" 2 510 rdr. År 1850 hade många gårdfarihandlare flyttat från staden. Detta år uppgick stadens totala inkomster till endast 3 119 rdr. Intäkterna för "annan borgerlig näring" var 1 799 rdr, det vill säga en minskning med närmare en tredjedel på tio år. Inkomstbortfallet berodde helt enkelt på att gårdfarihandlare flyttat från staden. Siffrorna visar också vilken betydelse dessa inkomster måste ha haft för stadskassan under tidigare år.

Om man utgår från prästerskapets

Grupp/Stad	Ulricehamn	Alingsås	Åmål
Väl behållne	29 (9 %)	17 (6 %)	28 (11 %)
Behållne	193 (72 %)	71 (25 %)	78 (31 %)
Fattiga	41 (15 %)	186 (65 %)	140 (55 %)
Utfattiga	9 (3 %)	14 (5 %)	7 (3 %)
Summa	267 (99 %)	288(101 %)	253(100 %)

Tabell 2. Hushållen fördelade på ekonomiska grupper 1850.

regelbundna rapporter om välståndet i staden visar det sig att medborgarna i Ulricehamn hade ett relativt stort välstånd. Trots att underlaget för tabell 2 är osäkert ger ändå resultatet en ledtråd om skillnaderna. Den visar Ulricehamns, Alingsås och Åmåls hushåll fördelade på ekonomiska grupper 1850. Sannolikt hade ulricehamnarna det bättre än invånarna i de flesta svenska städer vid 1800-talets mitt.

Gruppen "väl behållne", d v s rika, och "behållne" är anmärkningsvärt stor i Ulricehamn, sannolikt större än i någon jämförbar stad eller landsbygdsförsamling. I både Alingsås och Åmål var andelen i de två övre grupperna mindre än 50 % tillsammans. Det vanliga var också att majoriteten av befolkningen tillhörde gruppen "fattiga" och "utfattiga" ännu år 1850. Så var inte fallet i Ulricehamn. Här var närmare en tredjedel

del av hushållen rika. Denna förbluffande höga siffra kan sannolikt förklaras med befolkningens sociala sammansättning.

Den aristokratiska dominansen

Det vore kanske en överdrift att helt förklara det relativa välståndet med gårdfarihandelns extrainkomster, då det finns ytterligare faktorer som påverkade totalbefolkningens ekonomiska status. En är invånarnas sociala sammansättning.

Vid ett skärskådande av präster- nas uppdelning av befolkningen i olika kategorier uppvisar befolkningen i Ulricehamn några särdrag. Ett är att andelen adel och ståndspersoner är mycket hög. I följande tabell görs tre nedslag under första hälften av 1800-talet.

År 1815, före den stora inflyttningen av gårdfarihandlare, var

År/ grupp	Adel, präster och andra ståndspers.	Borgare och övriga	Summa
1815	99 (13 %)	675 (87 %)	774 (100 %)
1825	49 (3 %)	1466 (97 %)	1515 (100 %)
1850	115 (8 %)	1340 (92 %)	1455 (100 %)

Tabell 3. Ulricehamns befolkning fördelad på olika kategorier.

andelen adel och andra ståndspersoner hög: gruppen utgjorde hela 13 % av befolkningen. Gruppen borgare och övriga, d v s arbetare och andra med låga inkomster, utgjorde tillsammans 87 % av befolkningen. Tio år senare, efter inflyttningen av allmogehandlare, hade andelen ståndspersoner minskat betydligt medan gruppen borgare och övriga ökat. Hela 97 % tillhörde denna grupp.

År 1850 har adel och andra ståndspersoner återtagit sin tidigare position. Deras andel av befolkningen uppgick till 8 %. Borgare och övriga har minskat både i absoluta och relativa tal sedan 1825. År 1850 har gårdfarihandlarna börjat sin utflyttning ur staden vilket sannolikt påverkar siffrorna. Det förefaller som om adel och ståndspersoner flyttar in till staden samtidigt som gårdfarihandlarna flyttar ut.

1851 års mantalslängd visar att flera officerare och högre tjänstemän bodde i staden, istället för som tidigare på boställen på landet. Det gällde militärer som kapten Hårleman och löjtnant Gyllenram. Även tjänstemän som häradshövding Roy, med boställe i Kind, och hovkamrer och kronolänsman Hollenberg med boställe i Redvägs härad, var bosatta i staden. Avdankade militärer som löjtnant Sandberg och kapten Hammarstrand samt ett antal äldre adelspersoner och possessionater bodde också i staden.

Att ståndspersonernas inflytande är stort även efter 1850 visas bland annat av antalet röster vid stadsfullmäktigevalen. Ett nedslag i 1872 års röstlängd visar att ståndspersoner hade 46 % av alla röster i staden,

handelsmännen endast 30 %, hantverkare 13 %, fabrikörer 9 % och övriga 3 % av rösterna. Ståndspersonerna hade alltså nästan en egen majoritet.

Ytterligare ett exempel på handelsmännens och borgarnas begränsade inflytande i stadens styrelse ger den sociala hemvisten hos stadsfullmäktiges ordförande. Under perioden 1863-1942 var av 14 ordförande två militärer, två häradshövdingar, fyra läkare, en lantmätare, två ingenjörer, en direktör och två kronofogdar, men ingen handelsman.

Att adelns och andra ståndspersoners inflytande var stort under 1800-talet är överraskande med tanke på att Ulricehamn varken var residens-, garnisons- eller stiftsstad.

Vid en blick på den kringliggande landsbygden visar det sig också att adel och övriga ståndspersoner också var stora jordägare, större än i andra delar av västra Sverige.

Nuvarande

Ulricehamns kommun	26,1 %
Mark	12,1 %
Älvsborgs län	14,7 %

Tabell 4. Andel jord ägd av ståndspersoner (adliga och övriga) av all jord 1845

Tabell 4 visar att ståndspersoner i nuvarande Ulricehamns kommun ägde mer än dubbelt så stor andel av jorden som i Mark, och nästan dubbelt så mycket som i Älvsborgs län. Det är påfallande att andelen jord ägd av ståndspersoner är så låg i det industriella Mark. Dessutom låg den adelsägda jorden där nästan helt i häradets periferi, vid gränsen mot

Halland. I det centrala hemindustriområdet fanns praktiskt taget enbart bondeägd jord. Det är möjligt att Ulricehamns industriellt svaga omland, som berörts ovan, har sin förklaring i detta aristokratiska inflytande. Industriell kultur och adelsdominans har historiskt en tendens att vara oförenliga. Att det av bönder dominerade Marks härad hade en stark industriell verksamhet, medan det av ståndspersoner behärskade Ulricehamns omland var mindre industriellt tyder på att sambandet gäller även i detta fall.

Att även den omkringliggande landsbygden dominerades av ståndspersoner förstärker ytterligare bilden av ett aristokratiskt Ulricehamn. Samtidigt bör det industriellt svaga omlandet ha varit en viktig faktor för stadens negativa utveckling under 1800-talet.

Stånds- och klassmotsättningar?

Kan man spåra konflikter mellan adel, borgare och allmogehandlare i den socialt starkt blandade staden Ulricehamn? Ett möjligt fall är det i stadens hävder så berömda Leipzigerlaget som stod vid Stora Torget lucianatten 1813.

Förloppet var i korta drag följande: Efter de allierades, däribland Sveriges, seger mot Napoleon vid Leipzig hösten 1813 utfärdade regeringen ett dekret om att segern skulle firas över hela landet. Den unge borgmästaren i Ulricehamn, Carl Adolph Björkman, beslöt därför att den 12 december anordna en subskriberad bal. Åt kaptenen vid Älvsborgs regemente C A Sparrsköld

uppdrogs att organisera festligheterna. Inbjudningarna till festen, som skulle ske i det s k Bengtssonska huset, mitt emot rådhuset, inskränktes emellertid till en liten krets ståndspersoner i staden och den kringliggande landsbygden. Endast ett fåtal borgare inbjöds till den aristokratiska festen, vilket retade upp de övriga borgarna. De valde därför att anordna en egen fest i rådhuset.

Situationen var alltså sådan vid kvällen lussenatten 12 december 1813 att två sällskap på vardera sidan om Stora Torget firade segern vid Leipzig. En viss uppladdning tycks ha skett redan tidigare under veckan, så stämningen var redan innan alkoholen gjort sin verkan hätsk. Under natten uppstod en tvist om hur och när stadens kanoner skulle avlossas. Borgmästaren, som ansåg att han hade bestämmanderätt över kanonerna, rusade fram på småtimmarna ut till det på torget församlade borgerskapet för att tillrättavisa dem. Väl ute på torget möttes han av handlanden Sven Mårtensson Kullgren och ett våldsamt handgemäng uppstod. Borgarna var nu ordentligt uppretade, och något påstrukna. Flera av dem omringade borgmästaren som slogs omkull. Läget blev snabbt kritiskt för honom när de berusade borgarna började slita och dra i hans kläder. Med stadsnotarien Westerstrands hjälp lyckades han emellertid rädda sig tillbaks till det Bengtssonska huset.

Situationen blev snart kritisk för "ståndspartiet" då borgarna efter bråket på torget trängde in i det Bengtssonska huset och hotade det fina balsällskapet. Panik utbröt. De heta

känslorna svalnade emellertid när en av musikanterna, tenngjutargesällen Moberg, ställde sig överst i trappan med en bordskiva i ena handen och hotade att krossa skallen på den som försökte ta sig igenom. Därefter lugnade sig situationen och människor tog sig hemåt i natten.

Jag skall inte här gå in på detaljer i förloppet utan koncentrera mig på vissa av de attityder som framkommer i rättegångsmaterialet.

Vid sidan av provokationen från borgmästarens sida fanns det ytterligare en orsak till borgerskapets irritation. Björkman hade nämligen förkortat handelsmännens resterminer så att de inte hade tid att besöka alla sina kunder i distrikten. Borgarna ansåg sig motarbetade av borgmästaren. Hans uttalanden visar också på klara "antiborgerliga" attityder. I samband med oenigheten kring kanonerna skall borgmästaren, när han av närstående uppmanats att försöka kompromissa med borgarna, yttrat i irriterad ton:

Nej, herrarna känna dem icke.
De våga ingenting. De äro sådana
att de skola styras med järntömmar,
och jag skall knäcka dem.

Borgarnas antipatier visas av att handelsmannen Kullgren, som brukade ihop med borgmästaren på torget, skall ha sagt: "Vad har ni med borgerskapets kanoner att göra. Ni är borgerskapets förtryckare. Ni har ingen talan här. Er plats är på rådstugan".

Det finns visserligen personliga faktorer, som att borgmästarens agerande till viss del kan förklaras av ungdomligt oförstånd. Inte desto

mindre är det möjligt att tolka vissa av de inblandade aktörernas yttranden som utslag av stånds- eller klassmotsättningar.

Den aristokratiska andan och entreprenörskrisen

En högre ståndsmoralitet präglade sannolikt Ulricehamn under 1800-talet. Den romantiska kultur vilken möter oss i Birgit Sparres romaner om "gårdarna runt sjön" hade troligen inte mycket till övers för gnetande, slitande handelsbönder och hantverkare. Det kanske är här vi har att söka en del av svaret på varför inte Ulricehamn i likhet med Borås och Markbygden lyckades ta till vara möjligheterna till en industriell utveckling.

Att de driftiga unga människorna som sedan barnsben varit sysselsatta med handel och industri föredrog att inte slå sig ned i Ulricehamn berodde kanske på att de inte kände sig hemma i en stad som dominerades av en exklusiv grupp adelsmän och ståndspersoner. Eftersom Borås hade en mer borgerlig social profil sågs den som mer attraktiv att bosätta sig i för dessa industrialismens pionjärer. Från att under 1700-talet ha varit en dynamisk handelsstad tycks Ulricehamn någon gång vid 1800-talets början förvandlas till allt mer av en "rentierstad". Under 1800-talets lopp fortsätter denna utveckling och vid sekelskiftet träder en skarp bild av Ulricehamn som en idyllisk kurort fram.

Chr Sylwan ger en intressant antydan i denna riktning i den lilla skriften om Västra Centralbanan från

1908. Han hävdar att den industriella utvecklingen låtit vänta på sig men menar sig nu se tecken på en förändring. Han tycker dock inte att detta "uteslutande är att glädja sig åt, alldenstund en av vårt lands fagraste stadsidyller och trevnaste rekreationsorter härigenom skulle försvinna". Det är också symptomatiskt att

Sylwan koncentrerar sin framställning på sanatoriet och badanstalten som var stadens största och mest välkända etableringar. Ulricehamns profil - och tillgång - som kurort skulle naturligtvis gå om intet om tung industri lokaliserades till staden.

Källor och litteratur:

Befolkningsuppgifter i texten samt i tabeller och diagram är hämtade från Befolkningsstatistiska tabeller, Göteborgs landsarkiv och *Historisk statistik för Sverige, I*. Sthlm 1955.

Antalet arbetare inom industrin 1860: Fabriksberättelser 1860. Kommerskollegiet. Riksarkivet.

Hemindustrin: Kronofogdarnas femårsberättelser. Göteborgs landsarkiv.

Ståndspersoners jordägande: Fastighetstaxeringslängd. Älvsborgs län 1845. Göteborgs landsarkiv.

Leipzigerslaget: Spens, C V, *Borgmästaren contra borgerskapet. En småstadsinteriör från 1800-talets början*. Stockholm 1949.

Det avslutande citatet: Sylwan, Chr., *Från Falköping öfver Ulricehamn till Halmstad på Västra Centralbanan och Halmstad-Nässjö Järnvägar*. Ulricehamn 1908.

Allmänt om förhållandet land-stad: Boger, G, *Västgötaknallarna i historia och folkminnen*. Ulricehamn 1963, Boger, G & Larsson, R, *Knalloliv*. Borås 1985, Forssell, N, *Borås stads historia. Del I - II*. Borås 1952. och Utterström, G, *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Del II*. Stockholm 1957.

Kyrka och frikyrka

DAVID HALDORSON

Rakt igenom Ulricehamns kommun och söder om staden Ulricehamn går en skarp gräns, som delar kommunen i en sydlig-sydöstlig del och en nordlig-nordvästlig. Man kan påvisa många olikheter norr och söder om denna gräns. Här skall endast de kyrkliga skiljaktigheterna tas upp. Redväg-Ås kom att höra under Skara stift, medan Kindsdelen kom att ligga under Göteborgs stift.

De senaste århundradena har ett stort antal väckelserörelser svept fram över vårt land. Redan tidigt hade några av dem berört bygden. Bland dessa kan nämnas de herrnhutiska och pietistiska väckelserna, som spred sig över landet under 1700- och 1800-talen. De fick inom vårt område stor betydelse, framförallt som förberedelse till de kyrkliga väckelserörelser, som under 1800-talets första hälft så starkt kom att prägla just Ulricehamnsbygden.

De äldsta väckelserörelserna var rent inomkyrkliga. Det var främst schartauanismen, hoofianismen, landahlska väckelserörelsen, roparrörelsen och plateanismen.

Henrik Schartau (1757-1825) kom tidigt under herrnhutisk påverkan,

men bröt 1787 definitivt med denna rörelse. Hans sunda och nyktra läggning passade ej in i herrnhutismens känslomhet. Allvar, klarhet och renlärlighet blev kännetecknande för honom. Schartauanismen spred sig inte över hela landet, men kom att rota sig mycket starkt i Skåne och Västsverige, alldeles speciellt i Göteborgs stift. Den blev så starkt rotad i Kindsbygden, att förändringen där i religiöst avseende blev obetydlig i nära 200 år. Den kännetecknas av en fast lärobyggnad som grund för tron, trohet mot kyrkan, prästernas auktoritet samt avskärmning från andra kyrkliga och frikyrkliga strömningar.

Hur man i norra Kind såg på den framväxande frikyrkligheten framgår av en artikel i Ulricehamns Tidning

Missionsbus i Blidsberg.

år 1878, samma år som Svenska Missionsförbundet bildades:

Brev från Norra Kind

Läseriet, detta sig alltmer utbredande onda, som under skenhelighetens mask nu som bäst grasserar, likt pesten i forna tider, kan ej av någon rättänkande människa annat än ogillas. Inom Norra Kind ha, dess bättre, ännu ej de s.k. kolportörerna, evangeliska fosterlandsstiftelsens skötebarn, funnit så talrikt anhang, eller kunnat värva så många själar för Kristi rike som t. ex. det härintill gränsande Småland, där snart sagt nästan hela befolkningen är vad kolportörerna kalla "rättrogna, omvända, saliga" o.s.v. Endast du tror är du salig är innehållet av deras andliga sammelsurium. Och att lättroget folk "nappar på kroken" må man ej förundra sig över, då man vet hur listiga dessa ulvar i fårakläder är.

Den schartauanska påverkan i Kindsbygden finns kvar än i dag men är nu mindre märkbar än tidigare. Kvinnornas svarta klädsel, som var karakteristisk för schartauanska bygder, är i det närmaste ett minne blott. Prästerskapets auktoritet är inte lika stark som tidigare, men fortfarande finns ett kompakt motstånd mot kvinnliga präster.

Även om några frikyrkliga väckelserörelser aldrig förekommit i Kindssocknarna finns i dag jämförelsevis stora frikyrkoförsamlingar, till stor del beroende på inflyttning av frikyrkofolket. En skarp gräns mellan kyrka och frikyrka finns dock fortfarande, även om samarbete, som till

nyligen varit nästan otänkbart, förekommer allt oftare.

Var förändringarna i Kindsbygden under lång tid mycket små, så blev de desto större i Redvägs och Ås härader, dit schartauanismen aldrig nådde. Där svepte våg efter våg av ofta ganska lokalt betonade väckelserörelser fram. Till en början var de inomkyrkliga men övergick sedan till att bli frikyrkliga. Detta har satt sin prägel på det andliga livet i norra och västra delarna av kommunen.

Jacob Otto Hoof (1768-1839) var under större delen av sin verksamhet komminister i Svenljunga församling, Göteborgs stift. Han blev den store väckelsepredikanten, som samlade åhörare i väldiga skaror till Svenljunga kyrka. Väckelsen var besläktad med schartauanismen, och påverkade kanske i någon mån Kindsbygden men framförallt Ås härad och Ätra dalen. Väckelsen nådde sin höjdpunkt 1812 men fortsatte ytterligare i 10 till 15 år.

Hoofs postilla, som trycktes första gången 1821, fanns och lästes i nära nog varje hem i nyss nämnda område. Utgivaren av Hoofs skrifter, styvsonen Per Johan Forselius, var under 1830-talet bosatt på Brunnsnäs vid Ulricehamn. Då hade Hoof på grund av sjukdom dragit sig tillbaka från sin predikoverksamhet, men Brunnsnäs blev det nya fästet för hoofianismen. Hoofs väckelsepredikan gick i den lagiska pietismens anda.

Mårten Landahl var född i Tissereds komministergård i Gullered den 6 juni 1797. Han blev den som förde väckelsen vidare efter Hoof. Landahls predikan var mer evangelisk än Hoofs. Han hade tagit starkt

intryck av de tidigare väckelserörelserna, pietismen och herrnhutismen. Landahl var först vice pastor i Torsö från 1820, sedan komminister i Flistad från 1829 och slutligen kyrkoherde i Eriksberg från 1852. Överallt samlades människoskaror från stora delar av Västergötland för att lyssna till hans förkunnelse, och den väckelserörelse som följde fick stor betydelse för det andliga livet i Ås och Redvägs härader.

Roparrörelsen

Nästa stora väckelserörelse var den s.k. roparrörelsen. Den väckte större uppmärksamhet än de tidigare såväl bland folk i allmänhet som bland myndigheter. Anledningen därtill var kanske, att den var extatisk och i regel framfördes av unga flickor. Den kallades även predikosjukan eller pigsjukan. Den uppträdde först i Jönköpings län år 1841 men spred sig mycket snabbt därifrån över till Västergötland och angränsande landskap. Till våra bygder kom den redan i början av år 1842.

Vid pingsttiden 1842 kom den 21-åriga Carl Johan Lindberg från Ödestuga i Jönköpings län tillsammans med en till namnet okänd person till Bråten i Timmele. Mycket folk samlades för att lyssna till Lindbergs predikan, men efter tre dagar avhystes han av kronobetjäningen. Efter Lindbergs besök i Bråten spred sig roparrörelsen som en ljungeld i Timmele och angränsande socknar. Lindberg blev senare efterträdare till C. O. Rosenius som pastor i Betlehemskyrkan i Stockholm.

Övergården i Ek, Timmele blev

en tid framåt ett centrum för roparrörelsen. Där bodde då Lars Bäckmark med hustru Inga Lisa. Deras dotter Susanna, 12 år gammal, angreps av predikosjukan. Söndagen den 10 juli samlades 3000 personer i Ek Övergården för att lyssna till Susannas och många andra "angripnas" predikningar. Som nämnts var det mest flickor i 10-12 års ålder, som "angreps". Det började med att de fick skakningar i hela kroppen, hoppade ofrivilligt upp och ner, och föll sedan i en dvalliknande sömn. När de vaknade upp predikade de i liggande eller upprättstående ställning och ropade ut sitt budskap till de församlade åhörarna.

Kyrkoherde Gustaf Adolf Sundborg i Timmele och biskop Butsch i Skara var avvaktande och försökte dämpa kronomyndigheterna, så att inga större förföljelser utbröt, vilket det gjorde på flera andra platser i landet. I Timmele beräknade man att det fanns mellan 50 och 70 personer angripna av predikosjukan. De unga predikanternas predikan var enkel, lättfattlig och strängt lagisk, nära besläktad med Hoofs lära.

Roparnas underliga beteende har man försökt förklara med att rågen omkring 1842 hade ovanligt mycket mjöldryga, en parasitsvamp som innehåller en drog, som ger liknande symtom. Detta kan dock inte förklara den andliga delen i väckelserörelsen.

Roparrörelsen fick snabbt mycket stor genomslagskraft, men under år 1843 avstannade roparnas verksamhet lika hastigt som den kommit. Väckelserörelsen medförde emellertid att dryckenskap och moraliskt

förfall avtog kraftigt. Detta kom att påverka bygden för lång tid framöver.

Fem år senare kom nästa väckelserörelse till Redvägsbygden. När Frans Kock på grund av penningbrist måste avbryta sina studier, kom han på våren 1848 till Gudebo i Liaröd som informator hos kapten Hampus Ehrenstråle. Han stannade där 1 1/2 år, återtog därefter sina studier och prästvigdes 1851. Han hade strax förut genomgått en andlig kris. Vid sidan om sin informatortjänst samlade han nu folk i stora skaror till sina predikningar. Detta gav upphov till en väckelserörelse, som hade sina starkaste fästen dels i Plate i Dalum och dels i Vimmersta i Blidsberg. Rörelsen fick namnet plateanism efter Plate. Anhängare fanns i socknarna i närheten, men spridningen var trots allt i första hand begränsad till Redvägsbygden.

Mor i Plate

I motsats till tidigare väckelserörelser strängt lagiska lära var Kocks lära evangelisk. Den kallades t. o. m. superevangelisk. Mor i Plate, Inga Maria Johansdotter, var född 1826 i Södra Ving och avled 1883 i Plate. Hon hade tidigare varit i kontakt med roparrörelsen och mottog nu Kocks evangeliska förkunnelse om förlåtelse för all synd med öppet hjärta. Plate blev därefter platsen för Kocks predikningar. När han 1859 lämnade orten, fortsatte kontakterna genom flitig brevväxling. Man samlades och läste breven högt. Plateanismen utvecklades till en strängt kyrklig rörelse, som blev bestående

långt fram i tiden. Ända fram till vår tid har denna kyrksamhet stannat kvar i Vängs och Nöre byar.

Maja Kajsa i Vimmersta blev ledare för Kocks anhängare i Blidsberg. Men här utvecklades väckelsen i en helt annan riktning än vad Kock hade menat, något som han starkt fördömde. Den tog avstånd från statskyrkan och fick dels en baptistisk och dels en fri roseniansk inriktning. År 1860 uppfördes bygdens första missionshus i Blidsberg. Där höll både baptistförsamlingen och den nybildade missionsföreningen i full endräkt sina gudstjänster. Blidsberg har allt sedan dess varit en centralpunkt för frikyrklig verksamhet i Redväg.

Till staden Ulricehamn kom de olika väckelserörelserna i stort sett samtidigt som till den omgivande landsbygden, men motståndet från såväl befolkningen som myndigheterna var här större. När Karl Johan Lindberg år 1842 vid några tillfällen besökte Timmele, kom han också att predika i Ulricehamn men blev avvissad därifrån. När han sedan blev Jönköpings Traktatsällskaps förste predikant, återkom han till Ulricehamn. Detta var innan konventikelplakatet upphävdes 1858. Flera kolportörer till exempel S. A. Smedberg och C. P. Toll predikade i staden, men motståndet var stort.

I början av 1870-talet blev Viktor Ekenman borgmästare i Ulricehamn. Han var född i Småland. Hustrun Sofia var född i Ryssland men växte upp i Voxtorp i Jönköpings län. Här hade väckelserörelserna starka fästen, och Sofia Ekenman hade anslutit sig till dem. Även borgmästaren

var välvilligt inställd till väckelserörelsen. Sofia Ekenman fick hyra rådhusets sessionssal för andliga sammankomster. Redan 1875 började hon hålla söndagsskola hemma i sitt eget kök. I rådhuset hölls den första missionsauktionen samma år.

Sofia Ekenman deltog aktivt i insamlingen av medel för att bygga ett missionshus i Ulricehamn. År 1877 bildades missionsförsamlingen och samma år påbörjades missionshusbygget. Året efter kunde missionshuset invigas. En nybildad baptistförsamling liksom Frälsningsarmén fick hålla sina möten i det nya missionshuset. Även andra föreningar som saknade samlingslokal fick hyra där. Missionshuset låg på tomten nedanför nuvarande museet. Det fanns kvar tills den nya missionskyrkan vid Jägaregatan byggdes 1943-1944, då det såldes till Ulricehamns stad och revs några år senare.

Inom Ulricehamns kommun finns två gamla välbevarade missionshus, som har förändrats obetydligt sedan de byggdes. Det är Tranegärde missionshus i Humla, byggt år 1897 och Boereds missionshus i Gullered, byggt 1911. I båda fallen är det intresseföreningar, som står bakom bevarandet.

År 1910 byggde baptistförsamlingen sin kyrka vid Nygatan och 1917 inköpte Frälsningsarmén sin lokal vid Stenbocksgatan. Filadelfiaförsamlingen, nuvarande pingstförsamlingen, byggde sin första samlingslokal, Filadelfia, vid Storgatan. Den såldes till Ulricehamns stad, när den nya pingstkyrkan byggdes vid Tre Rosors väg år 1985.

Den historiska utvecklingen av kyrkor och kyrkosamfund i Ulricehamns kommun är mångfasetterad och har som nämnts varit mycket olika i de norra och södra delarna av kommunen. Några frikyrkliga väckelserörelser av samma slag som i Redvägsbygden har sålunda aldrig förekommit i Kindssocknarna.

Avslutningsvis vill jag försöka ge en bild av nuläget. Påverkan av utbildning och massmedia samt större rörlighet bland invånarna har gjort att en utjämning mellan olika delar av kommunen skett.

När besökstalen i högmässorna och andra gudstjänster har sjunkit kraftigt i övriga delar av landet, så är det dock fortfarande jämförelsevis högt i Ulricehamns kommun, inte bara i de sydliga socknarna, utan även i Ås- och Redvägsdelarna. Detta trots en fortgående stark folkminskning på den rena landsbygden.

Här kan anföras ett par anledningar till detta. För det första en intensiv ungdomsverksamhet inom alla samfund, såsom kyrkliga scoutkårer och ungdomskretsar, SMU (Svenska Missionsförbundets Ungdom), EFS (Evangeliska Fosterlandsstiftelsens) ungdomsverksamhet. För det andra kyrkomusiken i både Svenska kyrkan och i frikyrkan, med till exempel körsång, blåsorkestrar och olika typer av ensemblespel. Båda dessa har betytt oerhört mycket för att upprätthålla och i vissa fall till och med öka besökstalet i kyrkorna.

I de norra och västra delarna av Ulricehamns kommun liksom i själva staden är frikyrkosamfunden fortfa-

rande starka. En fortgående minskning av medlemstalet beror säkerligen till stor del på landsbygdens befolkningsminskning.

Ekumeniken har i kommunens nordvästra del under de sista två årtiondena vuxit sig stark, inte bara mellan olika frikyrkosamfund utan också mellan kyrka och frikyrka. Även inom de schartauanska områdena i sydöstra delen av Ulrice-

hamns kommun har de senaste åren samverkan mellan kyrka och frikyrka blivit allt vanligare. Gemensamma gudstjänster, så kallade "predikstolsbyten" och andra former av samverkan förekommer numera allt oftare. Det andliga klimatet är betydligt tolerantare än tidigare. Ekumeniken har kommit för att stanna och utvecklas.

Litteratur

Norberg, Carl, *Arvet från Schartau*, Göteborg 1951.

Johansson, Natanael, *Jacob Otto Hoof*, Stockholm 1942.

Norberg, Arvid, *Den kyrkliga väckelsen i Skara stift*. Del I, Stockholm 1939, sid 171 f.

Carlsson, David, *Roparna*, Gävle 1978.

Dalum vår hembygd, 1992, sid 239.

Bildsvit med texter

CAROLA ÖSTMARK

Ulricehamn - Bogesund - som är länets äldsta stad har haft en viktig position vid gränsen mellan Sverige och Danmark under flera hundra år. Ätradalen har genom årtusenden spelat en betydande roll som vandringsled, pilgrimsväg, härväg och handelsled inte bara för staden utan för hela omlandet.

Ulricehamnstrakten utgör ett av Sveriges tätaste fornlämningsområden per ytenhet. Borgar och befästningsanläggningar visar också på traktens viktiga strategiska läge för försvaret av landets gränser. Utmärkande är även det stora antalet sätesgårdar, som varit bostad för många kända adelsätter, vilka haft ett avsevärt inflytande på landets historia.

Följande avsnitt är ett axplock bilder av kulturmiljöer, fornlämningar, fornfynd, kyrkor, kyrkoinventarier, gårdar, museiföremål, målningar, kartor m.m. Många av fynden och föremålen är helt unika. Även om

staden fört en mera undanskymd tillvaro så berättar mångfalden av fornlämningar, konstskickligheten i utförandet av föremål samt de många befästa gårdarna om den rika kulturbygd som trakten utgör.

I vissa kapitel i boken hänvisas till de numrerade bilderna/bildtexterna, vilka även med initialer anger fotografen.

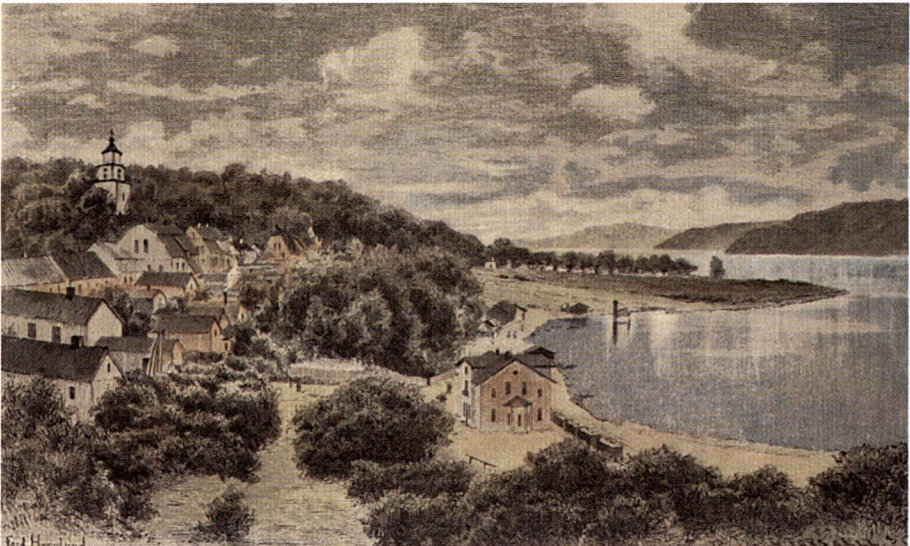
Förteckning över fotografer:

TA	Tore Artelius
JB	Jan Berg
LB	Leif Böhm
OE	Ola Erikson
RE	Rune Ekre
BI	Börje Ignell
BM	Bengt Melliancler
ÖN	Örjan Nordlund
TS	Torleif Steinson
HT	Helena Törnqvist
CÖ	Carola Östmark

Ätran

Ätran mellan Dalum och Blidsberg med sina meanderliknande slingor. Demna vattenled har alltid utgjort en viktig förbindelse mellan kusten och inlandet, säkerligen också för de första människor som befolkade Ulricehamnsbygden. (Bildn tagen norrut mot Deragården).
(Bild 1, CÖ)

Ulricehamns stad

Färgtryck med signaturer Ferd. Hernlund/G. Forssell. Utsikt över staden från länderiet Kullen omkring 1880. I förgrunden syns det första stationshuset, byggt 1874. (Bild 2)

Murums sn - hällkista Sölvarp

Hällkista är en gravbyggnad av rektangulär form från yngre stenålderns sista skede (2000-1500 f Kr) som utgjorde gravplats för en familj. Den består av på kant ställda hällar samt en eller flera takhällar; oftast täckta med sten eller jord. I Ulricehamns kommun finns som regel en hällkista i varje socken. (Bild 3, CÖ)

Fänneslunda sn - hällkista

Denna hällkista är belägen 200 m väster gården Gårdabo.

(Bild 4, CÖ)

Åsarps sn - bärnstenshuvud

Detta ansikte är troligtvis den första avbildningen av en människa från Redvägs bäråd. Det lilla ansiktet, ca 3 cm, är skulpterat i bärnsten. Originellt är att även om man ser anletsdragen får man inte möta blicken. Enligt den tidens mode låg ögonen djupt med bara en antydning. Fyndet är från stenålder och påträffades i Norra Åsarp (Statens Historiska Museum). (Bild 5)

Dalums sn - halsring

Den här halskrage från bronsåldern, nedlagd som offergåva i en dåtida sjö, fann Samuel Håkansson, Östergården Vedåsla 1846 när han grävde i mossmark (Statens Historiska Museum). (Bild 6, BI)

Ulricehamn - spjutspets

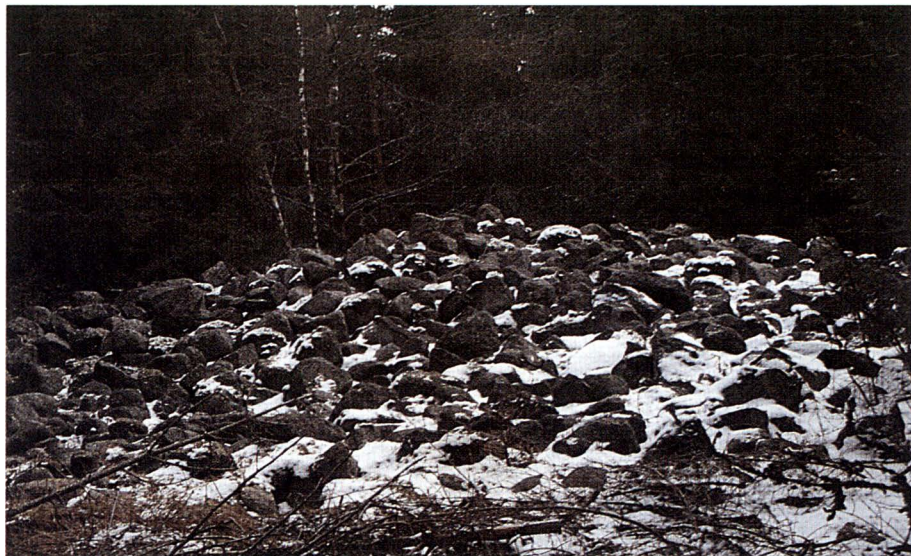
Spjutspets från bronsåldern funnen i "närheten av Ulricehamn" (Göteborgs Stadsmuseum). (Bild 7, CÖ)

Vists, Brunns och Gällstads sn - bronsyxor

Tre yxor från bronsålder (1800-500 f Kr), fr v kantyxan Brogården i Vist, holkyxan Brunnsberg i Brunn samt holkyxan Gårdö i Gällstad (Statens Historiska Museum).

(Bild 8, CÖ)

Varnums sn - röse

Röse i skogsområdet på Ågårdens marker. Ett röse är bronsålderns (1800-500 f Kr) gravform, uppbyggt av enbart sten. Kantkedja av större stenar kan förekomma. Rösen kan ha en diameter från 7-8 m upp till 25 m. I Ulricehamnstrakten är rösena oftast ensamliggande, i höjdlägen och vanligtvis i nu icke odlade bygder. Rösen är gravplats för en eller flera personer. (Bild 9, CÖ)

Gällstads sn - röse

Ett imponerande och mycket vackert röse från äldre bronsåldern i parken vid Ekero med en diameter av 16 m och en höjd av 2,5 m. (Bild 10, CÖ)

Timmele sn - hålvägar

Med bebyggelsen utvecklades ett fastare system av ridvägar. Genom hästhovars slitage och markens erosion under århundradens lopp bildades djupa hålvägar i landskapet. Med all säkerhet kan man säga att ridvägarna har använts som kommunikationsleder alltsedan bronsåldern. Landets bäst bevarade hålvägar finns i Timmele strax norr om kyrkan. Redvägs härad har fått sitt namn av dessa ridvägar som löper kors och tvärs i Åtrans dalgång. (Bild 11, CÖ)

Timmele sn - skålgropar

Skålgropar är en typ av hällristningar som tillkommit under bronsåldern. Vid Kroken i Timmele finns en magnifik sten med 226 skålgropar, däribland fyra fotsulor. (Bild 12, CÖ)

**Ulricehamn - domarring Kapell-
kyrkogården**

På Ulricehamns kyrkogård ligger mitt bland de kristna gravarna en domarring. Här kan man tala om kontinuitet i val av gravplats. Domarringar är i Ulricehamnsbygden en vanligt förekommande gravtyp bestående av en rund eller något oval stenkreis med klump- eller kantställda stenar och de brukar dateras till äldre järnålder (500 f Kr-400 e Kr). (Bild 13, CÖ)

Marbäcks sn - resta sten

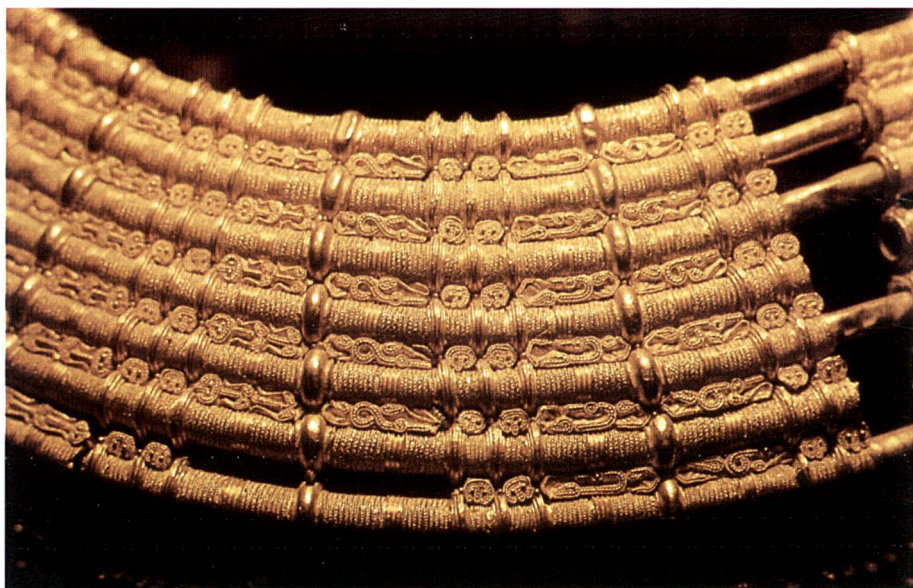
Resta stenar är en gravform som anses vara från årbundradena efter Kristi födelse. Den döde är i regel kremerad och askan återfinns ofta i ett keramik-kärl. Denna resta sten är belägen vid gården Stenersed. (Bild 14, CÖ)

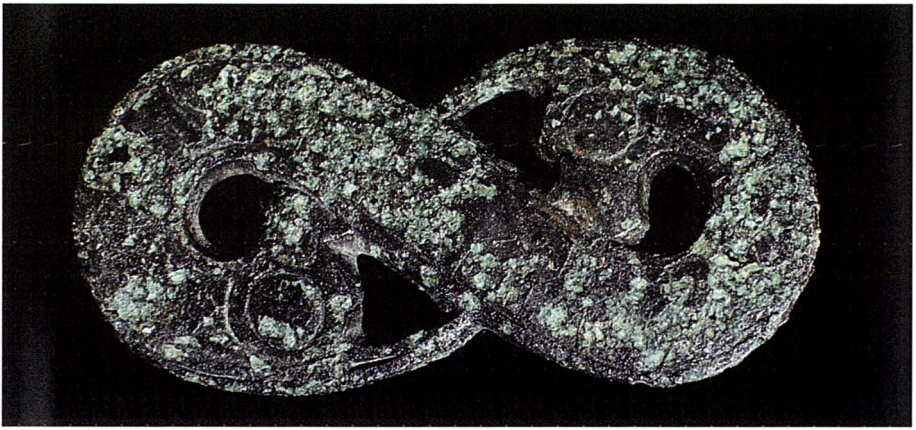

Möne sn - sjuringad guldhalskrage

Den s k Mönekragen är ett av landets yppersta praktföremål som troligen använts ceremoniellt och är ett utmärkt prov på den yrkesskicklighet och det välstånd som rådde i Sverige för ca 1500 år sedan. Kragen påträffades 1864 på Yttergården i Möne av torparen Johannes Andersson, och inlöstes av kronan för 2.123 riksdaler 47 öre silvermynt. Guldhalskragen, vars vikt är 820 g, är ett mästerverk och det råder inget tvivel om att den är ett inbemskt arbete. Kragens konstruktion är enkel och sinnrik - sju ringar lagda på varandra med tilltagande diameter - och har 424 djur- och människo-bilder. Guldtråden som använts till de olika filigransarbetena har en tjocklek av endast 0,1 mm! (Statens Historiska Museum).

(Bild 15, CÖ)

Kölaby sn - dräktspänne

Bilden visar ett sällsynt dräktspänne i brons från 600-700-talet e Kr. Det påträffades i en grav som undersöktes år 1991 vid Kungastenarna i Borreds by strax söder om Kölabby. Dekoren på spännet är utformad i en tidstypisk stil där djur avbildats i en strikt linjeteckor. Motivet är två hornprydda rådjur eller getter, som med tillbakavridna huvuden blickar in mot spännets mitt där djurens kroppar flyter samman. Särskilt markerade är de stora ögonen (Statens Historiska Museum). (Bild 16, TA)

Södra Säms sn - Kummeliberg

Gravfält från yngre järnålder (vikingatid). De döda kremerades och askan lades i en näverask eller ett keramikkrärl. Gravhögar kan vara av anseelig storlek och är i regel samlade i gravfält (högggravfält) som utgjorde begravningsplats för en hel by under många generationer. (Bild 17, LB)

Fänneslunda sn - runsten

På runstenen vid Fänneslunda gård lyder texten "Kavle reste denna sten efter Gere, en mycket duglig man, Bitas brorson". Runstenen är en minnessten rest över en avliden som är begravd på annan plats. Runstenarna i Ulricehamnstrakten är alla från vikingatid (800-1050 e Kr) och ristade med den yngre futbarken bestående av 16 tecken. (Bild 18, CÖ)

Böne sn - runsten

Texten på runstenen vid Böne prästgård lyder "Guve satte denna sten efter Tord, sin broder, och lade bro". Då stenen ej står på ursprunglig plats är det svårt att avgöra vilken bro över Åtran som ristaren avsåg.

(Bild 19, CÖ)

Kärråkra sn - kyrkan

Rest av romansk nordportal (1100-tal), skadad vid kyrkans ombyggnad 1822. Skadat tympanon med motivet Marie sju smärtor. (Bild 20, OE)

Timmele sn - kyrkan

Tv del av sandstensskulptur med vädershuvud, påträffad 1989 ovanpå vapenhusmuren. Tv lösa skulpturfragment med lejonman och övertvärande svans (?). Fragmenten har stark sambörighet med skånsk portalskulptur (Lunds domkyrka) från 1100-talets andra hälft. (Bild 21, RE)

Hällstads sn - Hällstadmonumentet

Det romanska gravmonumentet på Hällstad kyrkogård från ca 1175 består av tre delar - täckbäll och två gavelbällar av sandsten. Sidobällar har troligtvis funnits. Insidan av östra bällen visar en läsande respektive rökelsebärande figur under arkader. Scenerna kan tolkas som episoder ur Sakarias historia. (Bild 22, LB)

Hällstads sn - Hällstadmonumentet

Den västra gavelstenen avbildar på utsidan två människofigurer - den ena bär svärd och sköld, den andra en korsstav. Denna sida av stenen kan eventuellt vara en framställning av två korsfarare eller visar korsriddare under beskydd av St Görän. Hela monumentets bildframställning kan tolkas som kristendomens kamp mot och seger över bedendom och ondska. Monumentet har likheter med arbeten som utförts av den berömda stenmästaren Othelric.

(Bild 23, LB)

Finnekumla sn - dopfunt i kyrkan

Många funtar i Ulricehamnsbygden är kalkformade och inom denna grupp finns en dominerande funtmakare, mästare Andreas, som lämnat ett antal originella bidrag till den medeltida konsten. Funten i Finnekumla kyrka är en av de två funtar som signerats av denne mästare, 1100-talet.

(Bild 24, CÖ)

Södra Vings sn - kyrkan

Sydportalen i sandsten från 1100-talet. Tympanon har i relief en Kristusgestalt, som håller en bok och ett kors i händerna vilket symboliserar kristendomens kamp mot bedendomen. Kolonnerna med sina tärningskapitäl är utförda i normandisk stil. (Bild 25, LB)

Södra Vings sn - kyrkan

Konsolbucud till en av korets valtribbor, säkerligen avbildande någon ur den stormannaätt, kanske Tine Anundsson, som bidrog till kyrkans ombyggnad på 1200-talet. (Bild 26, LB)

Södra Vings sn - kyrkan

Valvmålningarna i kyrkan har tillkommit under 1400-talets andra hälft, troligen bekostade av en stormannafamilj inom socknen, Snaakenborg eller Svarte Skåning. I det mellersta valvet sitter de fyra latinska kyrkofäderna vid sina skrivpulpeter. Den mest iögonfallande är Sankt Hieronymus mot öster. Han är iförd kardinalshatt, som ursprungligen varit röd, och bar sitt tillgivna lejon vid fötterna. Hieronymus översatte bibeln från grundspråken hebreiska och grekiska till latin och han avled i Betlehem år 420. (Bild 27, LB)

Blidsbergs sn - träskulptur Blidsbergs kyrka

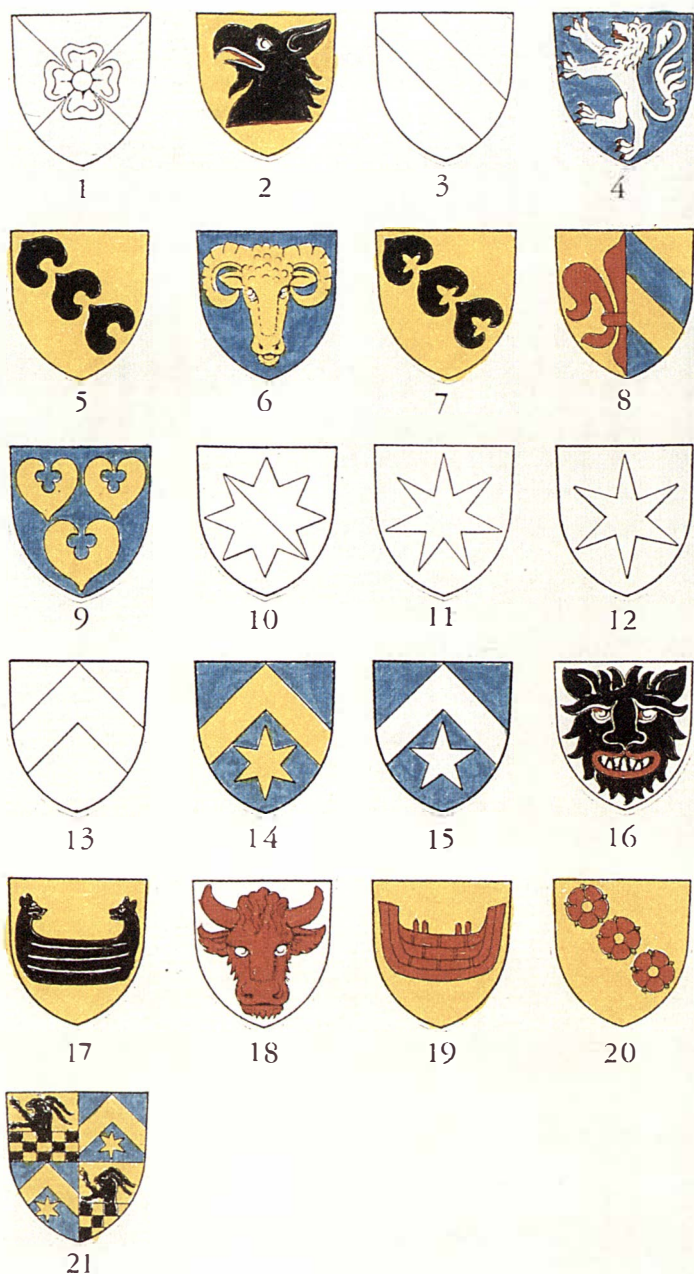
I den katolska kyrkan spelar helgonkulten en viktig roll. Så var det också i de medeltida kyrkorna i Ulricehamnshygden. Skulpturen i Blidsbergs kyrka föreställer den heliga Birgitta och är från 1400-talet. (Bild 28, CÖ)

Blidsbergs sn - myntfynd på Blidsbergs kyrkogård

Hela fyndet består av 67 norska och svenska brakteater från tiden omkr. 1200. Intressantast ur svensk synpunkt är de många mynten med en bild av ett framvänt biskopshuvud med mitra och kräkla. Fyndet från Blidsberg tillhör en rad skattdepositioner från denna tid. Troligen har dessa samband med de tronstrider som gjorde Västergötland till krigsskådeplats vid flera tillfällen under 1200-talets första decennium (Kungl. Myntkabinettet).

(Bild 29)

Medeltida adelsvapen från Sjuhäradsbygden, efter Jan Raneke

1-2 Algotsönerna, 3-4 Hafridsson (Folkungaätt), 5 Vingätten, 6-7 Sture, 8 och 10 Vinstorpaätten, 9 Ribbing, 11 Kase, 12 Prika. 13 Sparre, 14 Drake av Intorp, 15 Store, 16 Lejonansikte. 17 Svarte Skåning, 18 Tjurbuvud, 19 Bonde, 20 Tre Rosor. 21 Stenbock.

(Bild 30)

Dalums sn - Vinsarps stenhus

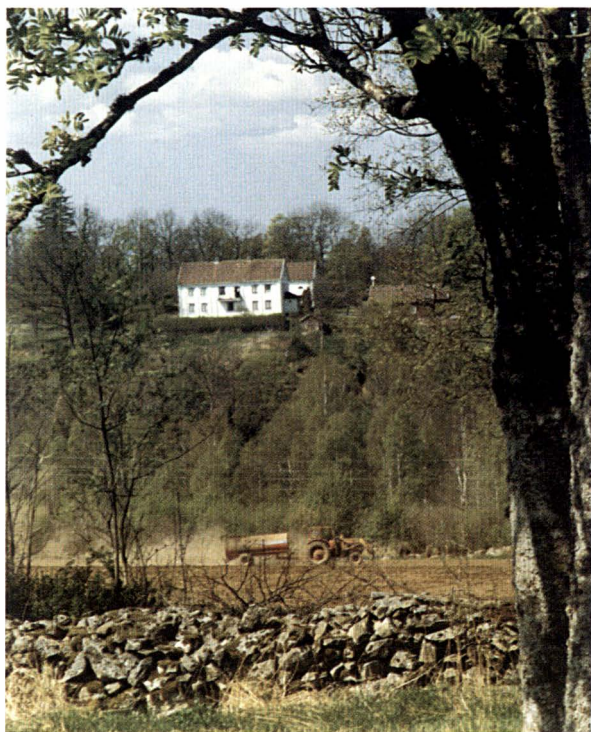
Stenhuset uppfördes 1471 på en valvslagen källarvåning och ovanpå denna finns en huvudvåning med riddarsal. Denna försågs vid 1600-talets början med väggmålningar, vilka influerats av renässansens stilideal. Huset har tjänat som försvarsborg under de oroliga krigstider som rådde under flera århundraden fram till 1600-talet.

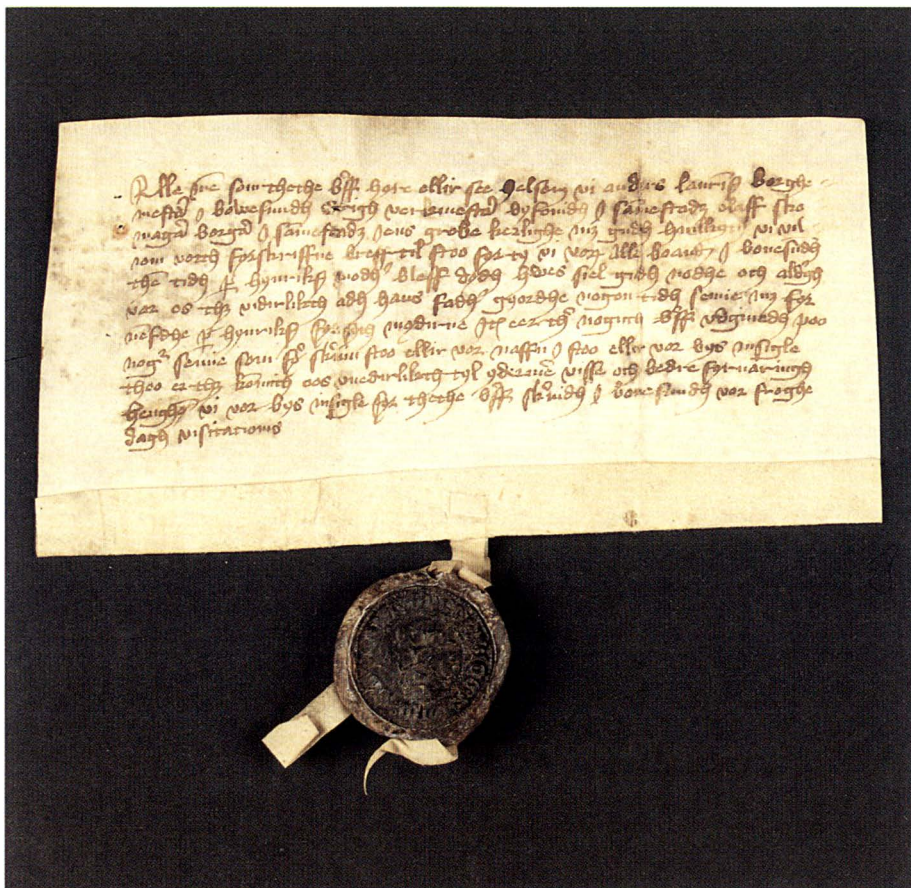
(Bild 31, CÖ)

Södra Säms sn - Attorp

Gården Attorp har anor från 1400-talet. Två flygelbyggnader finns kvar sedan huvudbyggnaden brann år 1789. I en av flyglarna möter man en ståtlig soldat målad direkt på träväggen. Målningen antagligen utförd på 1790-talet. (Bild 32, ÖN, LB)

Bogesund - stadens sigill

Det äldsta bevarade sigillet från staden Bogesund förekommer på ett pergamentsbrev från tiden strax före 1470, översättning se sid 58. (Landsarkivet, Lund).

(Bild 33, BM)

Ulricehamn - silverbägare

Silverbägare, höjd 22 cm, tillverkad av Johannes Lyberg 1808. Silversmeden Johannes Lyberg erhöill burskap som guldsmedsmästare i Ulricehamn 1788 och var verksam till 1823. Han blev rådmän i Ulricehamn 1819 och avled 1831 (Ulricehamns museum). (Bild 34, CÖ)

Ulricehamn - Stadens käpp

Käppen bär årtalet 1788. Det var året för den stora eldsvådan och troligt är att en äldre käpp gick till spillo, att en ny anskaffades och att man därvid inte var så noga med detaljerna i vapnet. På käppens gördel finns ett U krönt av kunglig slutet krona och sju figurer som närmast är att likna vid några slags groddplantor. Stadens vapen sedan 1741 utgjordes av ett U krönt av en kunglig slutet krona, våglinjer, sex klöverblad och nio björkar på ett berg. Stadskäppar från 1700-talet har olika benämningar: stadskäpp, magistratstav, stadsfogdestav, käpp för utlysande av marknadsfred. Det är troligt att en sådan käpp kan ha använts som värdighetstecken vid olika tillfällen (Ulricehamns museum). (Bild 35, CÖ)

Ulricehamns kyrka - takmålning

Kyrkan uppfördes ursprungligen på 1200-talet och har därefter tillbyggt på 1600- och 1700-talen. De unika takmålningarna har utförts 1688 av Anders Falck från Falkenberg. Bilden visar yttersta domnen. Originellt är att målningen av helvetet med skärselden fått sin placering närmast korväggen. (Bild 36. LB)

Ulricehamns kyrka - altarmålning

I altaruppstasen i barockstil, utförd av Hans Christoffer Datan 1717, ingår 4 oljemålningar mycket skickligt utförda av olika mästare. En av målningarna föreställer himmelsfärden. (Bild 37. CÖ)

Timmele sn - skarvsömsdyna

Skarvsömsdyna/hyende 40 x 40 cm, 1700-talets senare del. Lapptechnik, skarvsöm, kläde och vadmal. En av två dynor som använts av ett brudpar vid bröllopssceremonin (Textilmuseet). (Bild 38, JB)

Varnums sn - brudförkläde

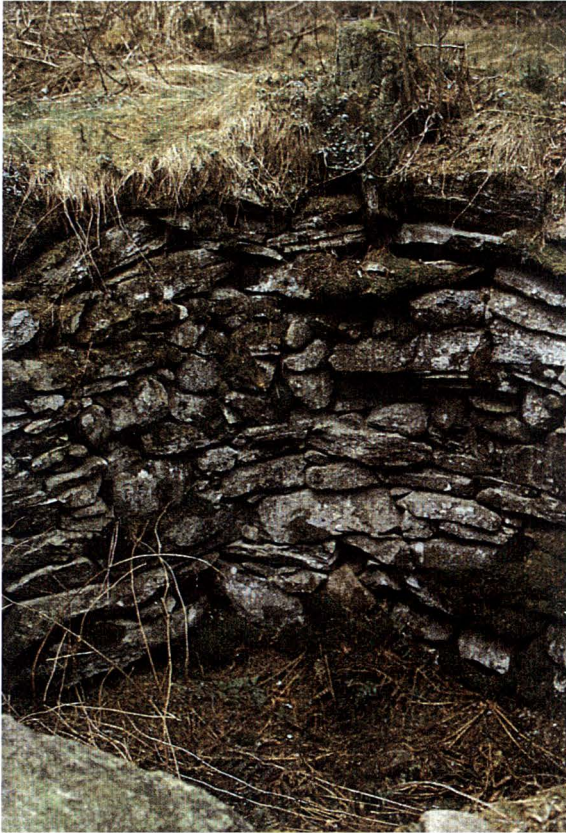
Brudförkläde i ull och silke, vävt med handjacquard år 1845. Har tillhört Johanna Andersdotter. Tängabo, Varnum. Förlaga till Redvägsdräktens förkläde (Textilmuseet).

(Bild 39, TS)

Ulricehamn - kv Australien

Vid nybyggen utefter Storgatan i Ulricehamn blottas rester av det gamla Bogesunds bebyggelse med äldsta skikt från 1400-talet. På denna bild i fågelperspektiv från kvartret Australien ser man den stenlagda gården från 1600-talet. (Bild 40, RE)

Södra Vångs sn - varvgrop

En varvgrop är en täckt fångstgrop. ofta stensatt, där man fäste levande bete eller åtel vid en stång. När vargen gick ut på gropens kant gav den vika. Redan i Magnus Erikssons landslag från 1347 förpliktigades allmogen genom olika åtgärder att minska rovdjurens antal. De flesta bevarade varvgroparna är från 1600- och 1700-talen.

(Bild 41, CÖ)

Liareds sn - Lindhult - minnessten

"Här afsomnade igiönom döden bustrun KGD i Bäriabron d 11 Fbaus 1795. Wänd Dig till mig och var mig nådelig ty jag är ensam och elendig". Stenen restes till minne av Katharina Gumarsdotter född 1769 och bustru till mjölnaren Petter Rundström i Bergabron. Dödsorsaken uppgavs vara "vådelig händelse". Sägner berättar att Katharina brukade sälja brännvin åt folk och frös ihjäl på platsen för minnesstenen.

(Bild 42, CÖ)

Brunns sn - Brunnsnäs

Dörröverstycken i gårdens huvudbyggnad med motiv från jakt, bibeln och mytologin. Bilderna har sannolikt tillkommit på 1770-talet då byggnaden uppfördes. Konstnären okänd.

(Bild 43, 1B)

Ulricehamn

Tavla målad på bleckplåt visande utsikten över länderiet Kullen på 1860-talet. Det vita huset med många fönster är gamla borgmästargården (Storgatan 1). Tornet med flaggan tillhörde tapetfabriken som var belägen på samma tomt som Stora Hotellet. De två rödbruna husen till vänster är nuvarande Storgatan 2 (Hällströms hörna). Tavlan är utförd av målarmästare Otto Reinhold Stabre (1835-1877). Stabres tavlor hör till de äldsta bilderna som finns av staden (Ulricehamns museum). (Bild 44, LB)

Ulricehamn - ångbåtsbryggan

Ångbåtsbryggan (Badhusgatans förlängning) här utnyttjad som tvättbrygg. Den lyriska landskapsbilden över Åsunden är målad av Johnny Millar som föddes i Södra Ving 1855 och dog 1939 (Ulricehamns museum). (Bild 45, LB)

Kettil Classons karta från 1643

Detta är den äldsta kartan över staden Bogesund och den utgör en viktig nyckel till den medeltida stadsbilden. Inom stadsstaketet finns ca 25 byggnader och två parallella gator med ungefär samma sträckningar som nuvarande Storgatan och Bogesundsgatan (Foto av originalkarta Ulricehamns museum). (Bild 46)

Karta över staden Ulricehamn

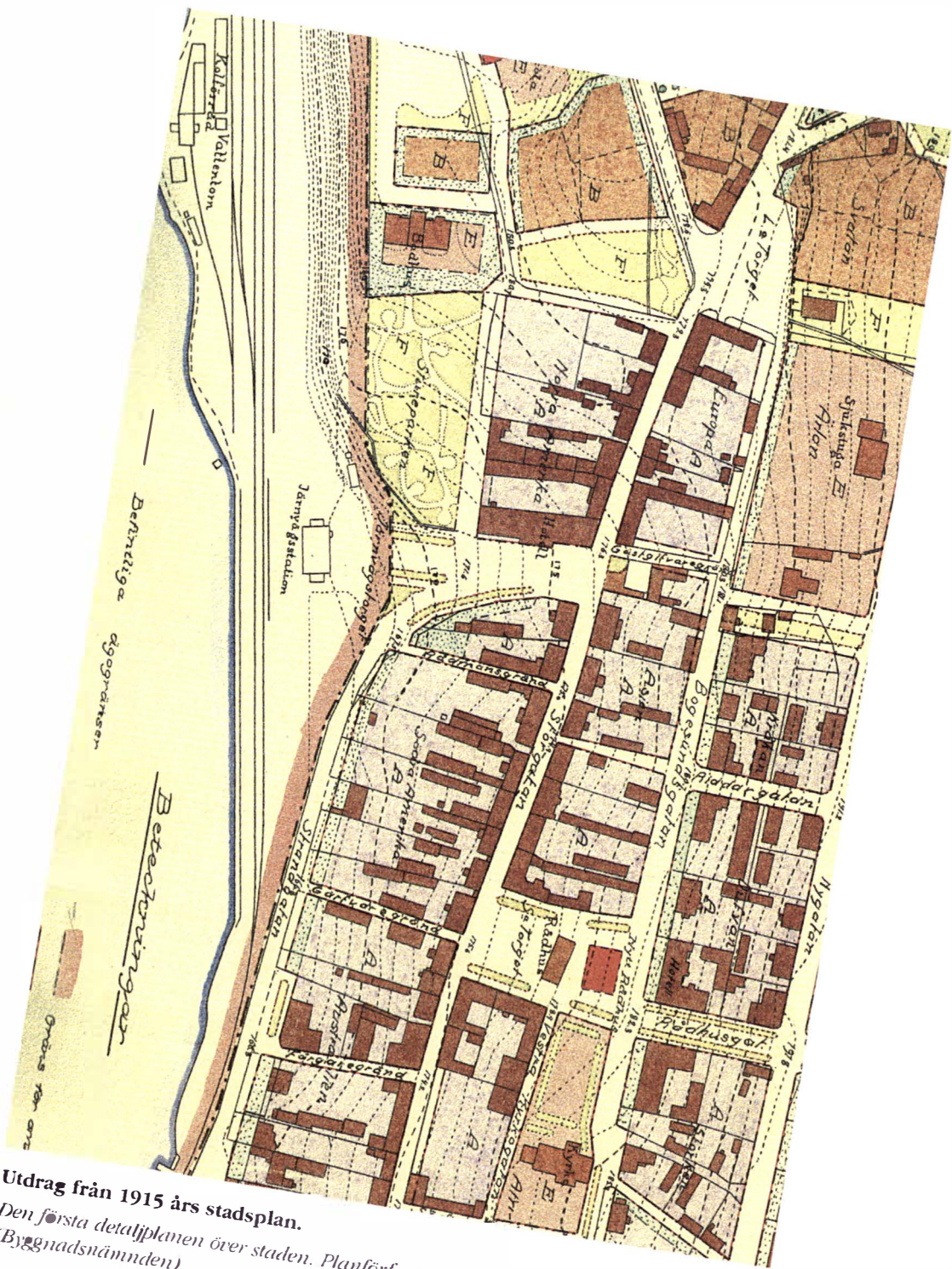
*Upprättad år 1877 av Agathon Stårck. Storgatan följer den medeltida ridvägen.
(Byggnadsnämnden)*

(Bild 47)

Utdrag ur ekonomisk karta över Älvsborgs Län 1890-1897.

(Bild 48)

Utdrag från 1915 års stadsplan.

Den första detaljplanen över staden. Planförfattare Åke Timdahl.
 (Byggnadsnämnden)

Den stora utvandringen

ANNA-LENA HULTMAN

Emigrationen från Ulricehamnsbygden skiljer sig på några punkter från den gängse svenska emigrationen: Den tidiga utvandringen 1851 - 52, den mycket höga utvandringen i slutet av 1800-talet, etableringen i New Englands industriområden och värvningar av arbetskraft till den amerikanska bomullsindustrin.

För de flesta svenskar ger rubriken "Den stora utvandringen" associationer till Karl Oskar och Kristina och de småländska utvandrarbygderna, men även Västergötland och då särskilt Ulricehamnsbygden hävdar sig väl i emigrationsstatistiken. Åren 1881 - 1900, under den mest intensiva utvandringsperioden, hade Redvägs härad den tredje största utvandringen i Sverige, räknat i procent av folkmängden och 1881 - 90 toppar Hössna och Kölingared den svenska statistiken. Totalt utvandrade 10 166 personer från det område som idag är Ulricehamns kommun, alla med några få undantag till Nordamerika.

Bakom statistikens torra siffror döljer sig många intressanta emigrantöden, men frågor om vilka alla dessa utvandrare var, varför de reste, hur och vart de reste och hur det gick för

dem sedan blir ofta obesvarade. Då hundra år förflutit sedan en person utvandrade, har kontakten ofta brutits och breven, som kanske kunde ge svar på en del frågor, har försvunnit i vindsröjningar och bodelningar.

Den stora utvandringen, som pågick 1840 - 1930, började i Ulricehamnsbygden ganska tveksamt med en handfull oförvägna från Hössna och Ulricehamn som gav sig iväg 1843. Det var handlaren Mathias Rudolf Lundblad från gård nr 21 i Ulricehamn, organisteleven Johan Magnus Svensson från Stavared i Tvärred och familjen Reuterskiöld från Björstorp i Hössna, vilka reste med segelfartyget Svea på en svår resa över Atlanten. 1846 följde J.M. Svenssons mor och två syskon efter, och samma år reste också före detta furiren Gustaf Dejrich från Ulricehamn. Han var son till Ulricehamns förste boktryckare, Carl Fredrik Dejrich, vilken med ringa framgång försökte ge ut Ulricehamns Veckoblad och Ulricehamns Tidning. 1849 kom Dejrich hem till Sverige och hämtade hustru och barn, svärmor och en sväger.

1851 och 1852 ökade antalet ut-

vandrare från bygden ganska drastiskt. Det var mest familjer från Södra Ving, Timmele och Hössna vilka lockades med av "smeden från Annestorp", vagnmakaren Anders Andersson från backstugan Haga-backen under Annestorp i Timmele. Anders Andersson blev något av en andlig ledare bland sina landsmän i Illinois. Många av dessa tidiga utvandrare var aktiva i de första svenska församlingarna som bildades i Amerika och troligen finns det ett samband med de tidiga väckelse-rörelserna i Äträdalen.

Bland dem som utvandrade 1852 återfinns Johannes Nilsson från Kärråkra, Sven August Johansson från Håkabo, Södra Ving och P.A.Petersson född i Töve, Södra Ving men utvandrad från Rångedala. De blev alla betydande män i Rockford, Illinois, "näst Chicago den största svenska kolonien i Illinois", där de grundade ett flertal företag främst inom möbelbranschen.

Eftersom de flesta i Ulricehamnsbygden levde av vad jorden gav, blev det allt svårare att finna försörjning för alla. Arbetstillfällena utanför jordbruket var ganska få. Hemvävning, tillverkning av kardor och bleckvaror samt gårdfarihandel gav försörjning åt rätt många, främst i Kinds härad, vilket säkert bidrog till att utvandringen från Gällstads pastorat var betydligt mindre än från övriga delar av Ulricehamnsbygden. Norra delen av området, Kölaby, Åsarp, Smula och Solberga hade också färre utvandrare, kanske beroende på att många därifrån var ute på järnvägsbygge.

Från myndighetshåll sågs inte

emigrationen som något positivt. Kronolänsmannen i Redvägs södra distrikt kommenterade emigrationen i sin femårsberättelse 1861 - 65 med orden: "Att utreda orsaken till denna reslust, som tycks snart urarta till allmän folkvandring, är svårt och långt över min förmåga. Troligen är det begär efter ombyte, förespegligen om ett kräsligt liv utan arbete, frihet från beskattning och slutligen den beprisade jämlikheten som föranleda till den äventyrliga färden".

Kronofogden i Ulricehamns och Kinds fögderi skriver 1881: "Ehuru emigrationen icke torde vara att anse såsom gagnelig för landet har den dock det goda med sig, att orten varifrån utvandring sker, mången gång befrias från personer som förstört sin framtid och ej vilja på ärligt sätt sig försörja". Ibland kunde till och med bidrag betalas ut från de kommunala kassorna för att möjliggöra utvandring för helt utblottade - oönskade - personer. Sälunda berättar Strängsreds kommunalstämmo-protokoll 1871 att stämman beslutat att ge bidrag till Helena Sjöberg och hennes fyra minderåriga barn. Mannen Abraham Abrahamsson hade utvandrat 1868 från ett torp under Åsen och lämnat familjen kvar. För att kommunen skulle slippa betala understöd, beslutades att svärfadern, Abraham Bengtsson, skulle bistå med 100 riksdaler och sedan skulle A.G. Josefsson, mot ersättning, följa familjen till Göteborg.

Men det var inte alltid så lätt att få kommunen att lätta på kassakistans lock. Kommunalstämman i Hössna beslutade 1882: "I fråga om I. Jakobsson på Brännerna begäran

om understöd för resa till Göteborg för vidare befordran till Amerika, bifölls av stämman, på så sätt att om detta befinnes alldeles nödvändigt, han skulle erhålla 15 kronor av kommunalkassan".

Missväxt

Tid efter annan drabbades också bygden av missväxt. 1851 kom frosten tidigt och potatis och brödsäd frös bort och i slutet av 1860-talet drabbades man av ett år med mycket svår torka. Även under 1880-talet blev skördarna många gånger mycket dåliga. Dessa svårigheter för bondebefolkningen bäddade också för utvandring. Den allmänna fattigdomen och de dåliga framtidsutsikterna tillsammans med lockropen från släktingar och grannar, som redan etablerat sig i Amerika gjorde beslutet om utvandring ganska lätt. I Ulricehamns Tidning annonserades om billiga resor på "comfortabla" båtar, på en och samma sida kunde finnas ett flertal annonser med anknytning till olika emigrantbolag. Amerika-agenter fanns lite varstans i bygden, dvs personer som värvade resenärer för emigrantbolagens räkning. Den mest kände i Ulricehamn var utan tvekan handlare Stenlund, vars efterlämnade emigrantarkiv på stallvinden bakom "Stenlunds gård" blev grävskepornas rov då fastigheten revs.

De politiska orättvisorna, med rösträtt endast för de besuttna, var också en orsak att söka sig till bättre förhållanden än de som rådde i Sverige.

Det var alltså många faktorer som

Till Amerika
befordras 1sta, 2dra och 3dje Klass passagerare med

Hvita Stjern-Liniens
kongl. postångare hvarje vecka.
Passagerare befordras afvön till Syd-Afrika, Australien & New-Zeeland.
För vidare upplysningar tillskrif

C. W. Hållström.
Generalagent.
Postgatan 34, Göteborg.
(Nord. A.-B. 7539)

Snabb och bekväm resa
till **AMERIKA** med
Nya Amerikantinen
— f. d. Inmanlinien —
hvarje nya jätte-postångare

St Paul, 11,629 Tons, St Louis, 11,629 Tons, New York, 10,500 Tons, Paris, 10,500 Tons,
afgå regelbundet hvarje vecka. Alla nödiga upplysningar erhållas af Generalagenterna
E. F. Larsson, San. Larsson,
4 Skeppstran, 38 Norra Hamngatan,
Stockholm. Göteborg.

Till Amerika
är Thingvalla-Liniens numera den enda Ångbåtslinien som befordrar passagerare direkt från Skandinavien till Amerika. Försumma ej att beställa plats i god tid emedan endast ett begränsadt antal passagerare få medfölja hvarje ångare. För turistikor, kortur och riktiga upplysningar tillskrif Thingvalla-Liniens Kontor, Kronhugatan 21. Göteborg.
OBS! Skandia-Liniens » k. fröfjetter befordras med Thingvalla-Liniens.
(Nord. A.-B. 7508)

Rederier med trafik på Amerika var flitiga annonsörer.

Kungörelse.

I ansönde till tillämnad resa åt Amerika åter hemmansägaren C. A. Ekman i Vång, Korsg., genom öppen och frivillig auktion som på stället förrättas Tisdagen den 28 nästa Januari, med början kl. 10 förmidd., till den högstbjudande försälja sitt ägande $\frac{1}{2}$ mantal kronoskatte Vång Korsg. i Timmelheds socken, med tillträdesrätt nästa 14 Mars. Hemmanet är ett af de bästa i orten, har goda nästan nya åbyggnader, skog till busbehof, vinter- och sommarföder 6 à 7 nöt och 1 häst. Närmare underrättelser inhämtas bäst genom besök på stället.

Skulle hemmanet ej kunna försäljas kommer det att s. d. genom arendeauktion *ovillkorligen* på 5 års tid bortarrenderas.

Samma dag med början kl. 12 försäljes all boets lösegendom bestående af: ett dräktigt sto 15 år gammalt, 1 tamför stat, 3 kor, 2 ungnöt, 4 svin, några böna, 1 liggfjädersvagn, 2 nya arbetsvagnar, 1 skridna, 1 par skodda kälkar, div. slädar,

Den här annonsen berättar att C.A. Ekman i Vång Korsgården ämnar sig "åt Amerika" och därför säljer såväl gård som lösöre. Annonser av detta slag var inte ovanliga under emigrationsåren.

Anders Petter Magnusson med hustru Britta Maria Johansdotter från Marbobhemmet i Böne.

bidrog till den stora utvandringen från Ulricehamnsbygden och endast i undantagsfall kan någon särskild emigrationsorsak fastställas för enskilda personer eller grupper.

Ett sådant undantagsfall är den mycket stora utvandringen 1882 från Hössna, vilken gjorde att Hössna hamnade i den svenska emigrationsstatistikens topp.

Ulricehamnsbygdens utvandrare hade inte, som så många andra emigranter, Minnesota som mål för sin resa. Den som sökte sig över Atlanten för att finna bättre möjligheter "over there" följde ofta i spåren på andra sockenbor som rest tidigare. På så sätt samlades små kolonier av invandrare med samma ursprungsområde i Sverige på samma plats i Amerika. Därför finner man en stor grupp kölingaredsbor i Jamestown i staten New York, utvandrare från

skogsbygden i trakterna av Möne och Södra Vånga som farmare på Kansas prärie och Södra Ving-bor som möbelsnickare i Rockford, Illinois. Visst bosatte sig några från Ulricehamnsbygden även i Minnesota, Iowa, Washington och Californien men det stora målet för bygdens emigranter var New England-staterna, Massachusetts, Connecticut, Rhode Island och New Hampshire, på den amerikanska ostkusten, norr om New York. Äldre personer med släktingar i Rhode Island och Connecticut talar fortfarande om Providence, Pontiac och Hartford som om de låg någonstans i Västergötland.

Den som startade det som senare blev till en tradition var en Anders Petter Magnusson från Marbobhemmet i Böne. Han utvandrade redan 1852 med hustrun Britta Maria, dottern Johanna Sofia och ett par ogifta

syskon till Britta Maria. Familjen medförde bl a pass där Ulricehamns borgmästare och råd, på magistratens vägnar, bekräftade att de var på väg till Nordamerika och anhöll "hos en och var som det tillkommer att på resan hava uppsikt, att de ville bemälte resande såsom i rätta ärenden stadda, fritt och obehindrat passera låta". Efter att under några år bott i Charlestown, Massachusetts och Union, Connecticut kom de att slå sig ner i Providence, Rhode Island år 1857. Familjen hade då drabbats av flera motgångar då dottern Johanna Sofia och ytterligare ett barn dött och det hus de bodde i brunnit ner med alla deras ägodelar. 1861 gick Anders Petter ut som frivillig i inbördeskriget och blev efter återkomsten till Rhode Island farmare i Warwick. I boken *Svenskarna i Rhode Island* skriver författaren att

"omnämnde familjen Magnuson har kanske mer än någon annan varit orsaken till att en så stor mängd västgötar nu bygga och bo i vår stat... från Hössna, Böne, Timmele, Dalum och andra grannförsamlingar kommo de, den ena familjen eller individen efter den andra och knappt hade dessa hunnit bliva klimatiserade förrän de i sin tur skickade efter sina bekanta och så fortgick det i flera år."

Det som lockade så många var de arbetstillfällena som bjöds. Det var främst två arbetsplatser i Rhode Island där "våra" emigranter fick arbete. Den ena var Budlongs farm, en grönsaksodling i Auburn med svensk förman och upp mot 300 arbetare. Den andra arbetsplatsen var B.B. & R. Knights bomullsfabrik i Pontiac. Fabriken omfattade spinneri, väveri och blekeri där hela famil-

Arbetare vid B.B. & R. Knights bomullsfabrik i Pontiac, Rhode Island.

jer kunde få arbete, även barnen. För boendet fanns särskilda arbetarbostäder som uppförts av företaget. Många av svenskarna stannade kvar i trakten och bland äldre personer finns fortfarande de som kan tala svenska - med redvägsbrytning.

Den som läst gamla nummer av Ulricehamns Tidning kanske uppmärksammat alla de kungörelser om lösöreauktion "på grund av resa till Amerika" som dök upp våren 1882. Det var ett flertal torpare från Hössna som sålde allt från kor och höns till fickur och kläder. En kontroll i Göteborgs poliskammars passagerarlistor visar att 57 av Hössnas emigranter våren 1882 har destination North Grosvenordale. Med samma båt reste den 14 april ytterligare några familjer från Ulricehamnsbygden. Sammanlagt blev det närmare 100 personer, alla med samma destination.

Varför till samma ort?

Hur kunde så många fattiga torpare med stora familjer ta sig över Atlanten och varför reste alla till samma ort? Historien började 1867 då Klas August Persson från Stommen i Liared utvandrade till Amerika. Han blev vävare på B.B. & R. Knights bomullsfabrik i Pontiac, Rhode Island, men flyttade 1881 till den lilla staden North Grosvenordale i nordöstra hörnet av staten Connecticut, en stad helt dominerad av den stora bomullsfabriken Grosvenor Dale Company. Där anställdes han som förman på fabriken kardningsavdelning. Som förman hade han ansvar för anskaffning av arbetskraft och

anställde konsekvent endast svenska familjer från bekantskapskretsen i Rhode Island. Svenskarna var omtyckta av företagsledningen och då företaget skulle utöka verksamheten, ville man skicka Persson hem till Sverige för att värva arbetare. Persson skrev i stället till sin morbror Anders Petter Magnusson och en god vän Anders Johan Stenberg som var på besök i Ulricehamnsbygden och bad dem ta med hugade emigranter till fabriken i Connecticut. Stenberg hade utvandrat 1874 från torpet Stenbacken i Hössna och det var därför naturligt att det blev andra torpare från Hössna som värvades. Man kan förstå att genvägen blev stort då han gick omkring och lovade gratis överresa till Amerika, arbete och bostad. Priset för en enkel biljett till Amerika var 115 kr, men i april månad 1882 höjdes det till 133 kr. Trots rabatter för barn hade det säkert varit näst intill omöjligt för torparfamiljerna att skrapa ihop så mycket pengar. Resan gick troligen med tåg från Ulricehamn eller Timmele till Göteborg. Därifrån avgick de båda "postångarna" Rollo och Romeo. Från Hull reste man sedan med tåg till Liverpool och därifrån med ett annat ångfartyg över Atlanten till New York eller Boston, en resa på ca 14 dagar. Biljetten gällde sedan ända fram till slutmålet i Connecticut.

Vid framkomsten till North Grosvenordale, en söndagsmorgon, togs emigranterna, som nu blivit immigranter, emot med inkvartering i Swedish Village. Det var 10 nybyggda hus med fyra lägenheter i vardera där varje familj fick tre rum plus

Swedish Village North Grosvenordale, Conn.

två rum på vinden. Möbler och hushåll fick avhämtas i företagens butiker men allt debiterades på familjeförsörjaren och avdrag gjordes sedan på den lön han varje vecka fick för sitt arbete på bomullsfabriken. För de svenska torparfamiljerna måste omställningen ha varit enorm. Majoriteten av invånarna i den lilla staden utgjordes av kanadensare från Quebec med franska som modersmål, men redan efter en kort tid i "Dalen", som svenskarna kallade staden, kunde barnen hjälpligt göra sig förstådda bland lekkamraterna på en blandning av svenska, engelska och franska. De stora, bullriga maskinerna på fabriken och karbidlyktorna som om kvällarna lyste upp gatorna var nymodigheter som gjorde intryck. Fabriken omfattade karderier, spinnerier, väveri och färgerier och där fanns arbete för alla, även små barn ibland så unga som 7 år kunde få tjäna en slant. De yngsta fick krypa under kardmaskinerna för att samla upp bomullsspill.

Företagets värvning av arbetskraft var inte juridiskt bindande och den arbetare som önskade flytta kunde inte hindras. Många av svenskarna flyttade med tiden vidare till andra orter i New England men andra svenskar kom ofta i deras ställe.

Huruvida liknande värvningar av arbetskraft från Ulricehamnsbygden förekommit är inte klarlagt men kanske var de många emigranterna från Marbäck, Ulricehamn och Timmele, som slog sig ner i städerna Manchester och Concord i staten New Hampshire, också värvade till någon industri.

Under den första stora utvandringsperioden på 1850-talet var det mest familjer som utvandrade. Den trenden höll i sig ända till sekelskiftet men sedan var det övervägande hemmasöner och hemmadöttrar, drängar och pigor som reste. Utvandringen till Amerika från Ulricehamnsbygden kulminerade på 1880-talet. Sedan minskade den successivt fram till första världskrigets utbrott

då den för några år nästan upphörde. 1930 anses den svenska emigrationsperioden vara slut.

Avfolkningen

I emigrationens spår följde en befolkningsminskning i större delen av Ulricehamnsbygden. Ett exempel är Kölingareds socken som 1850 hade 1124 invånare. 825 personer utvandrade och vid emigrationsperiodens slut 1930 fanns 661 personer kvar. Det var endast Gällstad, Södra Säm, Finnekumla, Brunn, Vist och Ulricehamns stad som hade större befolkning 1930 än 1850.

Man räknar med att ca 10% av emigranterna återvände till Sverige. Några siffror har inte räknats fram för de olika församlingarna i Ulricehamns kommun, men stickprov visar att antalet återvändare troligen var mindre än 10%.

I utvandringens spår följde den stora torpnedläggelsen, men det var sällan ett torp blev helt öde som resultat av att en familj reste till Amerika. I stället flyttade ofta någon annan familj in i den eviga flyttkarusellen mellan torpen och den sista som blev kvar var ofta någon fattig änka.

Att emigrationen till Amerika hade stor betydelse för Ulricehamnsbygden är helt klart. Från vissa socknar utvandrade närmast hela årskullar födda på 1860-talet och om de alla stannat kvar i hemsöcken hade stora försörjningsproblem uppstått. Alternativen var då att flytta in till städerna för att söka arbete i den begynnande industrin eller att "göra som alla andra" - utvandra till Ame-

rika. Där, på andra sidan Atlanten, lyckades de flesta slå sig fram men framgången var inte gratis. De första åren i det nya landet var fyllda av idogt arbete under långa arbetsdagar, men i Amerika lönade det sig att arbeta och hårt arbete var de vana vid från Sverige, "det gamla landet".

Antal utvandrare från församlingarna i Ulricehamns kommun 1840-1930 (inom parentes folkmängd i respektive församling 1840).

Blidsberg	469	(695)
Brunn	342	(697)
Böne	343	(381)
Dalum	467	(716)
Finnekumla	112	(420)
Fänneslunda	123	(446)
Grovare	90	(295)
Grönahög	186	(585)
Gullered	383	(527)
Gällstad	281	(1280)
Humla	157	(280)
Hällstad	303	(836)
Härna	218	(468)
Hössna	763	(1020)
Knätte	401	(551)
Kärråkra	102	(329)
Kölaby	335	(694)
Kölingared	825	(858)
Liared	434	(602)
Marbäck	203	(711)
Murum	151	(840)
Möne	161	(485)
Strängsered	197	(463)
Södra Säm	114	(510)
Södra Ving	740	(1489)
Södra Vånga	103	(240)
Timmele	828	(1221)
Tvärred	331	(1195)
Ulricehamn	580	(1328)
Varnum	172	(494)
Vist	250	(378)

Källor och litteratur:

Bidrag till Sveriges officiella statistik, Befolkningen. Sthlm 1860 - 1910.

Emigrationsutredningen. Betänkande och bilagor (I-XX) Stockholm 1908 - 1913.

Emigrantregistrering utförd av Ulricehamnsbygdens Forskarclubb 1996. Databas och personakter, Länsbiblioteket, Borås.

Göteborgs poliskammare, passagerarlistor 1869 - 1930. Landsarkivet i Göteborg.

Johnson, E & Peterson, C F, *Svenskarne i Illinois*, Chicago, IL 1880.

Kommunalstämmaprotokoll Hössna. Ulricehamns kommuns arkiv.

Kommunalstämmaprotokoll Strängsered. Ulricehamns kommuns arkiv.

Kronofogden i Redvägs och Kinds fögderi, femårsberättelser. Landsarkivet i Göteborg.

Kronolänsmannen i Redvägs södra distrikt, femårsberättelser. Landsarkivet i Göteborg

Minnesskrift. Emanuel Lutheran Church, North Grosvenordale, Connecticut 1982.

Minnesskrift, Historik och redogörelser över Svenska Evengeliska-Lutherska Församlingen Pontiac, Rhode Island, MA 1924.

Norelius, E, *De svenska lutherska församlingarnas och svenskarnas historia i Amerika 1-11*, Rock Island, IL, 1890, 1916.

Sveriges officiella statistik, Befolkningen. Sthlm 1911 - 1930.

Swedish American church archives in the USA (SAKA). Mikrokort, Emigrantinstitutet, Växjö.

Ulricehamns Tidning 1869 - 1930

Österberg, J.S. *Svenskarna i Rhode Island*, Worcester, MA 1915

Från trafik på vågor till trafik på räls

CAROLA ÖSTMARK

De första människorna kom med all sannolikhet till bygden via vattendragen - i första hand Ätran och Viskan. Längre var också sjöarna och åarna de viktigaste transportvägarna. Särskilt Åsunden spelade ända in på 1900-talet en viktig roll i detta avseende.

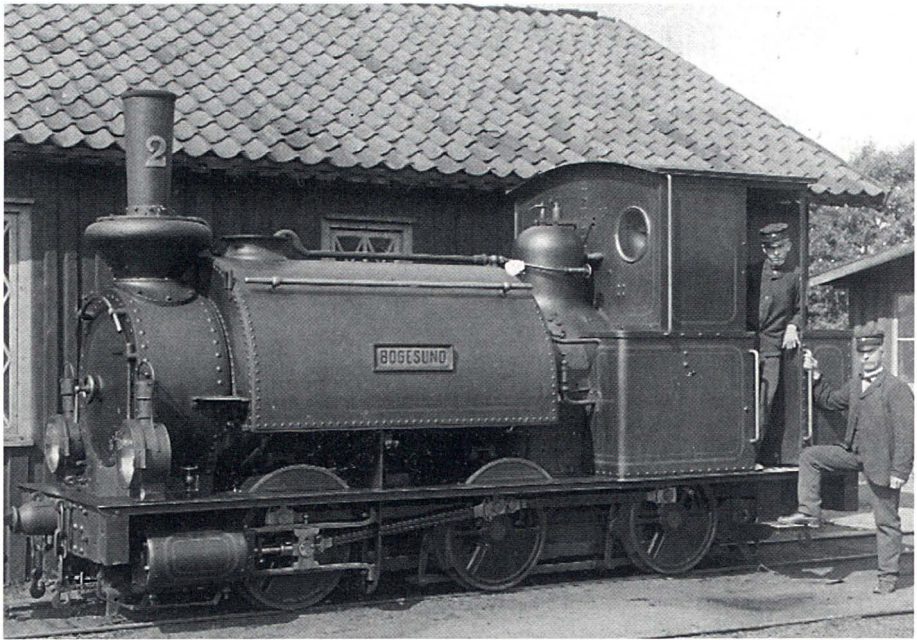
Primitiva båtar som paddlades och roddes, ersattes så småningom av segelbåtar och dessa i sin tur av maskindrivna farkoster. De transporterade passagerare samt jordbruks-

produkter från gårdarna kring södra Åsunden - främst Torpa - till handlarna i Ulricehamn och för egen försäljning torg- och marknadsdagar. Under resan lade båtarna till vid flera bryggor utmed sjön.

Sedan Limmareds glasbruk grundades, blev Åsunden ännu mer betydelsefull som transportled. Råvaror för glasframställningen fraktades söderut och färdiga produkter norrut till Ulricehamn. Sedan staden år 1874 fått smalspårig järnväg till Var-

Båten "Helge" vid gamla kallbadhuset. Slutet av 1800-talet.

Loket Bogesund (Fletcher & Jennings 120) inköpt 1873, för 17.500 kr, skrotat 1916, lokförare Isaksson t h, Filip Nyberg t v.

tofta underlättades transportererna. En ytterligare förbättring blev det då en järnväg anlades, först mellan Limmared och Månstad, då hästtransporter svarade för frakter till sjön. År 1880 byggdes banan ut ända till Karlsvik vid Åsunden.

Denna trafik upphörde emellertid sedan Borås - Alvesta-banan med station i Limmared år 1902 öppnats för trafik. Nyttotrafiken på Åsunden skulle fortsätta ytterligare några decennier innan den övergick i ren nöjestråfik med inriktning på främst turism. Under tiden skulle Ulricehamn utvecklas till en järnvägsknut om än i blygsam skala.

Vartoftabanan

Redan år 1845 framlades ett förslag om en järnväg mellan Stockholm

och Göteborg och en kommitté med ombud från England bildades i vilken ingick en svensk ledamot, greve Adolf Eugen von Rosen. Detta var startskottet för de svenska järnvägarnas utveckling. Greve von Rosens förslag var att stambanan mellan Stockholm och Göteborg skulle gå via Jönköping - Ulricehamn - Borås. Hur stambanefrågan löstes vet vi ju alla - järnvägen mellan rikets två största städer kom istället att gå via Hallsberg - Falköping.

Som en kuriositet kan nämnas att redan på 1790-talet dök det upp idéer om att göra Ätran segelbar mellan Åsunden och Falkenberg, men några mer detaljerade planer togs aldrig fram. Frågan fick ny aktualitet vid 1863 års riksdag då man begärde statsanslag för kanalprojektet, men detta beviljades inte.

Som alternativ till detta förslag talade man också om en järnväg redan 1862, men denna idé ansågs "helt galen". 1869 tog man nya tag i järnvägsplanerna och stadsfullmäktige anslog pengar till en utredning och man ingav ett förslag till Kungl. Maj:t om en bana till Vartofta, vilket köpmännen i Ulricehamn föredrog av rädsla för konkurrens från de större städerna Borås, Falköping och Jönköping. Ulricehamns järnvägsbolag höll sin första bolagsstämma i december 1871, där man bestämde byggandet av en smalspårig bana på träsyllar. Detta blev Sveriges första järnväg med spårvidden 891 mm, d v s 3 fot. Koncession erhöles 1872 och den 17 juni 1874 anlände det första tåget till Ulricehamn. Landshövding greve E J Sparre förrättade invigningen den 4 december samma år. Kl 3 på eftermiddagen hölls många tal vid stationshusets trappa och senare vid en festmiddag på Stora Hotellet.

Banans längd var 37 km och ansvarig för planeringsarbetet hade varit major Claes Adolf Adelsköld och platschef överingenjör Knut Fägerskiöld. Kostnaden för järnvägsbygget uppgick till 760.000 kr, varav arbetslöner 40.000 kr och markinlösen 16.000. Nämnas kan också att kostnaderna för de två första loken "Sten Sture" och "Bogesund" var 17.500 kr vardera.

Järnvägen blev av mycket stor betydelse för Ulricehamn - staden hade ett ganska isolerat läge och anslutningen till västra stambanan via Vartofta gav i allra högsta grad ett uppsving för näringslivet. Efter att ha varit i bruk i 31 år och 8 månader avslutades epoken Vartoftabanen den 20 augusti 1906 sedan staden fått en ny järnvägsförbindelse.

1.300 rallare

Det fanns vid sekelskiftet många olika tankar om nya järnvägssträckningar. Bl a visade köpmannakretsar

Tågets ankomst till Ulricehamns station var en stor bändelse vid sekelskiftet.

Västra centralbanan: Algreteballstunneln vid Marbäck, 1907 - Vad välja? Järnväg eller landsväg?

i Halmstad ett mycket stort intresse för en förbindelse inåt Västergötland. Efter undersökningar om olika alternativ fastnade man för att begära koncession för normalspår, 1435 mm, från Landeryd till Falköping på Halmstad - Nässjö-banan och detta beviljades den 11 oktober 1901. Bolaget fick namnet Västra Centralbanans Järnvägs AB. Eftersom sträckningen skulle sammanfalla med den lilla smalspåriga Vartoftabanan valde man att köpa denna för 710.000 kr. I början av 1904 hade det nya banbygget kommit igång. Inte mindre än 1.300 rullare började arbetet med den 13 mil långa bansträckningen mellan Falköping och Landeryd.

Normalspårförbindelsen öppnades för trafik den 21 december 1906. Tyvärr blev inte järnvägsbolagets affärer särskilt lysande. Det rullande materiet hyrdes av Halmstad - Nässjö Järnvägs AB. Man hade också fått ett femårigt anstånd från staten med

att betala anslutningsavgifterna men lyckades inte med detta utan Järnvägsstyrelsen begärde företaget i likvidation. Anläggningarna såldes 1917 på exekutiv auktion till HNJ, men bolaget kvarstod formellt till årsskiftet 1922/23, då det helt slogs samman med HNJ.

Borgmästare lägger sina ord för ny räls

Redan i slutet av 1800-talet hade järnvägsintresserade och inflytelserika industrimän börjat se sig om efter nya järnvägsprojekt i en östlig riktning. Fabriksidkaren Alfred Sandvall och borgmästaren Jonas Boberg i Borås övertalade borgmästaren i Ulricehamn Carl Wallenqvist m fl att inlämna koncessionsansökan för en järnväg mellan Borås och Ulricehamn med ungefär den sträckning som den slutgiltiga banan kom att få. Efter många koncessionsansökning-

Järnvägstorget med stationsbusset ca 1915.

ar, många olika sträckningsförslag samt många avslag beviljades äntligen koncession den 13 juni 1908 men nu för alternativet Fristad - Ulricehamn. Eftersom projektet inte påbörjades inom föreskriven tid förklarades beslutet förverkat. I stället blev det en ansökan för sträckan Gånghester - Ulricehamn som beviljades den 24 maj 1912 efter sju försök!

Den 18 december 1913 konstituerades Borås - Ulricehamns Järnvägs AB. Ordförande blev sedermera statsrådet Axel Vennersten, Borås, och vice ordförande borgmästare Carl Vilhelm Spens, Ulricehamn. Trots att statslån inte kunnat erhållas, vågade man påbörja arbetet, vilket ansågs vara ett mycket djärvt företag eftersom första världskriget just utbrutit. Under det att kanonerna dånade ute i Europa fortsatte

arbetet oförtrutet och den 15 december 1917 skedde den högtidliga invigningen, som förrättades av landshövding K Husberg. Ett mycket uppskattat nöje under den kommande storhelgen var att ta tåget till Borås i stället för det traditionella julfirandet.

Kostnaderna för denna bansträckning uppgick till ca 2,7 milj, varav 0,3 milj för rullande materiel. Detta belopp täcktes av aktiekapitalet ca 1,3 milj samt statslån på sammanlagt 1,4 milj.

Banan Ulricehamn - Jönköping i blockad

Redan år 1917 började man diskutera ett förslag om ett fortsatt järnvägsbygge från Ulricehamn till Jönköping. Många olika järnvägsbolag

kom med sina sträckningsförslag och givetvis uppstod konkurrens dem emellan. I maj 1923 utfärdades en kungörelse om planerna för Jönköpingslinjen och man erbjöd aktie-teckning i det nya bolaget Borås - Jönköpings Järnvägsaktiebolag. Redan våren 1927 startade den första etappen från Ulricehamn till Strängsered.

Vid utbrottet av första världskriget hade statens arbetslöshetskommission (AK) bildats som en rådgivande instans. På 1920-talet kom denna att spela en viktig roll för arbetsmarknadspolitiken. Den 16 december 1927 gav Kungl. Maj:t tillstånd för AK att träffa avtal med Borås - Ulricehamns Järnvägs AB (BUJ) om nödhjälpsarbeten vid järnvägsbygget och samma dag blev BUJ ensam innehavare av koncessionen för Jönköpingslinjen.

Den 28 juni 1928 kunde äntligen den högtidliga ceremonin med första spadtaget äga rum vid Pinebo. Bland de närvarande var landshövding von Sneidern, borgmästare Spens, direktör Wenander och trafikchef Hellroth.

AK:s lönepolitik hade redan från början kritiserats. Nödhjälpsarbeten skulle inte få konkurrera om vanliga arbetstillfällen och det dröjde inte länge förrän konflikt utbröt. Sveriges Arbetares Centralorganisation, syndikalisterna, manade till kamp mot "svältkommissionen" och blockad förklarades, men denna hävdades dock mot slutet av 1929.

Det verkliga problemet med denna banas byggande var att man hade gott om folk, men inte någon nämnvärd maskinell utrustning. Tungt arbete utfördes med korp,

Jönköpingsbanan ca 1930 - De största skärningsarbetena utfördes vid Torbult.

spade och spett, terrängen var oländig, mycket berg skulle sprängas och många raviner skulle fyllas igen. De fackliga striderna, det hårda arbetet och de dåliga bostadsförhållandena gjorde att många rallare sökte sin tröst i flaskan och allt detta bidrog naturligtvis till att bygget gick långsamt fram. AK måste också anpassa arbetstakten efter tillgång och efterfrågan på arbetskraft på den öppna marknaden. Arbetet kom därför i stor utsträckning att bedrivas vintertid, medan det var värre att få folk till banbygget under lämpligare årstider.

900.000 dagsverken

Så till slut randades dagen för invigning den 29 februari 1940. I grannaste vintersol startade SJs ånglok J

nr 1394 och rullade hela sträckan mellan Borås och Jönköping – en bana som kunnat bli verklighet genom att man flyttat ca 1,5 milj kubikmeter jordmassa, sprängt ca 170.000 kubikmeter berg, anlagt ca 11,5 mil vägar, 16 broar och vägportar, 110 trummor och 10 bangårdar. Slutsummeringen för detta Sveriges sista järnvägsbygge i privat regi kom att bli: AK:s andel 6,7 milj, övriga kostnader aktiekapital och statslån 4,5 milj, totalt ca 11,2 milj. AK hade utfört 900.000 dagsverken, varav drygt 90% hade utförts av folk som aldrig sysslat med denna typ av arbete. 87 kommuner hade tilldelats platser i detta bygge, vilket naturligtvis ställt stora krav på arbetsledning. För denna insats uppmärksammades de två arbetscheferna Bentz och Sandell med Vasaorden.

Omlastning på järnvägsområdet för leverans till systembolaget våren 1959,

Trots väldiga arbetsinsatser och stolta framtidsplaner kom denna järnväg på grund av lågt trafikunderlag att bli kortlivad. Efter endast 20 år - den 31 augusti 1960 - trängdes många resenärer vid stationen i Ulricehamn för att för sista gången åka med "Pinebo-banan".

Lördagen den 1 juni 1985 gick de sista persontågen från Ulricehamn mot Borås och mot Falköping. Däremot skulle det dröja ytterligare ett par år innan persontrafiken helt försvann från Ulricehamn. Skoltågen via Limmared till Tranemo slutade 1 juni 1988 och godstrafiken upphörde 1 oktober 1989.

När planerna idag skenar iväg för Götalandsbanan - låt oss då minnas trafikchef Hellroths ord vid invigningen den 29 februari 1940: "Banan Göteborg - Borås - Ulricehamn - Jönköping o s v kommer snart att omfatta 25 städer och kanske 300 järnvägsstationer." Och låt också tankarna gå till "järnvägsreven" von Rosen som redan 1845 ansåg att den naturliga sträckningen för den första stambanan Stockholm - Göteborg borde gå via Jönköping - Ulricehamn - Borås.

Källor och litteratur:

Boger, G. *Ulricehamns krönika*. 1951

Boger, G. *Ulricehamn förr och nu*. 1977

Lindhe, G. *Rullande järnvägshistoria*. 1990

Norrman, S. *Ulricehamn-Jönköping-Sommen*. 1918

Thulin, B. *Järnvägen Borås-Ulricehamn-Jönköping*. 1990

Handlingar: Ulricehamns museums arkiv

Foton: Ulricehamns museums bildarkiv

Gårdar och hus

ALLAN T NILSON

Uppsatsen är ett bidrag till kännedomen om gårdar och hus i bygderna kring Ulricehamn. Härigenom speglar den även en väsentlig del av regionens identitet. Regionala särdrag och lokala traditioner utgör ju en viktig del av vårt kulturella arv och skapar tillhörighet och identitet.

I byggnadsnämndens *Kulturbistorisk bebyggelse*, 1990, ges en utvärdering av byggnader och miljöer. Byggnader med lokalt och regionalt kulturhistoriskt intresse finns mångestädes, byggnader med riksintresse endast i Dalum med Vinsarps stenhus och i Marbäck med Bäcka-gården och Källebacka. Uppgifterna om natur och bebyggelse, områdets belägenhet i utkanten av sydsvenska höglandet, iakttagelserna om en genomgående strävan efter att skapa symmetri kring gårdsplanen framför manbyggnaden, om byggnadsmaterial och färger är träffande, och jag återkommer till dem i samband med beskrivningen av den av mig ledda inventeringen.

Syftet med byggnadsnämndens inventeringsrapport från 1990 var främst, att den skall kunna fungera som underlag vid planarbete och

byggnadslovsgranskning. Den är av selektiv art precis som den jag utförde för Nordiska museet för 50 år sedan. Samtidigt bedrevs en annan inventering för Nordiska museet i Älvsborgs län ledd av intendenten Sten Lundwall. Den avsåg slott och herresäten under det att jag fick den folkliga bebyggelsen på min lott. Resultatet av Lundwalls inventering berörs av Jonas Yngström och av Rune Ekre i deras uppsatser i denna bok. Yngström vad gäller staden och Ekre vad gäller omlandet med fasta hus såsom Torpa, Vinsarp och Fästered.

Till min hjälp hade jag konstnärerna Bengt Göran och Edvard Ole, den förstnämnde under en längre period och den senare under en kortare. De har således utfört teckningarna och uppmätningarna till min uppsats. Tillsammans arbetade vi i hela Sjuhäradsbygden, och iakttagelser från de västra delarna av Sjuhäradsbygden redovisade jag i Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1996. Här kommer jag nu att redovisa dem från de östra delarna, främst de inom Ulricehamns kommuns nuvarande gränser. Härad för

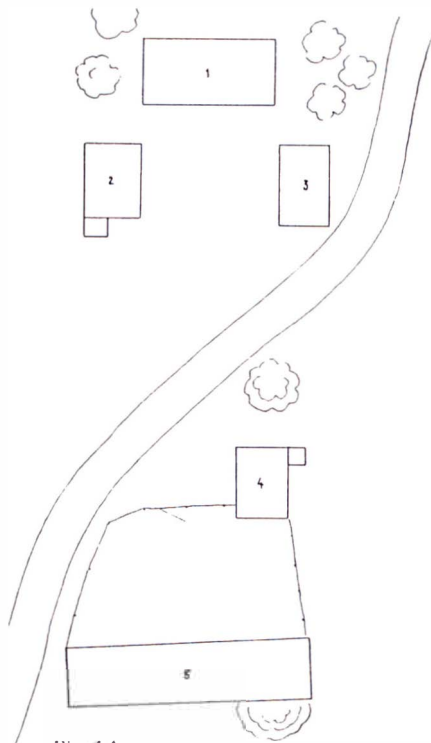

Fig 1A
Redvägs gård
Liareds sn
Stägelhult

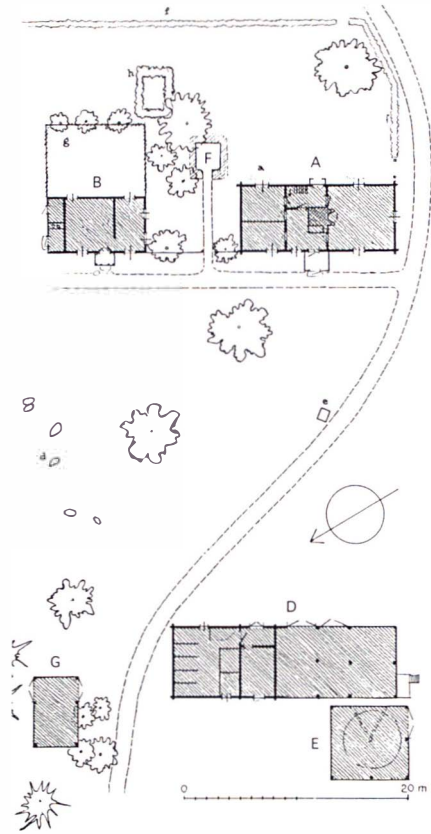

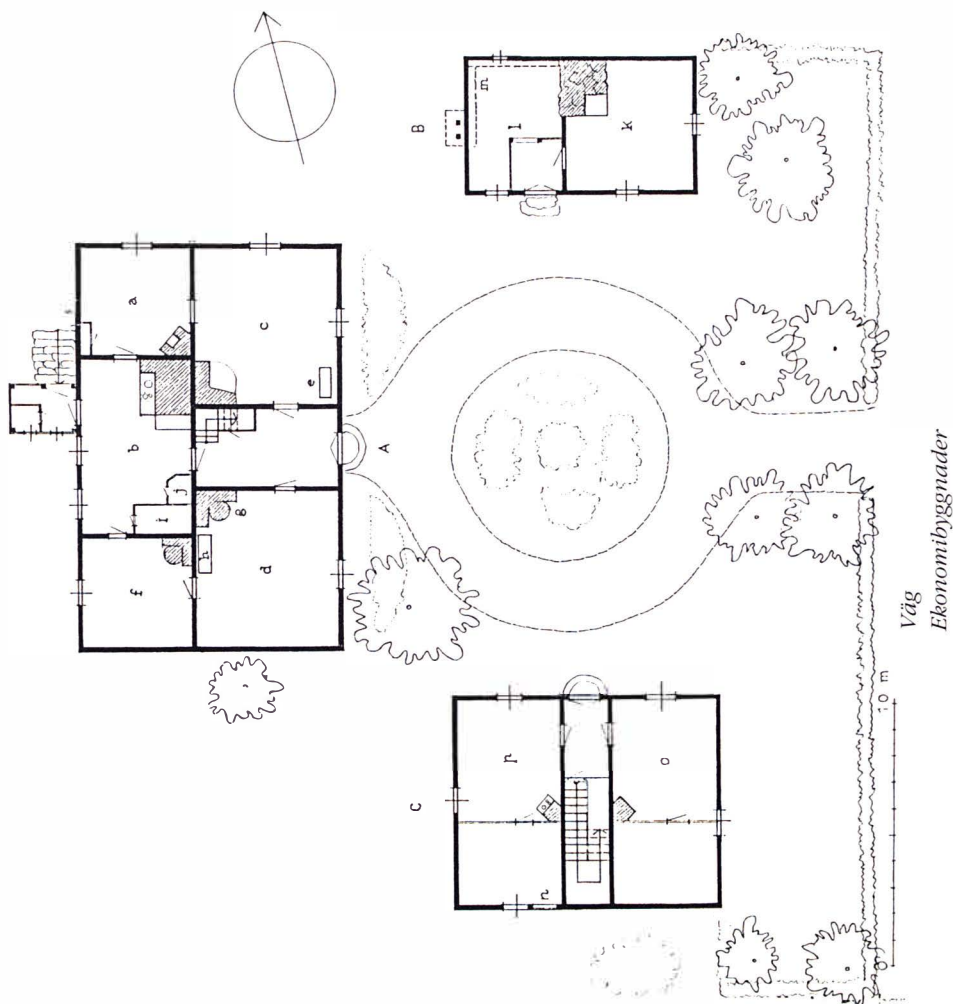
Fig 1B
Kinds gård
Ambjörnarp sn
Hörryd

- A. Manuset
- B. Brygghuset
- D. Ladugård
- E. Tröskvandringskjulet
- F. Källaren
- G. Vagnboden

härad och socken för socken går jag nu igenom de av oss dokumenterade gårdarna. Omkring en fjärdedel av de renritade teckningarna och uppmätningarna har här kunnat reproduceras.

Vid genomgången av ritningarna och anteckningarna kan nu följande konstateras.

Den västsvenska gårdstypen med parallella längor eller vinkelställda fanns bl. a. på Stägelhult i Liared, Sträte Storegården och Hörryd i Ambjörnarp, fig. 1.

Den götiska gårdstypen med en liten väg mellan en manbyggnad omgiven av flyglar och ekonomibyggnaderna fanns företrädd på Kässeberg i Blidsberg, Lönnarp i Böne, Gölen i Kölaby, Givarp i Möne och på Stommen i Mossebo, fig. 2. På Brunnsnäs invid Ulricehamn finns den också som ett sällsynt fint exempel på en gustaviansk herrgård med corps de logi och inte mindre än fyra flyglar.

Fig 2
Kinds bd
Mossebo sn
Stommen

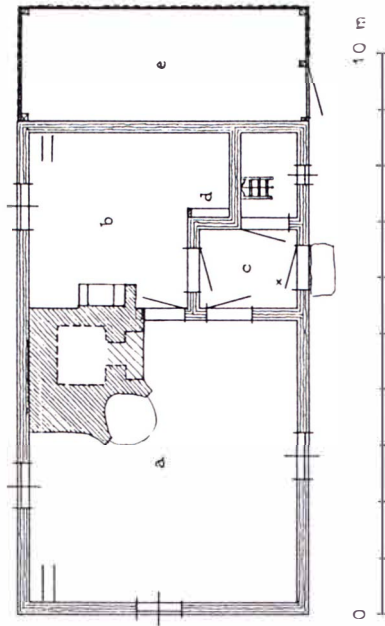
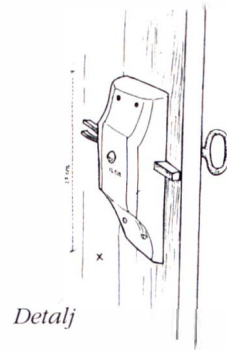

Fig 3
 Ås hd
 Kärråkra socken
 Slätten

Enkelstugan med stuga, förstuga och liten kammare fanns på Hallakulla i Fänneslunda, Slätten i Kärråkra, fig. 3, Lindeslätt i Rängedala och Godhult i Toarp. Parstugan, med två lika stora rum på var sin sida om en förstuga, fanns på Björnaslätt och Åråd i Fivlered, Boared i Gullered, Häljared i Humla, Duvered, Rullen och Sillebacken i Hössna, Hiared i Kölabý, Storegården i Knätte samt Djupedal i Strängsered.

Framkammarsstugan, med en stuga, förlängd med en eller två kammare fanns på Rydet i Vist, Tommared i Nittorp, Ryda i Fänneslunda, fig. 4, Stora Kil i Gingri, Germundared och Häglared i Toarp samt Bosgården i Åspered.

Detalj

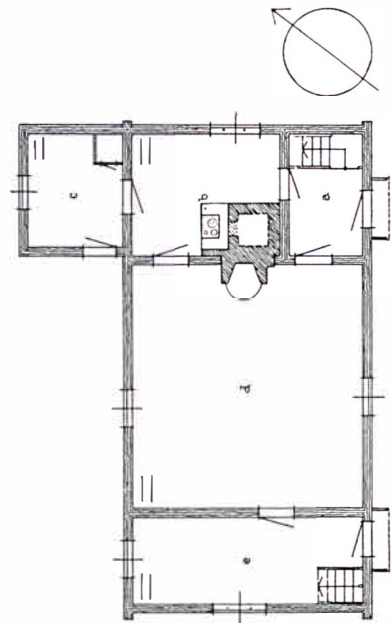

Fig 4
 Ås hd
 Fänneslunda sn
 Ryda

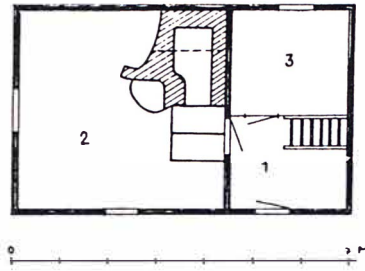
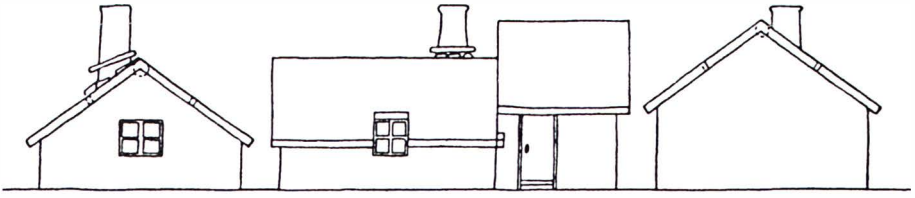

Fig 5 A
Höglofstuga
Marks hd
Tostareds sn
Nedergården

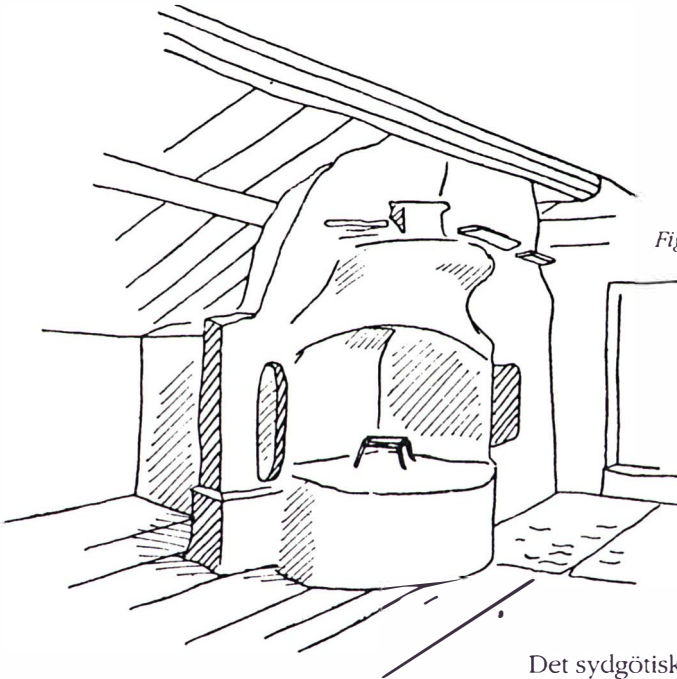
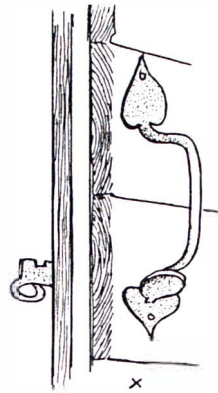

Fig 5 B

Det sydgötiska huset, fig 5 A, bestående av en ryggåsstuga med en eller två gavelbodar på rad, fanns på Hästhagen i Gullered. Det är dessutom belagt från Yttre Alhammar i Tvärred.

Stugan med sidokammare, en enkelstuga med breddat förstuparti eller förlängt kök, fanns på Påarp i Blidsberg och på Björkhult i Finnekumla.

Manbyggnader uppförda på sexdelad plan, med sal i husets mitt och med två rum eller kamrar på var sin sida om salen, fanns på Limmareds säteri, Prästgården och Åkerby i Hössna, Kölingsholm och Ingared i Kölingared, Tummarp i Kölaby, Klockaregården i Timmele, Åkerhult i Hulared, Sjöred i Långhem, Gärbo i Tvärred, fig. 6, samt Älmestad i Hällstad.

Köksdörrens klinka och bandtagsbeslag

Fig 6
Mangårdsbyggnadens bottenplan
Kinds bd
Tvärreds sn
Gärbo

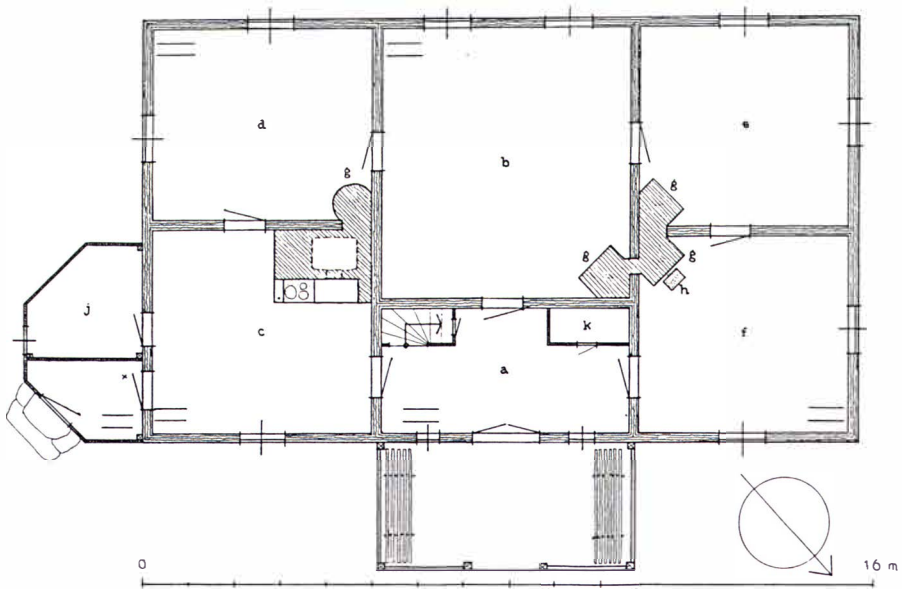
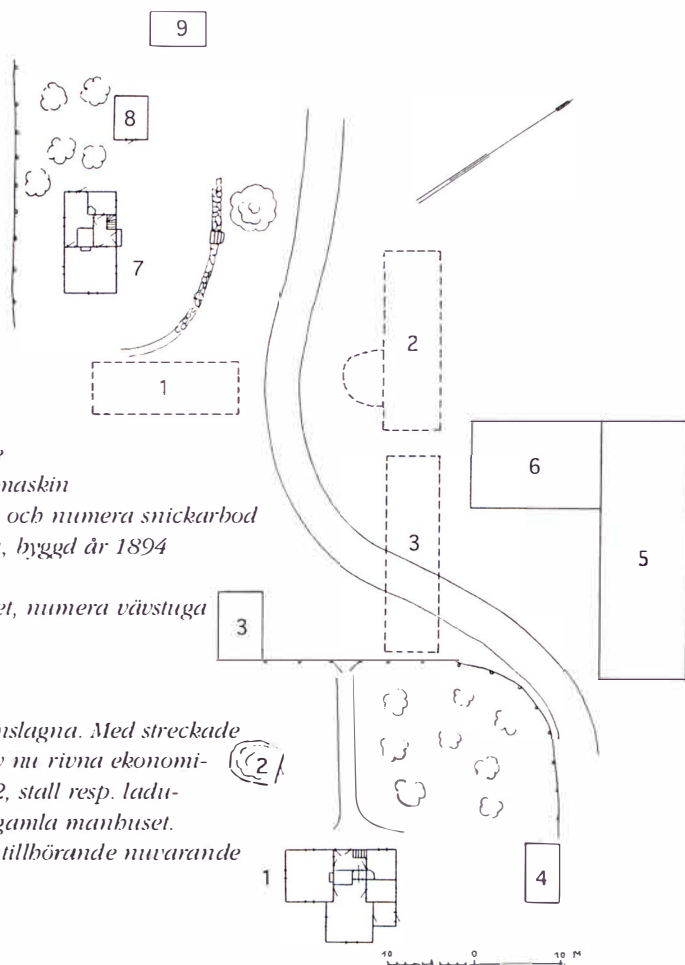

Fig 7
Redvägs hd
Dalum sn
Svenstorp

1. Manbuset
2. Gammal källare
3. Vedbod och sågmaskin
4. Undantagsstuga och numera snickarbod
5. Ladugårdslänga, byggd år 1894
6. Stall 1918
7. Gamla manbuset, numera vävstuga
8. Källare
9. Bryggbus

Gårdarna sammanslagna. Med streckade linjer visas läget av nu rivna ekonomi-
byggnader: 1 och 2, stall resp. ladu-
länga tillhörande gamla manbuset.
3 Ladugårdslänga tillhörande nuvarande
buvudbyggnaden.

Bodar med överkragade, över-
skjutande loft fanns bland annat på
Frälsegården och Gölen i Kølaby
och på Månsagården i Örsås.

En gammal ladugård på Prästgår-
den i Timmele hade bevarats. Den
var av sidoutvidgat slag, halmtäckt
samt försedd med årtalet 1840. En
ännu äldre ladugård fanns på Knip-
hammaren i Mossebo med det inris-
tade årtalet 1811 i logbalken.

Stor uppmärksamhet tilldrog sig
också tvillinggården på Svenstorp i

Dalum, fig. 7; vidare gamla skolan i
Hössna uppförd 1842, d.v.s vid tiden
för folkskolans tillkomst; spånhyveln
på Rydet i Vist; vattenkvarnen vid
Älmån på Stommen i Grönahög; den
kallmurade potatiskällaren på Store-
gården i Hulared, "hallaskorstenar"
med svart ruta på vitmenad skorsten,
bland annat på Ryda i Fänneslunda;
gårdsmuseet på Brunstorp i Hällstad;
fårahuset på Sandslätt, likaledes i
Hällstad samt den åldriga stenstugan
hos Hjelmedts i Rångedala.

Preciserade årtal gläder museimannen vid byggnadsinventeringar. Alltså glädde det mig mycket, att bli varse dessa årtal: 1825 i Storegården på Åråd i Fivlered; 1769 på Hästhagen i Gullered; 1760 och 1802 på Gölen i Kölaby; 1812 på Kölingsholm; 1823 på Djupedal i Strängsered; 1820 på Storegården, Bjättlunda, Timmele och på Klockaregården i samma socken; dörren med 1673 på Stackebo i Mossebo; framkamrarna med året 1740 på Tommared i Nittorp och med 1804 på Stora Kil i Gingri samt de bemålade dörrarna från 1794 i Nedergården på Häglared i Toarps socken, fig. 8 A.

I jämförande sammanhang är de här angivna kulturföreteelserna typiska för denna del av Sverige, där de syd- och sydvästsvenska slättbygderna möter det småländska och västgötska barrskogsområdet. Inom denna övergångszon löper inte bara den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige utan också längre i nordost det märkliga diagonala gränsbälte som omsluter många kulturella motsättningar i ett stråk från mellersta Blekinge eller södra Kalmar län upp mot nordväst, via trakterna kring Vätterns södra del, Tiveden och Vänerområdet.

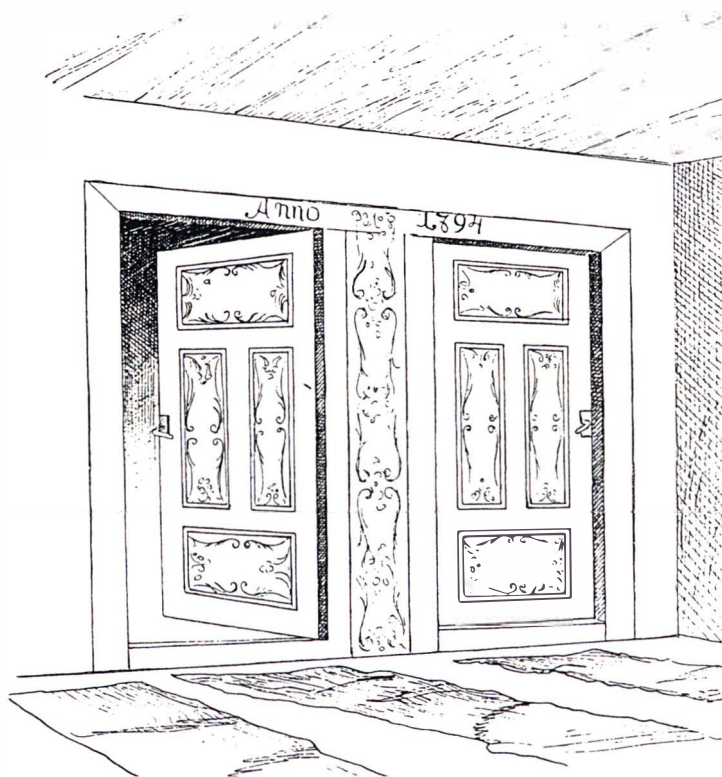

Fig 8 A. Dörrarna i "storstuga" till farstun och köket, (165 x 90 cm) svart och vit dekor på grön botten.

Just i bygderna kring Vätterns nedre delar utbildades för övrigt också redan från medeltiden en rik svarvkarlskultur, vars produkter senare kom att saluföras genom västgötaknallarna. Den i jordbruket kända ledharven, "leapinnaharven," anses ha haft sitt så kallade kärnområde i de närliggande småländska trakterna. "Det sydsvenska kulturområdets mellersta delar" är just också den benämning som Sigurd Erixon använt för att precisera vårt område i *Atlas över svensk folkkultur*; och det västsvenska traditionsområdet brukar räknas från det små-

ländska höglandet upp mot de värmländska bygderna. Man anser det till stor del ha motsvarigheter såväl i de södra delarna av Norge som på Jylland. Bebyggelseutvecklingen i hela Sjuhäradsbygden har Margareta Hallin och Anders Larson närmare skildrat 1991, och funnit totalt 15 kända högloftsstugor i Sjuhäradsbygden. Typen skulle enligt Sigurd Erixon ha sitt ursprung i Hansastädernas köpmannakvarter, men på släktingen långloftsstugan sträcker sig vindsloftet över hela husets längd.

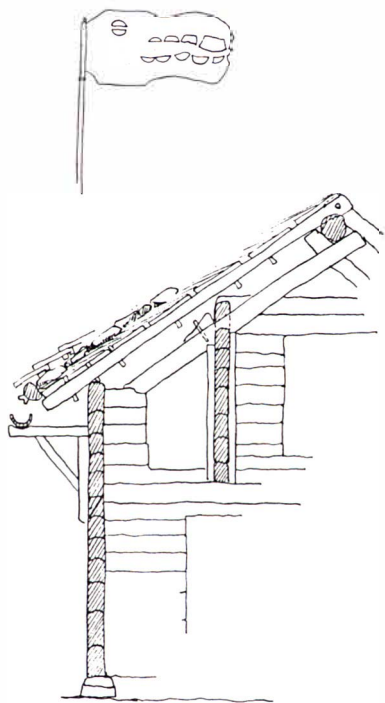

Fig 8 B. Sektion manbyggnaden jämte teckning av vindflöjeln. Redvägs hd, Kölingareds sn, Gölen.

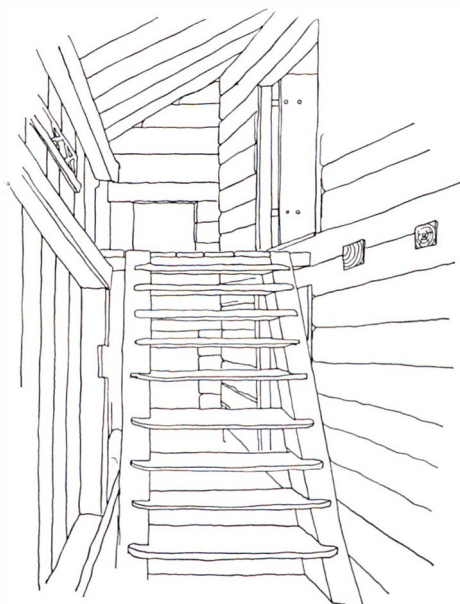

Fig 8 C. Uppgången till sädesmagasinet. Redvägs hd, Fivlereds sn, Gruvan.

Tidsmässigt kan framkammarstugan vara ursprungligare än högloftsstugan och timrades ännu fram mot 1860-talet. Denna typ var mycket vanlig. Margareta Hallin uppskattar, att tre fjärdedelar av alla bostadshus i Eriksberg i Gäsene var framkammarstugor fram till 1800-talets mitt. Hus på dubbel bredd började man uppföra på 1850-talet.

Salsbyggnader anses ha sitt ursprung i Erik Dahlbergs ritningar till boställsförordningarna av år 1687 och i Carl Wijnblads mönsterritningar av år 1755.

Byggnadsdetaljer av olika slag framkommer även på teckningarna: så kallade nycklahölsskunkar, utbyggda förstukvistar, antikiserade dörrromfattningar (från 1800-talets förra hälft), dubbeldörrar med överljusfönster, fig. 9; halvmånformiga fönster, fig. 10, verandor med snickarglädje med mera. I och med att stugorna försågs med skorsten och valvspis, fig. 11, och kakelugn under 1700-talet möjliggjordes en friare möblering än den tidigare vägg-

bundna. Innertaken kunde t.o.m. börja prydas med textilier och målade bonader.

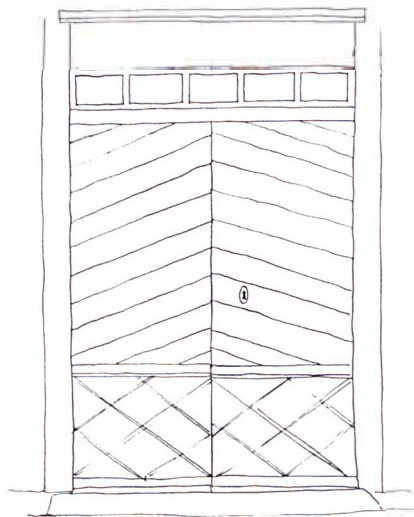

Fig 9. Portal
Redvägs hd, Dalum sn, Svenstorp

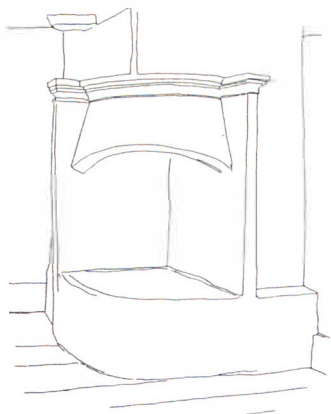

Fig 11. Valvspis
Redvägs hd, Liaredds sn, Stägelhult

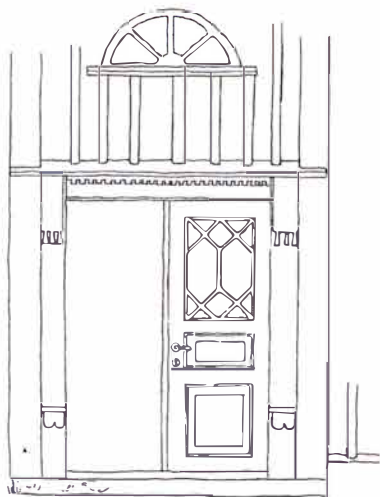

Fig 10. Portal
Redvägs hd, Solberga sn, Dränggården

Tack vare viss bevarad fast inredning, främst dörrar och fragment av ursprungliga tapeter och möbler, har stildrag bevarats på herrgårdarna, men även på storbondegårdar. Allmänt vet vi ju att ett tidigare franskt inflytande ersatts med stilimpulser från England under 1800-talet.

Drag från renässans, barock, rokoko, gustaviansk stil och empire känns igen i bevarade bänkar, skåpsängar och trappstolpar, i portaler och dubbeldörrar, fig. 12-15.

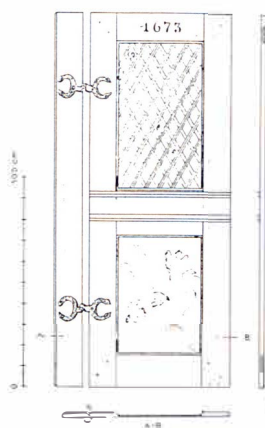

Fig 12
Dörr från
Tranemo
gamla
kyrka.
"Skänkt av
Herr M.
Pettersson,
Fridhem"

Kinds hd
Mossebo sn
Stockebo

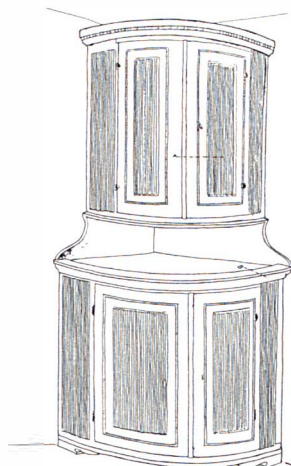

Fig 13
Hörnskåp med öppen mellandel. Råff-
lad ornering
Kinds hd, Månstad sn, Björdals by
Rörsbacken

Fig 14
Karl Johanstol med
ryggbricka i lyrform

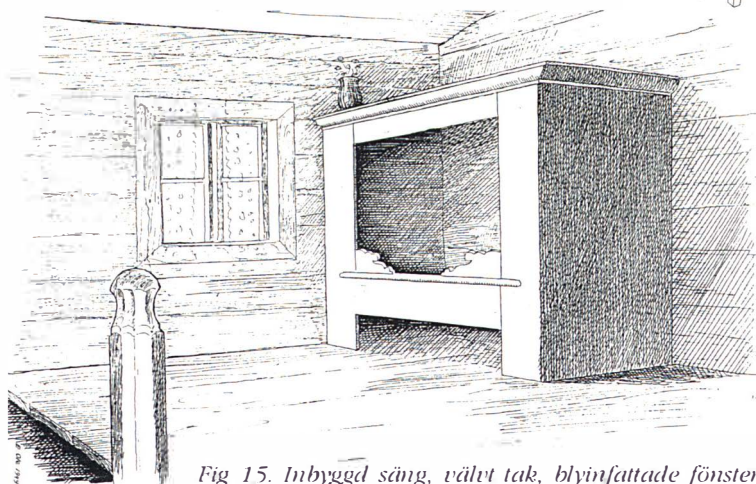
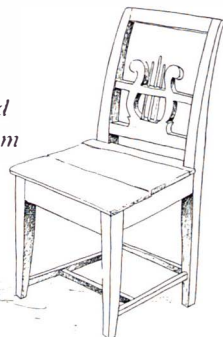

Fig 15. Inbyggd säng, välvt tak, blymfattade fönster och profilerad trappstolpe. Ås hd, Toarps sn, Häglareds by, Nedregården

De många herrgårdarna har givetvis utövat ett visst inflytande bl.a. på storbondegårdarnas byggnadsskick.

Genom arkeologiska grävningar i Lödöse vet vi, att sättet att bygga loftbodar i två våningar kan ha influerats av den norska intressesfären.

En medeltida innovation från dessa trakter, som spreds till Nya Lödöse och ut över Sjuhärad var också en låsknut, konstruerad av de timringskunniga bönderna i Ale, den s.k. Alehäring-knuten, fig. 16.

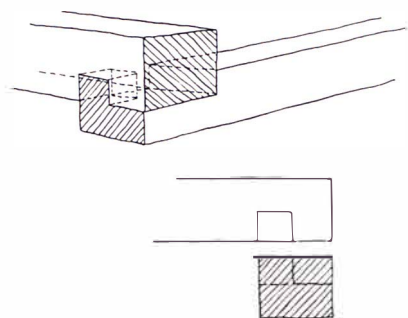
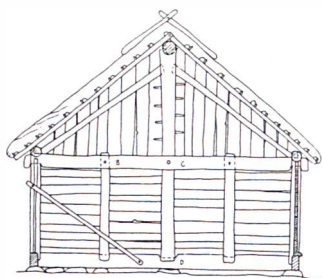

Fig 16. "Såna här låsaknutar ville de gärna göra för"

Teckning efter modell gjord av sagesmannen

Kunskapen att bygga ladugårdar och en del andra ekonomibyggnader i skiftesverksteknik, jämte tak uppburna av mesulastolpar, antas ha kommit till Västsverige från Danmark, fig. 17.

Den götiska gården är såsom namnet antyder gemensam för Götaland, under det att gården med vinkelställda längor hör Västsverige till. Den fyrängade kontinentala gården, som jag mätt upp i Marks härad, tycks dock ej ha nått upp i Kind. Stenstugor och stengolv har ju tydliga drag av 1600-tal. På sitt sätt går enkelstugan ännu längre tillbaka, om man ser den som den hustyp som kom att efterträda medeltidens långhus med eldstaden mitt på golvet, fig. 18.

Förhållandet att bönderna ägde sina gårdar med dess ofta många timrade hus, ger ett intryck av burgenhet, inte minst om man jämför med vad det nu för tiden kostar att uppföra ett ganska enkelt hus.

Jag har i denna uppsats tidigare inte gått in på när moderniseringsmarkörer av olika slag kom till dessa bygder, men i en etnologisk undersökning 1962, från det angränsande norra Småland, konstaterade jag att rödfärgning av byggnader skedde allmänt mellan 1850 och 1870, att kokspisar var en nyhet på 1870-talet, fig. 19, att hästräfsan var det omkring 1890, slåttermaskinen något årtionde senare och självbindaren omkring 1900 - 1910. Villigheten att acceptera nyheter var markant i södra Vätterbygden, varpå anfördes

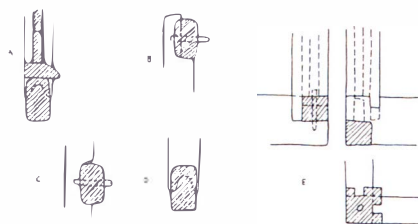

Fig 17. Exempel på mesulastolpar

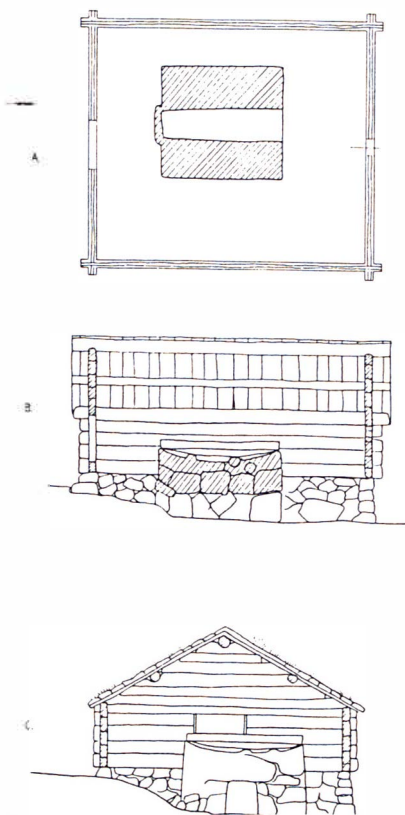

Fig 18
 Kölna
 Redvägs hd
 Kölingareds sn
 Hiared

exempel som att det elektriska ljuset installerades på många håll i Tveta härad under 1890-talet, separatomn 1895, symaskinen 1880 och järnplogen redan på 1850-talet.

För Redväg och Kind har jag ej gjort en motsvarande undersökning speciellt inriktad på innovationer, men det är troligt, att en del av nämnda nya idéer ungefär samtidigt kan ha vunnit insteg i Redväg från angränsande Tveta och Mo härader invid Jönköping. Beträffande angränsande södra delarna av Kind är

det ju däremot allmänt känt, att de haft en mycket konservativ prägel.

Vid min uppsats avslutning summerar jag nu, att jag mot bakgrund av vad olika namngivna författare betecknat som karakteristiskt och särskiljande, projicerat mitt eget fältarbete. Från det har jag gård för gård preciserat deras karakteristika, oftast illustrerade med teckningar gjorda under den av mig ledda dokumentationen av området.

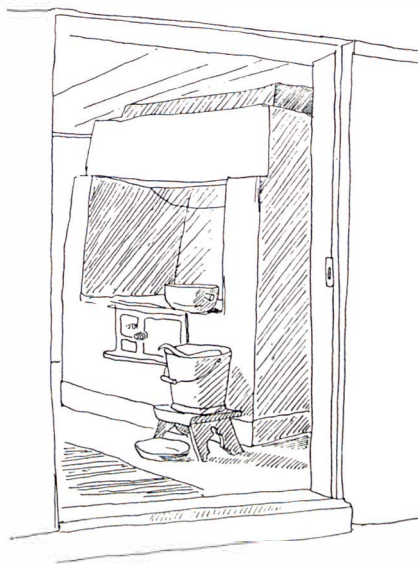

Fig 19
 En titt in i köket
 Redvägs härad
 Liareds socken
 Stägelhult

Källor och litteratur:

Nordiska museets arkiv, Undersökning i Sjuhäradsbygden 1949-1950, ledd av Allan T. Nilson.

Atlas över svensk folkkultur, I: 1, 1957, II:1 1976

Böhn-Jullander, I, Kölingsholm i Kölingareds socken, *Från Borås och de sjuhäraderna* 1977

Erixon, S, Gulleredes by, *Från Borås och de sju häraderna*, 1944

Erixon, S, - Wallin, S, *Västgötagårdar*; 1932

Kulturhistorisk bebyggelse, Byggnadsnämnden, Ulricehamn, 1990

Nilson, A T, Mottaglighet för de nya idéerna. *Smäländska kulturbilder*, 1962

Nilson, A T, Kring en inventering i Sjuhäradsbygden, *Västergötlands fornminnesförenings tidsskrift* 1986

Nilson, A T, Byggnadskultur i Sjuhäradsbygden. *Västergötlands fornminnesförenings*

Bebyggelsen i staden

JONAS YNGSTRÖM

Staden och bebyggelsen har bildats utmed den väg som följde Ätrands dalgång och som var en viktig förbindelse mellan havet och inlandet. Mellan Kinds och Redvägs härader uppstod en marknadsplats. Det cen-

trala Ulricehamn har en planutformning med långsmala tomter, som kantar den svagt slingrande Storgatan. Det enda medeltida som finns kvar är gatans läge.

Den nuvarande bebyggelsens karaktär är från slutet av 1700-talet. Envåningshusen utmed Storgatan ersattes då av större hus i två våningar. Flera nya hus uppfördes kring Stora torget efter den omfattande branden 1788. Timmerhusen inkläddes med panel, torvtaken utbyttes efter hand mot tegeltak och husen oljemålades eller rödfärgades. På de långsmala bakgårdarna stod bodar, uthus och ladugårdar. Många av husen utmed Storgatan byggdes under 1800-talet, då det dominerande byggnadsmaterialet var trä. På grund av brandrisken började man i slutet av seklet att putsa träfasader. Det byggdes även trähus avsedda att putsas för att efterlikna stenhusen, som var dyrare att bygga. Med tiden blev stenhusen allt vanligare och bärande stomme var i allmänhet tegel. Fasaderna var ursprungligen slätputsade. Puts dominerade som fasadmaterial under 1930- och 1940-talen. Senare var tegel mer vanligt.

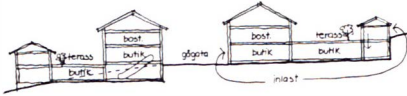

Bebyggelse vid Storgatan

- Kulturhistoriskt värdefull miljö
- Skyddsvärd byggnad (enl läns museet)

Handeln och hantverket

Utefter Storgatan låg handels- och hantverksgårdar i halvt slutna kvarter. Tomterna var i regel smala och gick tvärs genom kvarter. På gården låg de långa, smala ekonomibyggnaderna längs tomtgränsen. Trots många senare förändringar är fortfarande detta byggnads sätt karakteristiskt för Ulricehamns stad.

Bakgårdar tas i anspråk för butiksutvidgning och parkering.

Handeln och hantverket präglade stadens utseende. Resehandeln var den största näringsgrenen i staden ända fram till senare hälften av 1800-talet. Knallehandeln hade stor betydelse för stadens utveckling. Den uppstod som Ahlberger har påpekat i sitt bidrag ur en olaglig bondehan-

del och var ofta en binäring till jordbruket. Många av traktens knallar mantalsskrev sig i Ulricehamn som handelsbetjänter för att utnyttja stadens förmånligare villkor.

Under 1900-talet växte staden

Efter en brand 1897 ersattes flera ladugårdar och uthus och även en del bostadshus öster om Storgatan. Staden växte ytterligare öster ut, och vid den breddade Bogesundsgatan uppfördes en rad fritt liggande större hus, som var rikt utsmyckade och hade tre våningar mot gatan. I början av 1900-talet påbörjades en utbyggnad utanför det gamla stadsområdet. Nygatan är ett strålande exempel på den tidens bebyggelse och här spårar man även influenser från övriga Europa. Dessa kom till staden tack vare Ulricehamns kurhotell som hade gäster från när och fjärran.

Nygatan omkring år 1950

Ett ändrat användningsätt

Under 1900-talet har den gamla träbebyggelsen delvis ändrat karaktär genom stora butiksfönster i bottenvåningen, indragna entréer och nya fönster. Men tack vare en bibehållen sträckning och en i huvudsak oförändrad tomtindelning har Storgatan kvar sin åldriga karaktär av svagt slingrande huvudgata, kantad med affärs- och bostadshus i två våningar.

Ett affärshus

I en kulturhistorisk undersökning från 1945-46 finns ett flertal gårdar

ifrån staden inventerade, uppmätta och fotograferade. Som ett utmärkt exempel kan nämnas den Hallska gården på Storgatan 8. Mot Storgatan ligger butiker orienterade mot handelsstråket, i hörnet mot Järnvägstorget en snedskuren yta med butiksentré som ger största möjliga tillgänglighet. På ovanvåningen finns stora generösa lägenheter. Inne på gården finns stensatta ytor närmast byggnaden och där utanför rikligt med köksväxter och en kryddträdgård. Längre upp längs tomten finns den karakteristiska uthuslängan med förråd, bodar och längst bort från bostäderna lass och stall.

Järnvägsgatan 2. Hallska gården från Järnvägstorget. 1945. Riven 1960.

Nedan återges 1945-års inventering av Hallska gården i originaltext:

Utmed Storgatan ligger en tvåvåningsbyggnad, uppförd av liggande timmer med en ytterbeklädnad av liggande brunmålade panel. Sockeln består delvis av kullersten, delvis av gråstensblock och är bitvis putsad med grå spritputs. Fönstren utgöres dels av moderna butiksfönster dels av tre rutor höga fönsterbågar av för 1800-talets senare del karakteristisk typ. Åt gården bevaras en äldre fönstertyp, med två rutor höga bågar och 1700-talsbeslag. Byggnaden artikuleras av ett våningsband. Åt Storgatan har övervåningen en balkong med gjutjärns-galler. Åt gården är mitt på huset en tvåvåning utbyggnad med öppen veranda i bottenvåningen och glasveranda i övervåningen. Taket är brutet och täckt med enkupigt tegel.

I bottenvåningen bevaras några äldre inredningsdetaljer. Mellan kontoret och köket en trefyllningsdörr med utanpåliggande speglar och gångjärn av 1700-talstyp. Kökets tak är panelat med vitmålade äldre takpanel. Murad spiskåpa, målade i gulgrått, med järnstång och krok. I köksgolvet luoka till källaren. Två murade källarrum. I bottenvåningens förstuga två trefyllningsdörrar med utanpåliggande speglar samt gamla beslag.

Övervåningens karaktär är bestämd av 1800-talets senare del. I fil utmed gatan ligger från söder till norr förmak, salong, matsal och sängkammare och åt gården ligger i samma ordning gästrum, sovrum, förstuga, kök och jungfrukammare. Denna disposition härrör från 1890-talet. Tidigare var den nuvarande salongen inrättad som matsal och den nuvarande matsalen var då sängkammare med ett fliokrum, där den nuvarande sängkammaren ligger. Rummen ha vitmålade profilerade fotlister. Sängkammaren har vitmålade dubbeldörrar med helfranska fyllningar; halvfransk mittspegel. I köket brunmålade trefyllningsdörrar med hel- och halvfranska fyllningar. Längst i norr en avskild lägenhet, som i rummet åt gatan har en hög kakelugn i sen empirestil. Vind med takstolsresning.

Den gamla matsalen hade samtidigt funktionen av vardagsrum. På rådmann Sandbergs tid brukade tre herrar, befallningsman Woloker, råd-

ULRICHSHAMN

Storgatan 8
Järnvägsgatan 2
Bogesundsgatan 7

Kv. Europa 4

man Andersson och faktor Edman komma om söndagarna och spelade priffé. De sutto då i matsalshörnet. Damvisiter förekommo om vardagarna vid 12-tiden; man satt i förmaket och bjöds på marsala och syltad ingefära.

Till supéerna sprang en jungfru omkring och bjöd. Supéerna började klockan 6 med thé och kakor, som bjöds av jungfrun från en bricka. Senare bjöds frukt, punsch och vin. Måltiden kunde bestå av smörgåsbord, fiskfärs, aladåb, omeletter, porter, stekrätt och efterrätt, gelé, citronkräm. Herrarna spelade kort i matsalen och sängkammaren. Damerna sutto i förmaket. Inga balar höllos, ty golvet skakade.

Utmed tomtens norra sida ligger en lång timrad tvåvåning långsida med ytterbeklädnad av brunmålad liggpanel. Gråstenssookel. Sadeltak med enkupigt tegel. I västra delen förstuga med trappa. Härintill en bagarstuga med en halvfransk trefyllningsdörr samt bryggerhus. Vidare vedbod samt i öster stall med höskulle; en av spiltorna i stallet är bevarad.

På tomten en omfattande trädgård, avgränsad med staket från den kullerstensatta övriga delen av marken.

Gården benämnes vanligen "Hallska gården". Den sista ägaren, fru Sigrid Hall, föddes i huset 1873, som hennes föräldrar, rådman Sandberg och hans hustru, f. von Wolcker, då ägde.

Meddelare: Borgmästarinnan Augusta Wallenqvist,
född Wästfeldt 1867 i Jönköping, har
sedan 1869 bott i Ulrichshamn.

Gården undersökt sommaren 1945 av

Sten Lundwall

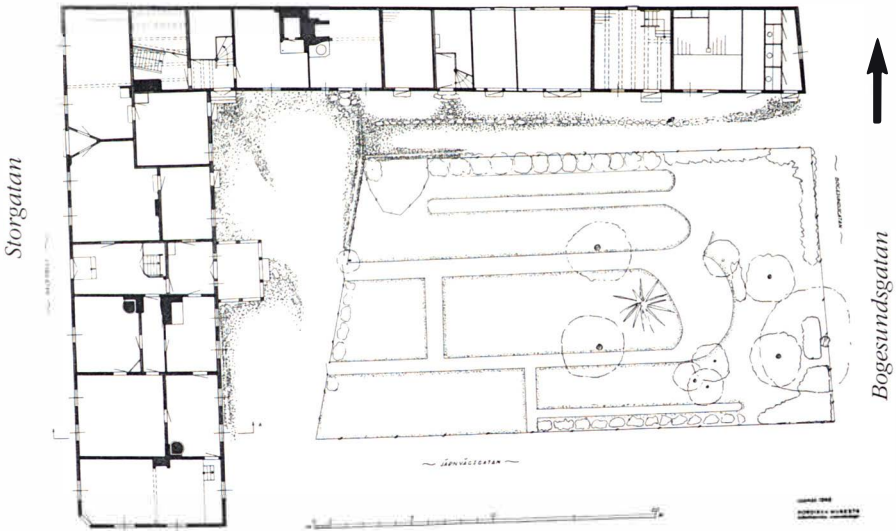
Följande foton visar Hallska gården, Sten Lundwalls inventering 1945 (Nordiska Museets bildarkiv).

Boningshuset från norr.

Gårdens nordvästra hörn.

Övervåningen: salongen från söder

Matsalen åt norr.

En titt in i köket.

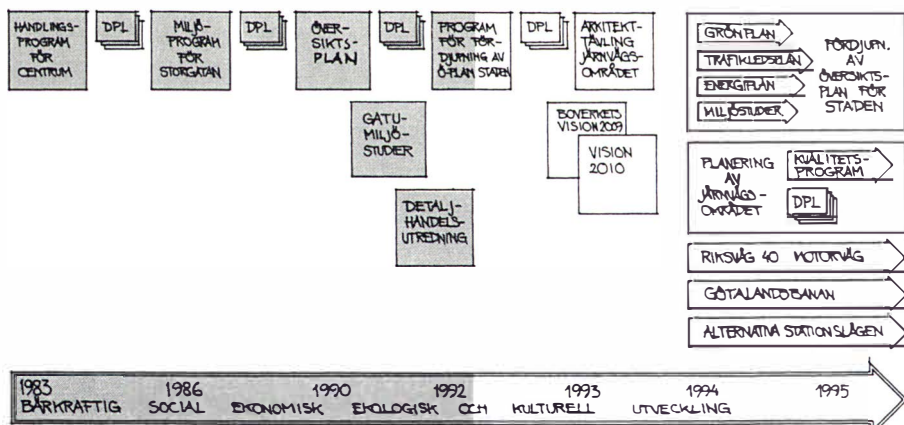
En titt in i sängkammaren.

Stadens historia i översiktsplaneringen

I Ulricehamns kommun har man arbetat medvetet med målsättningen att ta tillvara stadens kulturhistoriska miljö. Vid sidan av det kontinuerliga arbetet med detaljplaner har även andra arbetsformer prövats. 1986 genomfördes ett miljöprogram för Storgatan där varje fastighet kommenterades och där det föreslogs lämpliga åtgärder vid eventuella ombyggnader. Förändringar görs på ett sådant sätt att så mycket av det ursprungliga bibehålls, att det gamla lever kvar i det nya, att det gamla

och det nya utgör en helhet som tillgodoser praktiska och estetiska krav. Byggnadsnämnden har genomfört miljöstudier av enskilda objekt, gatustudier och handelsutredningar som visar stadskärnans betydelse.

I översiktsplanen preciseras målsättningarna för att bevara stadskärnan. Under de senaste åren har en rad planer och studier gjorts, både stora infrastrukturella och mer lokala. Illustrationen visar hur översiktsplanefrågorna tas fram oavsett om det är ett program, en fördjupning, ett samråd eller en utställning.

Planprocessen. De skuggade dokumenten ger bakgrunden för fördjupningsarbetet.

Kurortsverksamheten - ideologier och byggnader

LARS STACKELL

Sedan flera årtionden, om inte längre tillbaka, framstår Ulricehamn för den svenska allmänheten som en idyllisk mindre stad i angenäma omgivningar dit många äldre dragit sig för att njuta sitt otium. Denna karaktär och funktion förknippas även med städer som Sigtuna och Hjo, men kanske inte så många fler i vårt land. I andra länder finner vi också städer av liknande art, som exempelvis Cheltenham och Bournemouth i England.

Vad förenar många av dessa nämnda orter? En enligt min mening väsentlig roll i deras förflutna är att de varit kurorter, d v s inrymt en eller flera inrättningar för utnyttjande av sådana naturelement som mineralstarkt vatten och/eller god luft och ett angenämt klimat. Denna kurfunktion har synbarligen medverkat till att orten fått en ny roll som boendeplats oberoende av yrkesliv. Orten har redan en gång blivit kurort på grund av sina goda tillgångar naturmiljömässigt. När de sedvanliga kurmedlen blivit ansedda som verkningsslösa under 1900-talet har den allmänt rekreerande funktionen och dess miljö funnits kvar och ansetts

lämplig för ortens nya sociala karaktär. I fallet med Ulricehamn kan man dock säga att kurfunktionen endast långsamt tonat bort under vårt sekel.

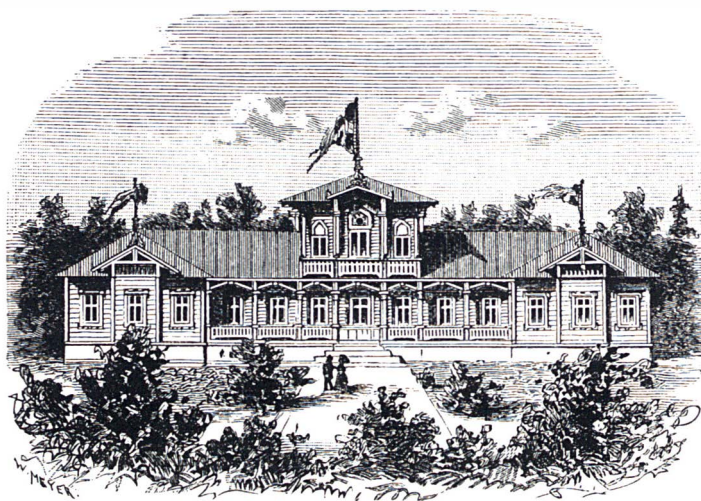
Detta inledande försök att ur en speciell synvinkel karaktärisera Ulricehamn i senare tid leder över till att ge en bild av staden när den var det vi kallar en kurort, genom den kurinrättning som byggdes i slutet av 1800-talet och som fullbordades med ett för svenska förhållanden mycket påkostat Vintersanatorium.

Man frågar sig här: vad är då skillnader och likheter mellan kurinrättning och sanatorium? Hur skiljer sig exempelvis dessa två företeelser från sjukhus eller konvalescenthem eller vårdhem?

I ett prospekt från 1887 talas det inledningsvis om "Ulricehamns Kuranstalt" och om "Sanatorium" på så sätt att man menar samma sak, det vill säga att kuranstalten är ett sanatorium. Detta skrivs inför kurinrättningens andra säsong. Man antyder också att kurinrättningen möjligen skulle kunna utvidgas till en vinterkurort.

Ulricehamn blev en kurort av särskilt slag, ej direkt jämförbar med

ULRICEHAMNS KURANSTALT.

KALLVATTENKUR,
HELSOBRUNN & SANATORIUM.

AK

1887.

ULRICEHAMN 1887.
S. M. KJÖLLERSTRÖMS BOKTRYCKERI.

sådana platser och inrättningar som exempelvis inlandsbrunnsorterna Loka eller Ramlösa, och än mindre med västkustens havsbad med mineralvatten, havsvatten, klimategenskaper eller andra fördelar naturgeogra-

fiskt eller geologiskt. Det är alltså plats- och naturmedelsbundna terapier som gör att vi inte kallar denna typ av inrättning sjukhus, där ju alla möjliga terapier och former av vård praktiseras.

I den äldsta upplagan av Nordisk Familjebok finner man en mycket utförlig redovisning av vad ett sanatorium är enligt synen under tidigt 1900-tal. Sanatoriet har tre specialformer: konvalescenthem, hem för skrofulösa barn (skrofler är en sjukdom, besläktad med TBC och som angriper lymfkörtlarna företrädesvis hos barn; sjukdomen ansågs kunna botas med bl a salta bad och vistelser på sommarkolonier och havsbadorter) samt som tredje form den som vi mestadels associerar med sanatorium: inrättning för botande av tuberkulos. I lexikonet nämns, som exempel på sanatorier av den första typen, Ulricehamn och Mösseberg, alltså som inrättningar avsedda för "mildare" behandlingar med vatten och klimat som verkningsmedel.

Av dessa distinktioner att döma hade termen sanatorium en spännvidd mellan något man kunde kalla rekreationsinrättning och det närmast sjukhusliknande TBC-sanatoriet. Detta förklarar varför man använde termen sanatorium i benämningen av Ulricehamns kurinrättning.

I den europeiska kurortens tidigaste historia dominerade vattenkurerna, som omfattade bad, senare kompletterade med drickande av mineralvattnet. Under en period på 1700-talet prövade en dr Russell i Brighton drickande av havsvatten för sina kurgäster, men detta slog inte så väl ut. Mer speciella kurmedel, som inhalation av ånga och gaser från underjordiska lager, sjukgymnastik, gyttjeinpackningar m fl förekom på olika kurorter, mycket beroende på tillgång till material för

respektive kur och kanske inte alltid på grund av botande effekter. Så kallade kallvatteninrättningar, enligt dr Wilhelm Priessnitz metod (Gräfenbergerkur), vann stor anklang vid 1800-talets mitt. I denna terapi behövdes ej mineralvatten, utan vanligt källvatten dög bra. Därför kunde kallvattenkur ges som en extra terapi på de flesta kurorter. Det är just under detta århundrade som kurortens terapier blev systematiserade inom medicinska specialgrenar som balneologi, hydroterapi och dietik.

De kurorter som ligger i inlandet och som utnyttjar de källor av vatten bemängt med olika naturliga blandningar av salter, på kontinenten oftast naturvarma, benämner vi brunnsorter. Havsbadorter kallar vi de orter där bad i havet direkt, oftast i flytande och vid stranden byggda kallbadhus eller i badkar med uppvärmt havsvatten, utgjorde den centrala kuren. Många orter betecknas i samtida, informerande broschyrer som luftkurorter därför att det viktigaste platsen kunde erbjuda var "hög" luft eller luft bemängd med barträdsdoft och/eller ett milt klimat i allmänhet.

Naturskönhet har alltid bedömts som ett så viktigt tillbehör på alla dessa slags kurorter att denna egenkap kan uppfattas som en del av terapin. Detta gäller särskilt som idén om "de gröna lungorna", vilka även 1800-talets stadsplanerare pläderade för, också väl kan sägas ha betytt mycket inom balneologi och hydroterapi, d v s de medicinska dottervetenskaper som teoretiserar badandets respektive mineralvattendrickandets terapier.

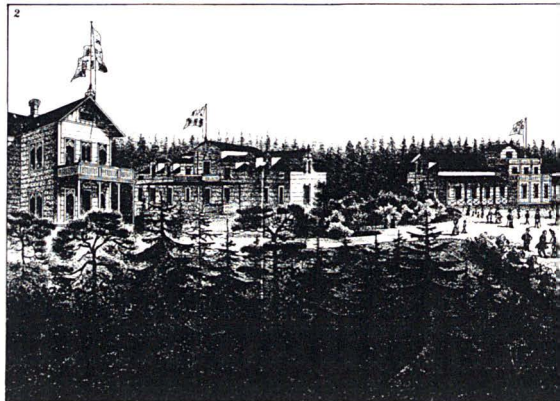
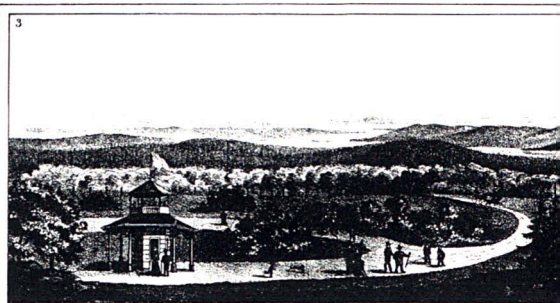
Utvecklat sällskapsliv

Nu har det varit så att nästan alla kurorter utgjort platser för ett utvecklat och formaliserat sällskapsliv vid sidan av kuren. Inte sällan har detta sällskapsliv tagit överhanden och trängt undan kuren till något pliktskyldigt eller i bättre fall kompletterande. Balansen mellan dessa sidor av saken har ibland berott på starka läkare som kunnat hävda kurens huvudroll. Ett inom sällskapslivet mäktigt fenomen har på många håll i Europa, ehuru förbjudet tidvis och i vissa länder, varit hasardspelet. Detta kunde, och kan ännu idag, avkasta mycket stora vinster till kurinrättningen på platsen och därmed betyda mycket för den arkitektoniska kvaliteten och ambitionen.

Dokumentationsmaterialet över Ulricehamns kuranstalt är knapphändig och eftersom Mössebergs kallvattenkuranstalt är den som mestadels nämns i jämförelse med Ulricehamn och dessutom begynte sin verksamhet mer än tjugo år tidigare, kan det vara lämpligt att här redovisa några karaktäristiska drag hos denna anläggning.

1864 tillskapades "Mössebergs Kallvattenkurinrättnings Aktiebolag", på initiativ av bl a greve Gösta Posse på gården Vreten nära Falköping. Tillkomsten av Västra stambanan och den slutliga sammanknytningen av förbindelsen Stockholm-Göteborg på Falköpingssidan av Mössebergs höjdsträckning 1862, de klimatiska fördelarna (inklusive tillgång på ordinärt men rent kallvatten) samt möjligheten att lägga kuranstalten i

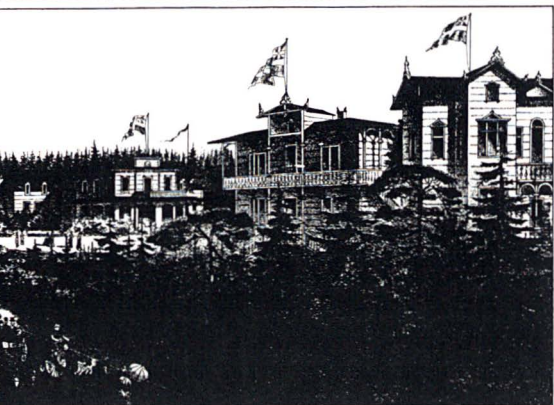
ULRICEHAMN 1154 fot öfver hafvet, sa

1. Kallvattenkuranstalt 2. Sanatorium med Hotel, Sanatorizhus, Societetshus och Bestadsbyggnader. 3. U

Mössebergs sydsluttning på 326 m höjd över havet (jämförbart med Mörsil i Jämtland) var viktiga faktorer som påverkade initiativet. Efter att dr A F Melander och arkitekt G E Sjöberg studerat anläggningar i

SANATORIUM ATTENKURANSTALT.

MEYER & ROSTER, LÖFVEDIG

åen (Belvedéren). 4. Utsigt från Kullen. 5. Parti af sjön Asunden med en del af Ulricehamn.

Tyskland och Frankrike byggdes i parkomgivning ett stort badhus i tre våningar med anslutande flyglar och försedd med en sammanhängande veranda framför hela byggnadens bottenvåning, vettande mot syd.

Byggnaden brann upp 1871 men rekonstruerades omedelbart. Enskilda kurgäster gavs tillfälle uppföra villor i parken. Även restaurantbyggnad och en flerlägenhetsvilla byggdes. En "sanatoriebyggnad" uppfördes 1885 uppe på Mössebergsplatån och övergick senare till att inrymma en servering. Förmodligen är det den byggnad Alfred Levertin beskriver så: "Ett väl och bekvämt inredt 'solbadhus' på en hög punkt i parken". En karta från 1902 visar klart och tydligt bebyggelsens anordning, från den i sammanhanget viktiga järnvägsstationen Falköping-Ranten upp till Sanatoriet, allt styrt av den axiella samordningen genom allén upp mot Badhusets mitt.

Intressant för jämförelsen med Ulricehamn är det Vintersanatorium Mössebergsbolaget lät uppföra ett stycke snett ovanför Badhuset och som stod färdigt 1907. Byggnaden utgjordes av den tidigare Nya Villan tillbyggd med en ny del i rät vinkel. Komplexets ytterhörn var format som en trevånig, cirkulär hörnpaviljong. Vintersanatoriet var sanitetsmässigt modernt utrustat och inrymde stora, välmöblerade sällskapsutrymmen.

I Levertins "vägvisare", 1892 års upplaga, står det närmast inget att läsa om kur och terapier i Ulricehamn, medan Mössebergsartikeln har utförliga beskrivningar som klart redovisar vilka sjukdomar man anser sig kunna bota. Levertin markerar inställningen till tuberkulosbehandling i Mösseberg med följande ord: "Sjukdomar som vid anstalten helst behandlas äro ... lungсот *i dess första stadier*". Hans kursivering antyder

den speciella problematik man upplevde vid svenska kurinrättningar när det gällde denna sjukdom, med den naturliga rädslan i omgivningen för smitta. Skillnaden i Levertins rapportering för de båda kurorterna kan eventuellt betyda att han bedömde Mösseberg som mer kvalificerad medicinskt sett.

1886 bildades "Aktiebolaget Ulricehamns sanatorium". Det kan anses som tidpunkten för Ulricehamns tillblivelse som kurort. Dessförinnan hade en mineralvattenkälla i Brunnsbo, strax söder om staden, utnyttjats av traktens befolkning och av enstaka tillresande. Förhållandet att en kurort uppstår genom utveckling ur enkla arrangemang kring en hälsokälla, en lokalt uppmärksammas "surbrunn", är ett tydligt mönster i kurortshistorien både i Sverige och utomlands. Mönstret har sina rötter långt tillbaka, till den tid då sådana källor omfattades med religiös vördnad.

Bolaget lät redan våren 1886 uppföra Kuranstalten, som inrymde "kursal, gymnastiksal, inhalations- och läkaremottagningsrum samt solbad-, varmlufts-, karbads- och duschrum" enligt E E Malmgrens historik. Platsen för denna sanatoriets första byggnad var i det område nere i staden som nu kallas Stureparken, alltså invid järnvägsstationen. Järnvägsförbindelse omtalas i 1887 års prospekt över kuranstalten: via linjen Falköping - Nässjö och med byte i Vartofta kunde man nå Ulricehamn. Samtidigt beslutade bolaget att inte fortsätta utbyggnaden av kuranläggningen där, utan ovanför staden i sydost, i ett höglänt skogsparti. Man

fick marken för ett lågt pris, eller kanske rättare sagt som en donation av fabrikören Knut Klinghjert. En alternativ idé, att bygga ut på andra sidan sjön Åsunden, avfördes snart ur diskussionen.

Ulricehamns Sanatorium och Badanstalt. Vänjett till invigningsskrift 6 mars 1910.

En eldsjäl

Den anläggning som uppfördes under tiden fram till och strax efter sekelskiftet formades till en löst grupperad bebyggelse i ett skogigt parti som genom olika åtgärder fick en parkliknande karaktär. En eldsjäl under den första tiden var provinsialläkaren Hugo Malmgren, som verkade för att förse området med vägar, stigar, planteringar, m. m. I 1887 års upplaga av den broschyr som med kontinuerliga ändringar publicerades årligen kan man klart se ambitionen att framhålla Ulricehamns kuranläggning som ett centrum i en luftkurort, jämförbar med kontinentala motsvarigheter. Benämningen "Sommarsanatoriet" används i olika senare skrifter för att skilja den tidigaste anläggningen från det "Vintersanatorium" som i en enda stor byggnad uppfördes 1907 - 10.

I samma broschyr omtalas med stor entusiasm naturskönheten i Ulricehamns omgivningar: "Naturen /är/ skön och storartad, med rätta väckande främlingens beundran, förenande Norrlands allvar med vekare, sydliga moment - resande hafva närmast liknat dem vid vissa trakter i Ober-Bayern." Luften och barrträdens välsignelse här uttrycks så: "Af en sådan natur bör man röna helsobringande inflytande så till kropp och själ, då man derjemte omgifves af barrdoft och en luft, till bevis för hvars mildhet ytterligare må anföras att våra vanliga parkträd förekomma vildt växande". Av stycken som detta framgår hur de styrande i kurinrättningen ville hävda luften och dess dofter likaväl som naturskönheten som både i allmänhet rekreerande och verksamma för botandet av de sjukdomar som sedan nämns, främst "luftvägarnes (katarrher, emphysem, med flera)".

Sanatorium inbegriper här inte primärt funktionen att bota tuberkulos, vilket man ju i vår tid kommit att förutsätta. De ansvariga i Ulricehamn såg benämningen sanatorium som en luftkurort mer i allmänhet, inriktad på ett flertal sjukdomar men på luftvägarnas i första hand. Det kan te sig lustigt för en sentida läsare att informeras om att barrträdens doft till och med kunde "serveras" inomhus, i det inhalatorium som man efter utländskt mönster hade skapat: "inhalationer dels i apparater för förtätad och uttunnad luft, dels inhalationer af pulvr. medikamentösa vätskor (företrädesvis desinficerande, koncentrerade barrångor, m m)." Här hänvisas till en samtida balneologisk

skrift, A H Hassalls *The Inhalation treatment of diseases of the organs of respiration*, London 1885.

I 1891 års broschyr är emellertid sjukdomsförteckningen reviderad sålunda: "Kurorten må rekommenderas mest för sjukdomar i luftvägarna, s. s. katarrar, emphysem, lungсот i dess första stadier". Man har i denna broschyr tillagt att Ulricehamn kan rekommenderas för "terrengkurer", lämpliga för hjärtsjuka: "Den kuperade trakten med sina än långsamma än branta stigningar, vare sig staden eller Sanatoriet toges till utgångspunkt, är kanske mer än någon annan kurort i vårt land egnad för oertelterrängkur. Omväxlingen af naturskönheten bidrager än mera härtill." (Oertelterrängkur, efter Oertel, Max Joseph, 1835-97, medicinprofessor i München, hjärtspecialist. Hans avmagringsterapi omfattade speciellt väl avvägd motion.)

I en av de viktigaste källorna för forskningen om de svenska kurorterna, Alfred Levertins ovannämnda skrift, dess 2:a upplaga, omnämns Ulricehamn med en flera sidor lång artikel. Levertins beskrivningar av de olika kurorterna är ordnade efter följande rubriker: Mineralkällor, Havsbad, Endast gyttebadkur (Loka), Kallvattenkuranstalter respektive Sanatorier. Inalles är 61 orter upptagna. Ulricehamn är uppfört under rubriken Sanatorier. I "kurortskataloger" som denna skrift, nödvändiga att ha för läkare i alla länder för att de skulle kunna ordinera patienter på någorlunda säkra grunder, ges faktiska, nyttiga uppgifter om logi, klimat, kuravgifter och andra priser,

Diet. Å restauranten serveras god och väl lagad mat under läkarens kontroll. Dieten lämpas efter hvarje sjukdom, och restauratrisen är skyldig att i allt föga sig efter de anordningar läkaren vidtager. Kurgäst har ej rättighet att utan läkarens tillstånd fordra någon särskild dietkur.

Brunnsdrickning. Naturliga och konstgjorda mineralvatten serveras och njutas under form af brunnskur.

Mjolk-, Kefir- och Vasselkurur. Då mjolk-, kefir- och vasselkurur i många fall hafva god verkan, anordnas äfven sådana efter läkarens ordination.

Sedan vi nu betraktat de kurmedel, som Sanatoriet erbjuder, skola vi söka skizzera några af de sjukdomar, som vi tro med bästa framgång kunna behandlas därstädes.

Största delen af förra årets kurgäster ledo af nervsjukdomar i en eller annan förm. För dessa sjukdomar torde kuranstalten ock särskildt lämpa sig. Dess läge, dess mildt toniserande klimat och den särskildt åt nervsjukdomarna egnade uppmärksamheten i förening gifva hopp om, att denna sjukdomsgrupp med framgång därstädes bör kunna behandlas.

De sjukdomar för hvilkas behandling kurorten lämpar sig.

Anstalten särskildt lämplig för nervsjukdomar.

Neurasthenien. Vi nämna bland nervsjukdomarne i första rummet: *Neurasthenien*. Man har uppställt olika former af denna sjukdom, hvilka man skulle kunna kalla typiska. Så klaga en del patienter öfver sömnlöshet, känna sig cförmögna till hvarje andlig sysselsättning eller tröttna ytterst lätt, klaga därvid öfver tryckning eller värk i hufvudet, hafva förnimmelse af svindel och ångest, äro ledsna och nedstämda.

Andra beklaga sig mera öfver smärta och trötthet i ryggen, stickningar och krypningar i huden, darrningar och egendomliga förnimmelser i benen, sexuel svaghet m. m.

Andra, lokaliserade neurosor. Utom dessa typiska former af neurasthenien, ha vi en mängd andra, som, på grund af ett visst starkare framträdande af ett eller annat symptom, i viss mån ej synas tillhöra denna sjukdom, såsom hufvudvärk, hjärtklappning, sömnlöshet, dålig matsmältning, hvilka därför ock af mången betraktas som en sjukdom i något bestämdt organ, vid hvars insjuknande sådana rubbningar brukas förekomma. Den ene tror sig lida af ett hjärtfel, en annan af mag- eller tarmkatarr, en tredje af ett underlifslidande etc. och dock kunna många af dessa olyckliga patienter, som irra omkring till den ena läkaren efter den andra och aldrig vilja eller kunna ge sig tid att undergå en ihållande och strängt genomförd behandling, för visso om ej fullt återvinna sin hälsa, så dock betydligt förbättras, om de, fria från de dagliga bestyren, tillbringa sin sommar vid en

olika terapier, kommunikationer, etc, men också bedömningar av respektive kurorters kvalitet i olika avseenden. Av förståeliga skäl finns sådana omdömen inte i kurinrätningarnas egna broschyrer, vilka också hade det viktiga syftet att marknadsföra anläggningarna och kurortsmiljön i sin helhet. I broschyrerna framställdes ibland ortens fördelar och kurinrätningens kompetens med superlativer. Levertins text kan därför ses som mer objektiv, även om han möjligen velat befordra framgångar för svenska kurorter i allmänhet.

I Ulricehamnsartikeln skriver Levertin, när han bedömer bostadsstandarderna: "villor, hvilka egas af borgare i staden, äro långt ifrån tillräckligt öfvervakade och böra derföre patienter helst söka bolagets bostäder." Vidare finner han vissa förhållanden något besvärande för kurgäster: "Nere i staden uthyras rum dels å Stora Hotellet, dels af enskilda personer, detta är dock mycket olämpligt för sådana personer, hvilka vilja begagna sig af luftkuren, ty vägen är ganska lång och besvärlig derifrån och till Sanatoriet". Detta förhållande medverkade säkert till skapandet av en enda stor byggnad för sanatoriet, där allt kunde rymmas under ett tak, som skedde 1907 - 10.

I Levertins beskrivning av natur och klimat i Ulricehamn och trakten kring staden är han naturligt nog ganska detaljerad men betydligt nyktrare i sin ton än den som skrivit sanatoriebolagets egna broschyrer. Han framhåller dock både skönhetsvärden i landskapet, naturens och klimatets terapeutiska värden. "Trak-

ten är högländt och skogig och ganska naturskön. På Backagårdsplatån är ett belvedere uppfördt, och derifrån har man ganska vackra och vidsträckta vyer öfver nejden, åt norr ser man Ålleberg, Mösseberg och Billingen. ... Åt hvilket vädersträck man än vill styra kosan möter vackra naturscenerier." Den omnämnda utsiktsplatsen ligger på 20 min. promenadavstånd "och är vägen dit för klena patienter rätt besvärlig tillfölje af brist på skugga och den rätt stora höjningen, hvarföre dylika ej i kurens början böra dit utsträcka sina promenader." Det omnämnda "belvedere" bör ha varit ett paviljongliknande, halvöppet solskydd, varifrån man hade ett fördelaktigt utsiktsperspektiv. Sådana småbyggnader hör till normaluppsättningen på en välutrustad kurort och tillgodosåg behovet av regelbundna vilopausor och den för hälsan nyttiga estetiska landskapsupplevelsen. Eftersom landskapet på sätt och vis sågs som ett kurmedel meddelar Levertin bl a: "Klimatet är relativt mildt och jemnt. Temperaturen visar högst ringa dagsdifferenser med ganska låg fuktighetsprocent. Dimmor förekomma icke. Marken är fast. Vägarna äro torra och goda, ej ens efter längre regnperioder blir de blöta. Dräneringar äro verkställda under hösten 1891 ... ej blott inom Sanatoriets område, utan ha äfven utsträckts till dess omgifningar. Dessa arbeten jemte uthuggningar och ordnande af skogen och parken skall i hög grad bidraga till fuktighetsprocentens sänkande. Omkring 20.000 furuplantor äro här utsatta".

Enligt vad Levertin skriver i slutet

av sin Ulricehamnsartikel var byggnaden i Stureparken i huvudsak avsedd för varma och kalla bad, de senare i form av den speciella terapi som benämns kallvattenkur (Gräfenbergerkur) medan anläggningen uppe i skogen skulle vara för den luftkur som botade "de bröstsjuke". Det visade sig, skriver Levertin, att kallvattenkuren rönste föga intresse och att detta berodde på att denna metod redan, med större sakkunskap och rutin, bedrevs på äldre kurorter i landet, medan luftkuren - sanatoriets definitionsmässiga specialitet - var mer modern och "i nutidens smak". Levertins redovisning och kurinrättningens egna broschyrer ger således en i stort samstämmig värdering av kurorten Ulricehamn.

Ulricehamnsanläggningens första byggnad var den som uppfördes i Stureparken. På 1887 års broschyr bildar dess fasadvy en vignett. Man ser en 13 fönsteraxlar bred envåningsbyggnad i träkonstruktion med liggande panel, på väl synlig stenfot. Bevarade arkivalier ger ingen bild av byggnadens plan, men uppenbarligen är det frågan om en U-form. Flyglarna skjuter ut, men inte mer än att man kan tala om sidoraliter. Mellan dessa löper en veranda utmed fasadens mittparti. Över fasadens mitt reser sig en frontespis i ytterligare en våning som kraftfullt markerar byggnadens symmetri. Vignettbild och andra äldre bilder visar på ett enkelt parkarrangemang kring byggnadens mittaxel. Till sin form ansluter kuranstalten till byggnader med likartad funktion på olika kurorter. Man kan nämna varmbadhuset i Varberg från 1865, även om detta

inte har någon frontespis utan endast en enkel förstukvistliknande entrémarkering i fasadens mitt. Verandan har i båda byggnaderna samma placering och roll: att ge tillfälle till utsikt över park och uppfart i förra fallet respektive att se ut över havet och inandas havsluften i det senare. I båda fallen har byggnaden också karaktären av fond, i Ulricehamn för att fånga upp tillfartens anblick, i Varberg för att "spegla" kallbadhuset, som låg mittemot vid samma huvudaxel.

Öppen parkmiljö

Uppe på den skogsomgivna platsen för luftkurinrättningen byggde man samma år vad som kom att kallas Gamla Sanatorievillan. Också denna byggnad fick som nästan alla andra benämningen "villa", även om det inte var fråga om en ren bostadsfunktion. Säkerligen berodde detta på att man ville ha en öppen, parkartad miljö där byggnaderna inte tog överhanden och därför lät de olika husen ha den samtida villabyggnadens karaktäristiska former och dekorativa tillbehör.

Gamla Sanatorievillan inrymde från början läkarmottagning, behandlingsrum, restaurang samt en

Villa Lugnet kring sekelskiftet.

Restaurationsvillan från ca 1908.

societetslokal innanför frontespisen. Antalet kurgäster första säsongen var dock så stort (224 personer) att man något år senare lät uppföra flera nya byggnader som var och en tillgodosåg några av de funktioner som komprimerats i den första byggnaden. Sanatoriebolaget byggde Restaurationsvillan med matsalar, societetslokaler, m m medan ett nybildat bolag tog hand om uppförandet av Hotell- och Schweizervillorna. På anvisade tomter byggde sig privatpersoner villorna Freding, Lugnet och Flora.

Att döma av den situationsplan som Eva-Lotta Josefson visar i sin

Villa Freding kring sekelskiftet.

uppsats så flankeras i sned vinkel Gamla Sanatorievillan i norr av Hotellvillan och i söder av Restaurationsvillan. Dock låg de tre byggnaderna inte kring en sluten gräsyta, utan skildes delvis åt av vägar som ledde vidare till Badhuset och till andra mindre byggnader. Detta ger intryck av både vilja till fri placering och en axial, symmetrisk samordning. Sistnämnda princip förstärks dock av att fyra bostadsvillor med likadana avstånd placerades - två och två - på var sin sida av uppfartsvägen: villorna Flora och Sten Sture i norr, respektive Villa Freding och Schweizervillan i söder.

Ovan har jag nu beskrivit planen för den tidigaste anläggningen uppe på sluttningen ovanför staden, den fysiska gestalten för ett sanatorium för sommarbruk, med byggnader och andra arrangemang avpassade för den varma och ljusa årstiden. Vilka arkitektoniska karaktäristika hade dessa tidiga byggnader i sig själva?

Samtliga hus var konstruerade på ett för sommaranvändning typiskt sätt, vari ingick att de inte skulle vara kostsamma att uppföra: för det första var de i trä, ett för nordiska länder billigt byggnadsmaterial, med virke i sparsamma dimensioner. Icke sällan preparerades byggnadsvirket på fabrik, d v s hos de tidiga industrier som sågade och skar till virket, och ofta rent av gjorde i ordning byggnadsklara paket med husets stom- och beklädnadsvirke som relativt lätt kunde transporteras till byggplatsen. Jag har inga belägg för att de här aktuella husen var framställda på detta industriella sätt, men omöjligt är det inte. Denna ofta använda byggnadsteknik, som uppkommer vid sekelmitten, omformar i växelverkan med nya estetiska ideal hela den nordiska träarkitekturen, inte enbart i hus med sommaranvändning. Virkesbesparande var påbudet från högsta ort, i varje fall i Sverige, och dessutom fanns en rätt intensiv propaganda i fackpress för sådana arkitektoniska idéer som möjliggjorde finsågade virken i bygandet, särskilt på landsbygden.

Av denna propaganda och av arkitektoniska signaler från både kontinenten och USA följde den för träbyggandet dominerande trend som vi med en rundhänt term kallar schweizerstil. Den förekom huvudsakligen mellan sekelmitten och sekelskiftet och var egentligen en blandning, eller inte sällan en syntes, av förebilder i den schweiziska allmogebyggnadskulturen, i anglo-amerikansk s k cottage-stil, i kontinentala villor influerade av en föreställning om enkla italienska lantgår-

dar (villor) samt slutligen medeltidens kyrkliga byggnadskonst (nygotik). Betraktar vi sällskapslivets, terapins och boendets byggnader inom Sommarsanatoriet framträder de detaljer som vi förbinder med denna stil: liggande panel, rikligt med balkonger och verandor, lövsågerier, kraftigt utskjutande taksprång, med mera. Dock finner vi, naturligt nog, att de fyra "publika" byggnaderna - Sanatorievillan, Restaurationsvillan, Hotellvillan och Badhuset - är längre och smalare. De är också så gestaltade att ena långsidan är en markerad framsida; därmed har byggnaden en fondverkan.

Omkring 1890 bör man ha förändrat de tre förstnämnda "villorna" till i huvudsak lägenhetshus. De ursprungliga bostadsvillorna var formade på det sätt man förknippar med sena 1800-talsvillor: de är mer högsnala och somliga har en korsformad plan. De vänder sig åt alla håll, skulle man kunna uttrycka det. De förstnämnda tre husen är överlag enklare i sina dekorativa tillsatser och kan te sig som anstaltspaviljonger. Deras planlösningar inomhus var säkerligen också mycket okomplicerade, med i Sanatorievillan och Hotellvillan rader av mindre, lika stora rum utmed mittkorridorer.

Bostadsvillorna däremot hade säkerligen mer oregelbundna planlösningar. Deras inre bestod dock av flera separata bostadsrum eller sviter. Prospektet år 1900 nämner bland annat att Sanatorievillans smårum fungerade som bostäder: 12 rum plus några dubletter och en trelängslägenhet. Beträffande Schweizervillan: "Undra våningen, 4 med

kakelugnar försedda rum, kök och rymlig tambur. Öfra våningen, med balkong utmed facaden, har 4 med kakelugnar försedda rum, tambur och kök." Villa Lugnet beskrivs sålunda: "innehåller 12 rum fördelade på 2:ne våningar; uthyras som enkelrum eller som 2-, 3- eller 4-rumslägenheter. Korridorerna i denna villa kunna uppvärmas, och alla rummen äro försedda med elektrisk ringledning."

1890 - 94 försökte man att inrikta sanatoriet helt på lungsjuka, särskilt de med tuberkulos, efter ett initiativ från dåvarande överläkaren N Englund. Han hade i Tyskland inspirerats till att i Ulricehamn skapa ett modernt TBC-sanatorium. Emellertid hade man inte medel att driva en sådan verksamhet fullt ut. Dessutom möttes verksamheten av stor missstro bland ulricehamnsborna, som var rädda för smittrisken. Besöksfrekvensen minskade alarmerande. Från 1894 kom man att helt utesluta TBC-sjuka från sanatoriet, varpå nervsystemets sjukdomar blev det som man koncentrerade sig på. Det tog ändå flera år innan sanatoriet kunde ta sig ur den smärre kris som försöket medförde.

Vändpunkt

1905 kom en vändpunkt. Redan sex år tidigare hade ett nybildat bolag, under ledning av P L Stenman, övertagit driften, men ej kunnat förbättra det ekonomiska läget för sanatoriet. Stenman och sanatoriets överläkare Magnus Matell lade ner stor energi på att rekonstruera bolaget och inrikta det på ett nytt koncept,

betingat av de stämningar som rådde i landet efter upplösningen av unionen med Norge. Idén var att inom Sverige söka skapa kurinrättningar som skulle kunna vara värdiga alternativ till de norska högfjällsanläggningarna, även med vintersäsong, som "ett svenskt Holmenkollen". Detta krävde, naturligt nog, att man projekterade och uppförde en byggnad som genom storlek, läge och arkitektonisk kvalitet av de potentiella gästerna skulle kunna ses som likvärdig med de ofta praktfulla norska anläggningarna.

1906 framlade två stockholmsarkitekter, Viktor Fagerström och Axel Forsberg, ritningar till en ny sanatoriebyggnad, som i sig samlade nästan alla funktioner och som, på grund av att den skulle vara komfortabel året runt, hade en betydligt mer gedigen och permanent arkitektonisk karaktär. Året efter konstituerades det nya bolaget, AB Ulricehamns Sanatorium och Badanstalt, med minimikapitalet 250.000:- resp. maximikapitalet 750.000:- kr, och då igångsattes bygget. I slutet av 1909 stod det färdigt. Platsen man valt var belägen ca 700 m ovanför Sommar-sanatoriets husgrupp. Där fanns en naturlig platå, som var tillräcklig för en byggnad i den skala man tänkt sig. Byggnaden låg således fritt i förhållande till de äldre husen, "villorna", men dominerade ändå dessa genom det högre läget och genom sin storlek. Vintersanatoriebyggnaden kunde därmed utgöra en arkitektonisk "krona" för hela anläggningen och ge denna en högre status. Från byggnaden hade man en vid utsikt, särskilt åt väster och

söder. Det behövde inte uppstå dräneringsproblem och vidhängande fukt, vilket givetvis hade särskild betydelse för en vårdbyggnad.

Under 1910-talet ägnade man stor ambition åt att göra skogsomgivningen tilltalande, särskilt med tanke på de för terapin nödvändiga promenaderna. Den på sina ställen alltför täta skogen gallrades och planteringar gjordes också. Nya angränsande skogsmarker inköptes.

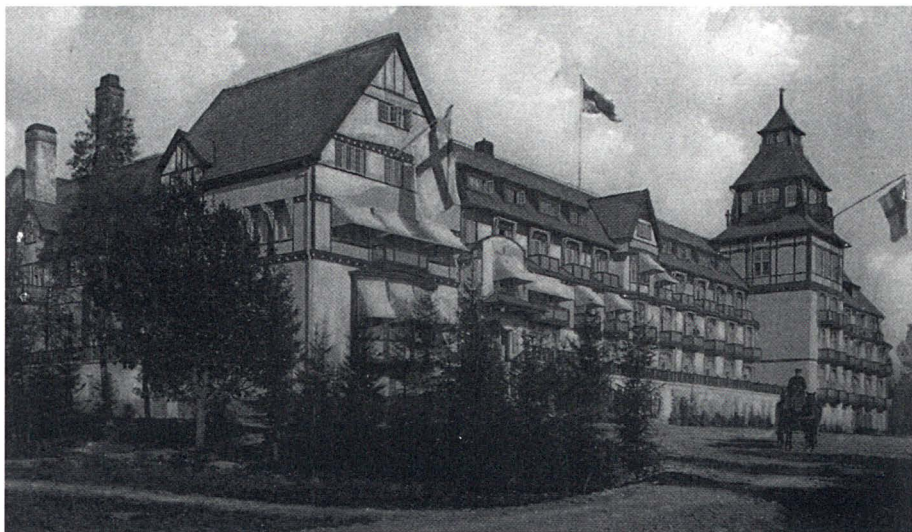
Vintersanatoriebyggnaden bestod av en trevåning, L-formig huskropp, där ena flygeln, den som var orienterad i riktning NV - SO, var en halv gång längre än den andra. Sistnämnda flygel var dock bredare, eftersom där inrymdes gemenskapsutrymmen och ekonomiutrymmen. Den längre flygeln innehöll i alla våningarna långa balkonger samt korridorer och rumsserier. Det program arkitekterna hade att följa föreskrev att gästernas sovrum skulle få maximalt med solljus samt att dessa skulle ligga på avstånd från sällskapsrum och personal- och köksavdelningen. Planlösningen hade alltså en enkel självklar karaktär utifrån dessa direktiv.

Den korta och breda flygelns nedre våning innehöll entréhall, salong och matsal samlade till en grupp, med köksavdelningen anslutande i den borte delen. Andra våningen upptogs dels av personalavdelning rakt över köket, samt i andra änden biljard- och skrivrum. Däremellan låg sex sovrum kring en korridor. Den långa flygelns serie av sovrum låg endast på ena sidan korridoren så att man från denna kunde komma ut på en lång terrass, som vette mot nordost. Flygelns borte

del var något förskjuten i sidled. Huvudtrapphuset mellan våningsplanen befann sig i innervinkeln mellan huskropparna. Ytterligare tre trapphus fanns. Under nedre huvudvåningen, i byggnadens souterrängvåning, inrymdes lokaler för terapins olika moment, för läkarmottagning, samt under köksavdelningen tvättstuga, mangel- och strykrum, bageri och pannrum. Det fanns även en fjärde våning, som delvis utgjordes av flyglarnas vindar, delvis i det torn som markerade ovannämnda förskjutning hos den långa flygeln. Tornet innehöll sällskapsrum.

Till sin yttre form hade Vintersanatoriet sin huvudaspekt från den väg som ledde rakt upp från Sommarsanatoriet, alltså diagonalt mot byggnadsvinkelns ytterhörn. Därmed framträdde på ett monumentalt sätt huvudfasadens hela längd och huskroppens osymmetriska men ståtligt balanserade relation mellan den korta flygelns spetsiga sydvästgavelsida, huvudentrés ursprungligen vinklade yttertrappa, långa flygelns något tillbakadragna länga med sin diskreta, gavelförsedda mitt-risalit samt i borte delen flygelns förskjutning med det massiva och dominerande fyrkantiga tornet. Hela denna komposition markerar tydligt den för tiden karaktäristiska viljan till ett både nationellt svenskt och materialmässigt varierat arkitektoniskt uttryck. Pittoreska över- och underordnade accenter samspelar. En rofylld och trygg horisontalitet kontrasteras vertikalt av torn och spetsig gavel.

Byggnaden visar, genom sin storlek, ambitionen att manifesteras sin

Vintersanatoriet 1917.

roll som ett sanatorium, jämbördigt med motsvarande anläggningar i Alperna, de stora hotellen på sådana kurorter som Vittel, Aix-le-Bains, Cabourg, m fl eller med de norska högfjällshotell som hade internationellt rykte. Även om Vintersanatoriet inte samspelade med en alp- eller fjällnatur, utnyttjade det optimalt det läge som man valt ut för anläggningen. Utsikten fanns och den imponerade. Principen med att inrymma allt i en stor byggnad, där vinterbruket var väsentligt, och därmed frilägga det från mindre kringliggande bebyggelse, bidrog verkligt till upplevelsen av Vintersanatoriet som ett nästan överkligt slott. I vinterns snöskrud förstärktes onekligen denna karaktär. Frånvaron av mindre byggnader strax intill förstärkte givetvis känslan av att befinna sig mitt i naturen och möjligheten att från Vintersanatoriets fönster ha en ostörd utsikt.

Bara något år efter Vintersanatori-

ets färdigställande tog man initiativ till byggande av en spårväg mellan järnvägsstationen och sanatorieområdet, tre km lång. Denna åtgärd var förståelig med tanke på den relativt kraftiga stigningen från den punkt där de båda sanatoriernas gäster ankom till Ulricehamn och kurinrättningens område. Märkligt nog blev projektet ett fiasko. Linjen kom endast att provtrafikeras, men aldrig att befordra några passagerare. 1917 revs rälsen.

I sin uppsats om Vintersanatoriet beskriver Eva-Lotta Josefson utförligt

Sanatorievägen, nerfarten mot staden. Schweizervillan till vänster.

Vintersanatoriet runt 1950.

byggnadens interiörer. Byggnadens arkitekter formade på det sätt som blivit vanligt i linje med sekelskiftets dekorativa ideal (Art Nouveau eller Jugendrörelsen) hela byggnadens inredning. Väggarna i matsal och sällskapsrum försågs med schablonmålade dekorer. Dekomotiven var florala i denna rörelsens linjära stil, inte olika vad som kunde finnas i tidens mönsterböcker. Ett annat för tiden karaktäristiskt drag i väggdekoren var att med hårder eller olika färg markera en nedre mörkare zon och en övre ljusare.

Den elektriska belysningens armaturer i mässing och järn liksom möblerna, företrädesvis i ek, hade spröda, eleganta former. Som Eva-Lotta Josefson påpekar, kom Art Nouveau/Jugendstilen inte sällan att uttryckas i former som kunde påminna om äldre inredningskonst. Man kan tillägga att särskilt när inredning och konstindustriprodukter skulle appellera till samhällets övre sociala skikt har föremålen både former och uttryck som påminner om 1700-talets inredningskonst. Vintersanatoriets gemensamma utrymmen och deras möbler visade prov på detta och där finns det en skillnad mellan exteriör och interiör. Den förra, d v s byggnadens arkitek-

toniska uttryck har mer av den engelskpåverkade skandinaviska nationalromantiken med sitt starkt byggnadsmaterialberoende formspråk, medan den senare inredningen kännetecknas av en högborgerlig och modern elegans av kontinentalt snitt.

Under mellankrigstiden drevs Sommarsanatoriet och Vintersanatoriet parallellt. 1939 lade man ned den förstnämnda verksamheten, medan vintersanatoriet fortsatte, med olika förändringar av främst ekonomiska skäl och tillkommande funktioner som exempelvis att vara lokal för konferenser. 1976 var man tvungen att stänga Vintersanatoriebyggnaden, på grund av ej godtagbart brandskydd, och 1981 revs den. Därmed avslutades Ulricehamns kurortsepok.

Korridor i Ulricehamns kurhotell med typisk jugendkaraktär.

Källor och litteratur

Andersson, Ulla m fl, *Mössebergsparken. Minnen från en kurort*. Falköping 1979.

Levertin, Alfred, *Svenska Brunnar och Bad. En vägvisare med biträde af landets förnämste badläkare*. 1:a uppl. Stockholm 1883, 2:a uppl. Stockholm 1892, sistnämnda uppl. med förord av Carl Curman.

Josefson, Eva-Lotta, *Ulricehamns vintersanatorium - historik och miljökaraktäristik*. C-uppsats i konstvetenskap, Lund 1982.

Järnfeldt-Carlsson, Marta, *Landskap, jaktvillor och kurbotell. Arkitektur och turism i Västjämtland 1880 - 1915* Umeå 1988.

Stackell, Lars, *Den svenska västkustens bavsbadort. En miljöstudie*, Göteborg 1974.

Åstrand, Britt, *Ulricehamns kurbotell. Om påverkan och lokal identitet hos en grupp anställda*. B-uppsats i etnologi, Göteborg 1988.

Ulricehamns museum: broschyrer, fotografier, manuskript

Folkrörelser och politik

CHRISTER WINBERG

Det är möjligt att urskilja ett svenskt "bibelbälte", ett område som mycket grovt kan beskrivas som en triangel med västkusten som ena sidan, Skånes och Blekinges nordgräns som den andra och en linje ungefär från Västervik snett mot nordväst, över Omberg och Tiveden och sedan västerut genom Dalsland som den tredje sidan.

Bältet kan spåras åtminstone tillbaka till 1800-talets början, då en rad inomkyrkliga väckelserörelser spreds i det. De flesta av dessa brukar benämnas efter en ledande präst, t ex hoofianismen, efter J O Hoof, komminister i Svenljunga, landahljanismen, efter några bröder Landahl, varav en fungerade som hjälppräst i Blidsberg, och schartauanismen, efter Henrik Schartau, domkyrkokomminister i Lund och lärare för många präster som hamnade i Väst-sverige.

Dessa väckelser har fått en mycket stor betydelse för den västsvenska kulturen och mentaliteten. En del av dessa drag kan urskiljas i den officiella statistiken från 1800-talets början och framåt. Det föds t ex få barn utom äktenskapet - men många

inom - och självmord är ovanliga. Politiskt är området mer borgerligt än vad den sociala strukturen och yrkesfördelningen ger anledning att vänta. Bakom detta senare drag ligger ett allmänt motstånd mot folkrörelserna - de inomkyrkliga väckelserna var ofta präglade av ett patriarkalt "hustavleideal", enligt vilket människor hade tilldelats en bestämd plats i samhället och borde förbli där. All överhet var given av Gud, och den som satte sig upp mot överheten satte sig upp mot Gud. Folklig organisering var därför av ondo, något som frikyrko-, nykterhets- och arbetarrörelserna fick känna av, speciellt i de schartauanska bygderna.

Också i bibelbältet kunde dock rörelser utanför statskyrkan spridas, exempelvis de skoparna på 1840-talet. Senare har delar av området blivit starkt frikyrkliga. Mest bekant är Jönköpingstrakten.

Hur faller nu Ulricehamnsbygden in i detta allmänna mönster? Här bör man märka att stiftsgränsen går rakt genom den nuvarande kommunen. I söder hör Kinds härad till Göteborgs stift, som ända från 1800-talets mitt

var starkt schartauanskt. Återstoden av kommunen hör till Skara stift, som religiöst var mer splittrat. I den delen var hoofianismen spridd i 1800-talets början och något senare landahljanismen i bl a Blidsberg och Timmele. David Haldorson visar i sitt bidrag att också frikyrkan kom att få stor utbredning i delar av kommunen, som på många andra håll i södra Skara stift.

Att frikyrkligheten även vid en nationell jämförelse var tämligen stark bekräftas av en rikstäckande inventering som gjordes för en statlig utredning 1910. I kommunen tillhörde 4,1 % av invånarna religiösa organisationer, dvs i stort sett frikyrkor. Detta var ett högt tal; motsvarande i hela riket var 3,3 %, och det är instruktivt att jämföra med textilindustridistriktet i Mark. Där fanns enligt samma inventering inte en enda frikyrkomedlem!

Nu fanns det vissa skillnader inom den nuvarande kommunen. Andelen invånare som var medlemmar i religiösa organisationer var 1910 i

Kindsdelen	1,9 %
Åsdelen	3,0 %
Redvägsdelen	4,4 %
staden	10,3 %

Som synes spelar stiftsgränsen en roll genom den lägre andelen i Kind. Det mest överraskande är dock den oerhört höga andelen i själva staden, som måste betecknas som en frikyrklig högborg, ett starkare fäste än t o m Jönköping, där det "bara" fanns 8 % frikyrkomedlemmar. Som jämförelse kan nämnas att i Borås

var andelen 0,4 % ! Sammantaget kan bygden, åtminstone i början av 1900-talet, beskrivas som starkt religiös, inom eller utom statskyrkan.

Fromheten hade, föga förvånande, konsekvenser för "folkmooralen". Exempelvis var det ovanligt med barn utom äktenskapet: 1901-1910 föddes på 1000 ogifta kvinnor i åldern 20-45 år 15,6 barn i Redvägs härad och 12,8 i Ås härad. På hela rikets landsbygd var motsvarande siffra 38,6 barn. Bara några få häradler, främst i andra delar av Älvsborgs län och i Bohuslän, kunde visa upp en lägre siffra än Ulricehamnsbygd.

Medan nykterhetsrörelsen brukade ha svårt i de schartauanska bygdelna, var den ofta stark i frikyrkliga områden. Det syns även i Ulricehamnstrakten. Andelen organiserade nykterister var 1910 i:

Kindsdelen	3,3 %
Åsdelen	7,1 %
Redvägsdelen	5,6 %
staden	16,4 %

Också här tycks stiftsgränsen ha spelat en viss roll. Motsvarande siffra för riket var 4,6 %, för Marks textildistrikt 1,8 % och för Borås 4,3 %, dvs bortsett från Kinds härad kan Ulricehamnsbygd karakteriseras som ett nykterhetsområde. Också Kind måste betecknas som överraskande nykterhetsvänligt, med tanke på att det var schartauanskt.

Sammanfattningsvis kan sägas, att trakten visserligen visar upp allmänt västsvenska drag, som stark religiositet och få barn utom äktenskapet, men att det också fanns klara avvi-

kelser från vad som var normalt inom bibelbältet: i delar av området hade ett par av folkrörelserna lyckats tränga in - frikyrkan och nykterhetsrörelsen. Särskilt staden var mycket starkt präglad av dessa rörelser. Varför delar av den nuvarande kommunen på detta sätt kom att avvika från det typiskt västsvenska mönstret är svårt att säga: man frestas att ta till ord som tillfälligheter eller personliga insatser. En sådan insats beskriver David Haldorson: en drivande kraft bakom grundandet av missionsförsamlingen i staden på 1870-talet var borgmästarinnan Ekenman. Både frikyrkan och nykterhetsrörelsen möttes med betydligt större välvilja av de styrande här än på många andra håll. Även moderater var, ovanligt nog, anslutna till dessa rörelser.

Det politiska klimatet

Tullstriden på 1880-talet brukar anses som början till det moderna svenska partiväsendet. Protektionisterna utvecklades till högern/moderaterna, medan frihandelsvännerna blev liberaler. Bakom tullstriden låg importen av billig råg från Ryssland och USA, och normalt var rågproducerande valkretsar också protektionistiska. Områden som hade underskott på spannmål, eller mest producerade havre, var däremot i allmänhet frihandelsvänliga. Men det fanns undantag, och de tre valkretsar som ingick i Ulricehamns nuvarande kommun, Kind, Redväg och Ås-Gäsene hörde dit. Där valdes tullvänliga riksdagsmän val efter val. Det har förklarats med fläsktullen: representanterna för Ås-Gäsene,

Kind och Redväg motionerade 1888 om tull på fläsk, kött, smör och potatismjöl med hänvisning till att de mindre jordbrukarna i deras hembygd inte hade någon nämnvärd spannmål att avyttra. Enligt en riksdagsman från det närbelägna Västbo i Småland hade svinaveln visat sig ganska lönande och fött förhoppningar hos många. Protektionismen i Västergötland och Småland åtnjöt sympatier långt ner i den allra fattigaste jordbruksbefolkningen, "vilken f.ö. torde ha varit övervägande konservativt sinnad", som en historiker skriver. Vilken roll fläsket spelade är oklart. Det är också svårt att säga hur konservativt området egentligen var under denna tid, eftersom rösträtten inte var allmän. Endast män med viss minimiinkomst- eller förmögenhet fick rösta. Först vid 1911 års andrakammarval, då rösträtten för män var praktiskt taget allmän, går det att säga något tydligare om det politiska klimatet.

Endast två partier ställde upp 1911, moderater och liberaler (som här, liksom i många av länets valdistrikt stöddes av socialdemokraterna). I dåtidens politik gick den stora skillinjen mellan högern/moderaterna, och en delvis samverkande vänster, bestående av liberaler och socialdemokrater. Fördelningen av röster 1911 blev i procent:

	mod	lib	soc
Ulricehamns nuv kommun	54,6	45,4	-
Älvsborgs läns södra	55,3	39,3	5,3
hela riket	31,2	40,2	28,4

Bilden av en konservativ bygd bekräftas; området hade ungefär samma röstfördelning som hela valkretsen, som under hela 1900-talet varit en av moderaternas allra starkaste. Socialdemokratin var så svag, att den inte ens redovisas separat i valstatistiken 1911. Kronolänsmannen i Kinds norra distrikt gjorde en riktig bedömning, när han 1886 kommenterade de politiska framtidsutsikterna: "så länge läseriet (med vilket han menade schartauanismen) på allvar florerar tror jag icke att man har några socialistiska stämplingar att befara".

Ulricehamns Tidning, den viktigaste i området, var starkt konservativ och leddes på 1910-talet av Birger Petersson, som inom kort skulle bli Moderata valmansförbundets riksombudsmän och Arvid Lindmans högra hand.

Bilden av den konservativa Ulricehamnsbygden måste dock nyanteras en del. Det fanns betydande skillnader inom den nuvarande kommunen vid 1911 års val:

	mod	lib+soc
Åsdelen	80,6	19,4
Kindsdelen	56,3	43,7
Redvägsdelen	44,4	55,6
Staden	30,2	69,8

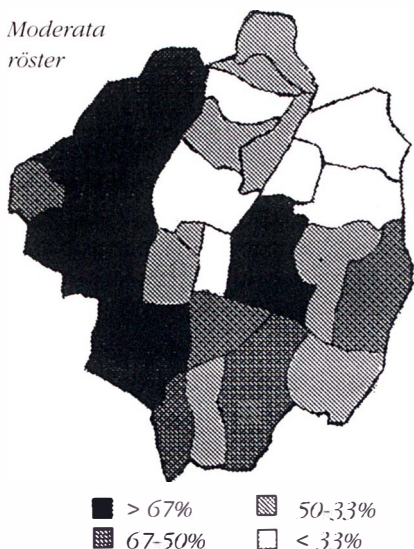
Medan Ås framstår som en kompakt konservativ bygd, är Redväg och särskilt staden liberalt dominerade. Det ofta påpekade sambandet mellan frikyrkor/nykterhetsvänner å ena sidan, liberalism å andra tycks stämma i dessa fall. Snarast är det en aning förvånande att Redväg under 1880- och 1890-talen var protektio-

nistiskt, med tanke på att liberalerna var frihandelsvänliga. Kanske vägde fläsket trots allt tyngre än de liberala ideerna? Den oerhört starka konservatismen i Ås är svårare att förklara; häradet hade fler frikyrkomedlemmar än Kindsdelen och t o m fler nykterhetsvänner än Redvägsdelen. Möjligen var dessa inte riktigt jämnt fördelade inom häradet; i den del som nu hör till Borås var andelen liberaler 1911 högre än i Ulricehamnsdelen. Det kan också ha varit så att det här, liksom i staden, fanns moderata frikyrko- eller nykterhetsvänner. Södra Vings socken är antagligen ett exempel på detta: där röstade 1911 ungefär 80 % av väljarna på moderaterna, men där fanns föreningar av en typ som vid denna tid i allmänhet var förknippade med liberalerna. Där fanns t ex en missionsförsamling med anor från 1860-talet. 1877 byggde den ett stort missionshus i Romsås som rymde ca 600 personer. Föreningen var troligen ansluten till missionsförbundet. Där fanns också en Luthersk missionsförsamling, som grundats på 1880-talet och ibland lär ha fyllt missionshuset i Romsås. Föreningen var ansluten till Evangeliska fosterlandsstiftelsen (som dock stod kvar inom statskyrkan). Nykterhetsrörelsen förekom i socknen men tycks ha varit senare; en avdelning av Nationaltemplarorden bildades 1925.

Södra Ving var långtifrån den mest högerorienterade socknen i Ås. Där fanns vad som närmast skulle kunna kallas "enpartisocknar", t ex Hällstad med 95 % moderata röster och Södra Vånga med 91 %. På kartan avtecknar sig västra och södra

delarna av den nuvarande kommunen som moderata, medan nordöstra delen var liberal.

*Moderata
röster*

*Andrakammarvalet 1911 i kommunens
socknar*

Stadens särprägel visas också av den ovan nämnda inventeringen av ideella föreningar, som även tar upp politiska organisationer. I staden fanns 1910 en moderat förening med 131 medlemmar, en frisinnad med 69 och en socialdemokratisk ungdomsklubb med 25. Där fanns också en avdelning av Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt med 50 medlemmar. Vad denna förening hade för syfte framgår av namnet. Det intressanta i sammanhanget är att den främst tycks ha rekryterats bland medelklasskvinnor - lärarinnor var en viktig grupp - och att den tycks ha haft ganska starka samband med liberalismen. Visserligen var den moderata föreningen den största

politiska föreningen i Ulricehamn, men en jämförelse med Borås är belysande: den enda politiska förening som enligt inventeringen fanns där var en moderat med 1400 medlemmar. Ulricehamn var alltså mycket mindre massivt konservativt än Borås.

När socialdemokratin redovisas i valen första gången, våren 1914, avslöjas dess obetydlighet: i staden blir den minsta parti med 15 % av rösterna. I lantsocknarna får den endast ströröster; i hela Redväg t ex mindre än 2 % av rösterna. Socialdemokraterna tyckte det var lämpligt att låta sin lista i södra Älvsborgs läns valkrets toppas av en kandidat som inte kom från Borås, och letade i stationssamhället Vegby upp en stins vid namn Nils Martiensen, som var villig att kandidera. Visserligen var han känd för att vara liberal, och det påstods att han bar en blåklint på rockuppslaget när han for ut på socialdemokratisk valagitation, men det ansågs lämpligt att ha ett namn som kunde dra röster från liberalerna, och snart tog han initiativet till en arbetarekommun i Vegby. Något särskilt dragande namn i sin hemsocken var han dock inte; vårvalet 1914 fick socialdemokratin bara nio röster i Södra Säm och Finnekumla, där Vegby ligger.

Mot slutet av första världskriget förändras det politiska landskapet i Sverige. Nu växer ett fempartisystem fram, som med små undantag består ända till 1980-talet. I Ulricehamnsbygden rör det sig dock om ett fyrtispartisystem. Vid sidan av de gamla partierna, moderater och liberaler, växte bondeförbund och socialde-

mokrati fram. Bägge partierna var i hög grad kopplade till intresseorganisationer. Under mellankrigstiden bildades fackföreningar och lantbrukarorganisationer runtom i kommunen. De första fackföreningarna fick känna av det religiösa motståndet: ännu så sent som 1924, då den första avdelningen bildades vid Torsbo textilfabrik i Gällstad, gick församlingens kyrkoherde efter högmässan ned på gången och talade om det fruktansvärda som skett. Fackföreningen var "den ondes" verk, och han varnade sockenborna för att gå med i den. Fler fackföreningar skulle dock följa, liksom RLF- och SLU-avdelningar.

Resultatet från ett val tämligen mitt i den långa perioden visar det politiska klimatet i kommunen. Det är 1948 års andrakammarval (resultat i procent):

1948 års val i %	h	bf	fp	s	k
Ulricehamns nuv kommun	25,9	26,0	21,1	26,4	0,6
Älvsborgs södra	22,8	15,5	16,5	41,5	3,7
hela riket	11,9	12,6	22,5	46,5	6,4

Till skillnad från i riket och (i mindre utsträckning) södra Älvsborg är de fyra partierna jämnstora; socialdemokratin blir med knapp nöd största parti. Det har alltså skett stora förändringar från 1911. Ändå finns det en viss kontinuitet, trots att mycket få av 1948 års väljare torde ha röstat 37 år tidigare. Rester av den gamla skiljelinjen mellan "höger" och "vänster" tycks leva kvar, om man betraktar höger och bondeförbund som motsvarigheten till 1911 års moderater. Inom den gamla "vänstern" har det skett en förskjut-

ning, så att socialdemokratin trängt fram på liberalismens bekostnad.

Dragen av kontinuitet blir tydligare om man studerar de enskilda häradsdelarna 1948:

	h	bf	fp	s
Åsdelen	30,7	41,5	15,6	12,1
Kindsdelen	24,5	31,8	12,1	31,5
Redvägsdelen	21,9	36,1	26,4	15,2
staden	27,8	5,2	26,0	39,7

I vardera området motsvaras i stora drag 1911 års höger av 1948 års höger + bondeförbund, medan den gamla "vänstern" är folkparti + socialdemokrati. Enligt detta sätt att se är Åsdelen fortfarande massivt till höger, medan staden är lika klart till vänster. Det område där sambandet stämmer sämst är Redväg, där - för enkelt uttryckt - bondeförbundet

tycks ha tagit en hel del från liberalismen. Går man ännu längre ned, på sockennivå, kan man se drag av både förändring och kontinuitet: i de gamla moderata "enpartisocknarna" Hällstad och Södra Vånga har bondeförbundet blivit största parti, medan folkpartiet fortfarande är största parti i gamla liberala socknar som Bliksberg och Kölaby. Socialdemokratin har två starka områden: staden och Gällstads tätort, den senare med rätt omfattande triåindustri. Dessa platser är, vid sidan av Finnekumla och Södra Säm, de enda

valdistrikt där partiet är störst. I de senare socknarna ligger dels Vegby samhälle - Martiensens hemort - med en del trikåindustri, dels några större jordbruk med anställda lantarbetare.

Från 1980-talet får vi ett mer upp-splittat partisystem, där sju partier av och till sitter i riksdagen. De är också företrädde i riksdagsvalen i kommunen, här 1994 års val (se nedan).

Det kanske mest slående draget är "normalisering" av den politiska bilden; Ulricehamn avviker inte längre särskilt mycket från rikssiffrorna. T o m vänsterpartiet uppnår det magiska fyraprocentstrecket i kommunen, och moderaternas/högerns gamla styrka är borta. I ett tidigare starkt moderat valdistrikt som Hällstads m fl församlingar har centerpartiet blivit nästan dubbelt så stort som moderaterna. Den enda större skillnaden mot riket och södra Älvsborg är socialdemokratiens underrepresentation och centerpartiets motsvarande överrepresentation. Folkpartiet är inte längre särskilt stort. Många av de frikyrkliga väljarna tycks ha gått till kds, som är större än folkpartiet i gamla liberala fästen som Bliksberg och Kölaby-Humla. Fortfarande har socialdemokratin sina främsta stöddepunkter i Ulricehamns tätort, Gällstad och Finnekumla-Södra Säm.

Några avslutande reflexioner

Ulricehamnsbygdens "mentala" landskap under 1900-talet har präglats av en rad skilda ekonomiska, sociala och religiösa impulser och för en utomstående betraktare visar det upp en del intressanta särdrag.

Vilken roll det aristokratiska arvet från de stora gårdarna har spelat under det senaste seklet är oklart. Kanske hade det en viss betydelse för stadens förvandling till "kurort" under 1800-talet. En inflyttning av adel och andra ståndspersoner från land till stad var sannolikt inget unikt för Ulricehamn; det speciella här var att den inte motverkades av en växande borgerlighet, knuten till ett industriellt genombrott. Kanske är det här, på detta indirekta plan, som det aristokratiska arvets betydelse främst legat, genom att det förhindrade uppkomsten av en lika omfattande hemindustri och handelsverksamhet som i västra Sjuhäradsbygden. Någon mer omfattande industrialisering kom aldrig till stånd, utan bygden är fortfarande präglad av en "småföretagaranda", speciellt kanske en småbrukaranda. Västståndet är ganska stort. Däremot förefaller inte högre utbildning ha varit särskilt efterfrågad; Ulricehamn ligger i ett område där utbildningsnivån är ovanligt låg. Praktiskt kunande och företagsamhet tycks värderas mer. Religionen spelar stor

1994 års val i %	m	c	fp	kcls	mp	s	v
Ulricehamn	21,9	16,8	6,9	6,3	7,0	35,4	4,0
Älvsborgs s	21,2	10,8	6,1	4,6	5,1	45,6	5,1
riket	22,4	7,7	7,2	4,1	5,0	45,3	6,2

roll, antingen i en statskyrklig tappning, med rötter från det tidiga 1800-talets inomkyrkliga väckelser, eller i en frikyrklig, som härstammar från det senare 1800-talet. Fortfarande sätter religionen sina spår i "folkmo-ralen"; olegaliserade samboendeförhållanden är sällsyntare än på andra håll i landet, liksom skilsmässor.

1800-talets frikyrklighet verkar ha haft en något annan karaktär än den som möter i t ex mellansveriges städer. Där banade den vägen för nykterhetsrörelsen, som i sin tur agerade "isbrytare" för arbetarrörelsen. I Ulricehamnsbygden tycks det ha stannat vid de båda tidigare folkrörelserna, och någon stark arbetarrörelse har inte uppstått.

På de flesta håll i Sverige har frikyrko- och nykterhetsrörelserna varit förknippade med liberalismen. Till viss del har det varit så både i Ulricehamns stad och i Redväg, men i andra delar av den nuvarande kommunen - troligen främst Åsdelen - tycks det i seklets början ha förekommit en ganska ovanlig och dåligt känd företeelse: frikyrklighet och nykterhetsrörelse med politiskt kon-

servativa förtecken. Kanske var det en utlöpare av en motsvarande rörelse i Jönköpingstrakten.

Bakom bristen på arbetarrörelse ligger självfallet i hög grad den uteblivna industrialiseringen. Det finns få större industrier; den viktigaste branschen är textil, särskilt trikå. Fabrikerna är i allmänhet små, och en hel del av arbetsstyrkan är hemarbetande, där lönen blir en biinkomst i till exempel en småbrukarökonomi. En följd av bristen på industri har varit att antalet invandrare är ovanligt lågt i kommunen.

Sammanfattningsvis tycks Ulricehamnsbygden i närmare ett och ett halvt sekel ha legat en smula i utvecklingens bakvatten. Det har funnits ett drag av stagnation, men detta drag har också haft vissa positiva effekter: ett ganska stort välstånd, lugn, harmoni, frånvaro av starka sociala konflikter. Detta är så att säga den inre sidan av en rad tilltalande drag i den yttre miljön: en välbevarad, idyllisk stadsbild och ett vackert, föga exploaterat kulturlandskap.

Käll- och litteraturhänvisningar:

Uppgifter om ideella föreningar: Kommerskollegium, Avd f arbetsstatistik, Riksarkivet. Obs att medlemmarna för Ås inte redovisas för socknar, utan i klump för häradet, och här antagits vara proportionellt fördelade efter socknarnas folkmängd. Möjligen är detta inte helt korrekt; vid valet 1911 var andelen liberaler i "Boråsdelens" av häradet något högre än i "Ulricehamnsdelen", 26,8 % mot 19,4 %. Om föreningar i Södra Ving se *Södra Ving. En sockenbeskrivning*, Göteborg 1952, s 51-56, om Gällstad se *Gällstad. Knalle-, bonde- och industrisocken*, Gällstad 1986, s 338-40.

Andel frikyrkomedlemmar i Jönköping: H-O Ericson, *Vannakt och styrka*, 1987, s 59.

U ä fruktsamhet: *Statistiska meddelanden*, ser A, bd I:4, s 89.

Tullstriden: S Carlsson, *Lantmannapolitiken och industrialismen*, Lund 1953, s 67, 73-75.

Om "socialistiska stämplingar": kronofogden i Redväg och Kind vol 412, femårsberättelse 1881-1885.

Valresultat: *Sveriges officiella statistik, riksdagsvalen*.

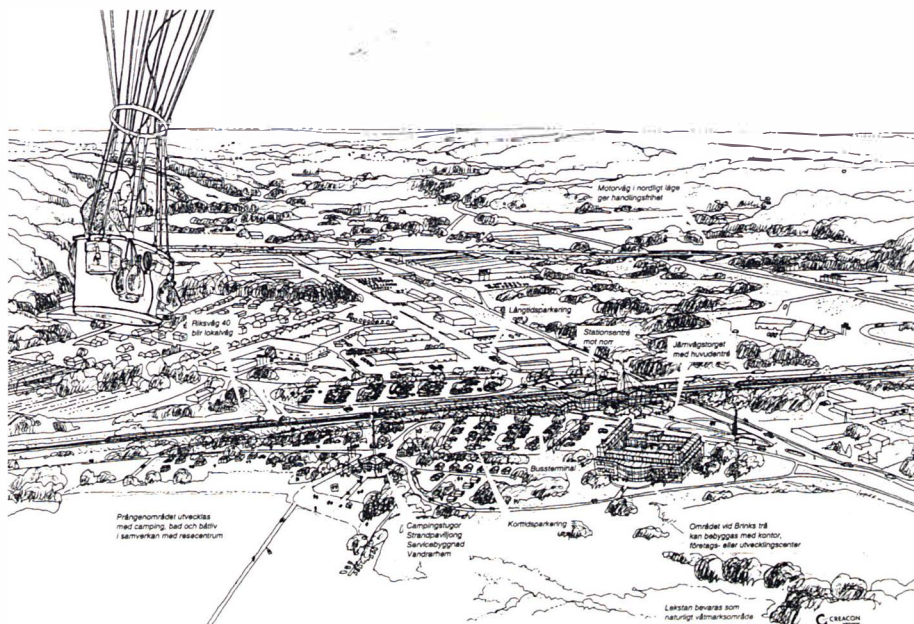
Birger Petersson: *Svenska män och kvinnor*.

Nils Martiensén: R Jungen, *Vävarstad i uppror*, Borås 1978, s 263.

Uppgifter om välstånd, familjeförhållanden etc i senare tid: *Sveriges nationalatlas, Befolkningen*, Sthm 1991, spec s 104, 107, 108, 110, 138, 153.

Mot 2000-talet – planerarnas visioner

LARS HOLMÉN

... när tåget kommer ... Underlag för fördjupning av översiktsplan. Creacon Arkitekter.

Staden och husen

Vi gör ett nedslag i Ulricehamn en god bit in på 2000-talet. Allt har gått staden och bygden väl i händer. Västsveriges position har stärkts. Det har vi bl.a. EU:s satsningar på Skageracksområdet och det väl fungerande storlandet Västra Götaland att tacka för. Av de små och stora visioner om samhällsbyggandet som har

förts fram under de senaste årtiondena finns många spår och tolkningar i det vi ser omkring oss. Några mer konkreta titthåll in i Ulricehamns framtid hade vi på sin tid i kommunens fysiska översiktsplanering från slutet av 1990-talet och i plankartor och perspektivskisser från en arkitektävling år 1993 om det gamla järnvägsområdet norr om stationshuset.

De stora, genomgående trafiklederna har efter lång väntan kommit på sina platser. Sällan har allmänhet, tjänstemän och politiker haft så lätt att enas om lägena som här. Göta-landsbanans dubbelspår går i dagen mellan två bergtunnlar alldeles vid Åsundens nordspets. Men sträckan i dagsljus är inte lång, bara någon dryg kilometer. Vid Prången ligger en ny station, enkel och hållplatslik. Resten av den synliga bansträckan är höjd på pelare över marken så att Ätrans nordliga dalgång utan avbrott för ögat får bibehålla sitt ståtliga samband med sjöns bäcken.

Stadsborna ser de färgglada, långväga tågsätten i hög fart och alltför ofta som man tycker, fara förbi. Nåja, det går lokaltåg också. Det bullrar inte så mycket för tekniken att dämpa ovälkommet ljud från järnvägstrafik har gått ytterligare framåt. Tågresenärerna i sin tur hinner få en glimt av det gamla Ulricehamn vid sjöns vattenspegel. Kring Prångenstationen har det skett en stadsmässig ansiktslyftning. Vackra, nätta byggnader innehållande en del bostäder men mest rena verksamheter för teknik och utveckling omges av gröna parkytor ner mot vattnet och det bevarade våtmarksområdet som ligger utmed gång- och cykelvägen mot centrum. Verksamheterna ger arbete åt många väl utbildade människor. Närmast den nya stationsbyggnaden ligger buss- och pendlarbilsparkeringar som knappast syns för alla planterade träd och buskar. Tågresenären hinner uppfatta att staden också speglar en aktiv företagsamhet.

Riksväg 40, nu Europaväg från

Jönköping över Borås, Landvetter och Göteborgs hamn går på en påkostad elegant brobåge, vilande på minsta tänkbara antal skyddande markstöd över Ätrans dalgång några kilometer norrut. I slutningarna på dalgångens östra sida finns till landskapet välanpassade av- och påkörningsramper för all slags bilburen när- och fjärtrafik mellan Europavägen och väg 46 mot Ulricehamn eller Falköping, en modern del av den urgamla vägen utmed Ätran. Här har man, liksom en gång vid väg- och brobyggena på Höga kusten norr om Härnösand, visat att det går att ta ordentlig hänsyn till natur, kultur och estetik. Dessa intressen framstod till en början som en rejäl konflikt med trafikledernas utbyggnad över Ätradalen. Att sedan, trots allt som har gjorts för att tillmötesgå de skilda intressena, dessa väldiga trafikledsbyggen helt enkelt inte kan falla inom måttfullhetens ram, det får man leva med.

Med järnvägen och motorvägen har stadens bebyggelseutveckling framför allt skett mot norr. Men det har byggts även västerut, på "andra" sidan sjön. Prångenstationens strategiska läge för kollektivtrafik med tåg och buss har gett möjlighet att utvidga Villastaden åt söder ända ner mot Brunnsnäs. Där ligger villorna med morgonsol och sjöutsikt som ersättning för den långa vägen runt norra sjöändan till centrum med sin lockande handel.

Annan vacker natur och branta skidbackar har de fått som har slagit sig ner i en- och flerbostadshusen på slutningarna i det långsmala småskogs- och grönområde som

sträcker sig från Prången och industriområdet norr därom till Vists kyrka. Kring kyrkan har ett mycket vackert bostadsområde vuxit upp. Och vidare: på dalslutningarna i nordost klättrar nya bostadshus efter välkänt ulricehamnskt stadsbyggnadsmönster i terrasser upp mot allt friskare skogsluft och allt vidare utsikter mot väster. Naturens värden har lockat människor att bosätta sig här. Men många arbetspendlar med tåg lång väg.

Kunde vi se in i alla dessa bostadshus skulle vi finna många tecken på ändrad inställning till miljö och energiförbrukning. Soprummen, exempelvis, är välordnade källsorteringsutrymmen för hämtning, baserad på familjevisa avgifter efter vikt på det avfall som återstår då den näraliggande komposten har fått sitt. Men avfallet har ju minskat ofantligt sedan förpackningsindustrin har tagit sitt miljöansvar fullt ut. Inga fula kvarters- och stadsdelsdepåer med sopcontainrar och ingen parad av gröna soptunnor utmed bostadsgatorna skämmer längre stadsbilden. Ett annat exempel: i alla lägenheter finns till hälften minskade elkylda utrymmen gentemot 1990-talsnormen. De gamla självdragsventilerade skafferiskåpen är tillbaka på sin plats i köken.

Det nya samhällsbygget är väl genomtänkt, det märks. Miljötänkande, arkitekturmedveten målsättning, nya villkor för byggfinansiering och framför allt ett nytt och engagerat förhållningssätt hos människor till boende, arbets- och livsmiljö har gett stads- och husbyggnadskonsten nya uttryckssätt. De nya bebyggelse-

områdena är från landskapssynpunkt väl lokaliserade och anpassade till orörda skogsbryn, karaktäristiska träd och dungar, till kullar, vattendrag, åkermarker, gammal bebyggelse och fornminnen. Alla utom de nordöstliga utbyggnadsområdena ligger på markområden som redan i 1970-talets fysiska riksplanering betecknades som riksintressanta för kulturminnesvård och naturvård. Endast det bästa har varit gott nog vid val av bostadsmiljöer!

Även den närmare stadsplaneringen är medvetet gjord, präglad av sparsamhet i markåtgång. Här finns naturligtvis bostäder, skolor, butiker och byggnader för allehanda vård men bostäderna har betydligt mindre lägenhetsyta än förr. Här finns även små, störningsfria företag och verksamheter med ringa materiella transportbehov blandade med bostadsbebyggelsen. De nya stadsdelarna är gestaltade med en omväxling som skiljer dem från de gamla, ty nu finns få eller inga regelverk som detaljstyr planeringen. Redan på 1990-talet kunde man på Hestraområdet i Borås få en försmak av vad fantasifull formgivning av bostadsområden betyder.

De nya byggnaderna är välproportionerade och måttliga till sin storlek: varken för höga, för breda eller för långa. Schablonritade kataloghus saknas liksom uppseendeväckande byggnadsformer, material och färger. Husen ligger tillräckligt tätt för att stadskänslan ska infinna sig. Mycket grönska får ändå plats mellan dem. Stora asfaltytor för bilparkering har kunnat undvikas. Antalet bilar har också minskat på

senare tid. Den nya bebyggelsen spelar väl ihop med den gamla och har därför skapat en tilltalande, småskalig helhet med denna. Det är just greppet med den alltigenom lilla skalan på byggnader och anläggningar som har möjliggjort för tätorten att bibehålla sin karaktär och attraktivitet.

Arkitekturen följer de två huvudfäror av stilar som länge har rått: traditionalism och nymodernism. Många av stadens nya byggnader är traditionalistiska, det vill säga bär tidlösa stildrag allt från de stora europeiska stilepokerna till svensk nationalromantik och funktionalism. Uttrycken blandas med regionala och lokala särdrag som förmedlar känslan för platsen.

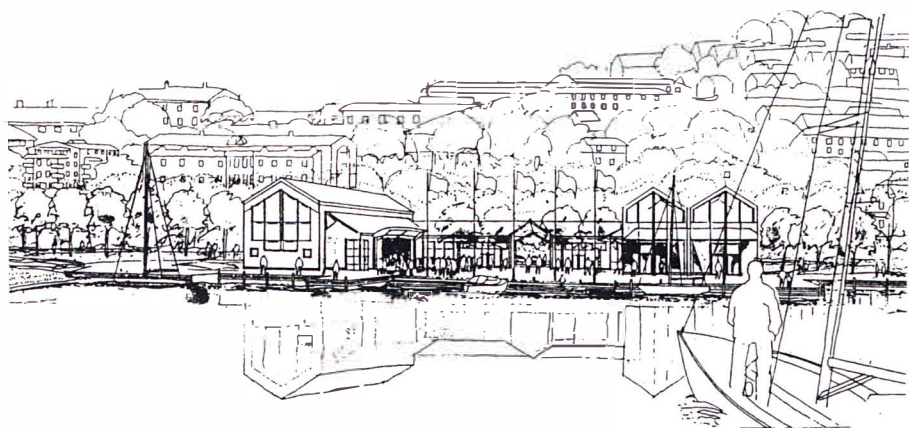
De nymodernistiska byggnaderna - mest företag av olika slag - talar ett annat språk. Med rötter i den arkitektur som var modern vid 1900-talets mitt siktar nymodernismen framåt, mot nyskapande. Den är därför en viktig symbol för utveckling och framåtskridande. Den speglar vår tids syn på fria marknadskrafter och vilar i sin egen internationella estetik. Den följde efter den förvirrade postmodernismen men är mer sansad än denna i sina uttryckssätt.

Förr var husens utseende något som man inte talade så mycket om. Numera då husägare bygger i konkurrens om hyresgästerna är god arkitektur ett värde som drar människor till sig, särskilt de unga. God arkitektur har blivit ett medel att skapa både trivsel, identitet och framtidstro.

Stadskärnan har kvar sin medeltida form och det är den stora poäng-

en. Vad annat var förresten att vänta då den en gång klassificerades som riksintresse på grund av sin bebyggelsehistoriska kvalité. Varsamma till-, om- och nybyggnader har naturligtvis gjorts, alla med god anpassning till den gamla stadsplanen. Det har betytt att gamla hus som till sin yttre arkitektur förr var dåligt anpassade till den önskade historiska stadsbilden på samma gång har fått en mer traditionell skepnad. Den täta kulturmiljön i centrum och den koncentrerade handeln där har gjort Storgatan, torget och staden till ett första klassens turistmål. Lite vid sidan av ligger alljämt de stora byggnader, som avviker från den ursprungliga stadsmiljön och likaså från måttlighetsprincipen. De vittnar om en tid då höghus var status och stora lönsamma byggnadsvolymer ett ledande exploateringsmotiv.

Det gamla järnvägsområdet är bebyggt. I stort sett har det skett efter intentionerna i 1993 års arkitektävling. Området som innehåller bostäder i stadsparksmiljö och en del butiker har ett ypperligt läge mellan stadscentrum och Prången. Inga byggnader har mer än måttfulla två våningar också av hänsyn till innerområdenas ögonkontakt med sjön. Man har förstått att betala för måttfullhet i stadsbyggandet, det ser vi här och på många andra platser i Ulricehamn. Bebyggelsen har medfört en utvidgning av stadskärnan i riktning mot Prången. Det ökade varuutbudet i gång- och cykelstråket mellan stadskärnan och Prången motsvaras väl av kommunens och tätortens folkökning och turistan-

Från sjön ser man Sjötorget med sina byggnader vid vattnet - utdrag från vinnande förslag i arkitekttävling, Creacon Arkitekter.

deln. Några stora varuhus utanför stadskärnan finns inte som förstör handeln vare sig i innerstaden eller i de yttre tätortsdelarna.

Arkitekttävlingen lade stor vikt vid stranden som resurs i stadens liv, kanske för stor vikt vad gällde planerade aktiviteter. Ett sjötorget med samlingshus och bodar för turistbyrå, båtuthyrning och annat sådant ligger vid stranden snett norrut från det byggnadsminnesmärkta stationshuset från år 1906. Från torget med rådhuset kan man via en gränd och en gångbro över Strandvägen nå ett litet strandkafé upplyft på pelare för utsiktens skull. Reningsverket har förvandlats till ett ekocentrum, ett pedagogiskt fokus för kretsloppssamhället. Men anläggningarna har inte tillåtits dominera så som de gjorde i tävlingsförslaget.

Man har förstått att bibehålla och förstärka vattnets och strandens naturliga värden. Strandflanören kan vid alla årstider gå eller cykla utmed

vattenlinjen och de fria gräsytorerna och ta till sig vindens och vattnets brus. Genom återhållsamhet med både byggnader och hög växtlighet vid stranden har man lyckats förmedla vattenytans ljusspeglningar långt upp till stadens hus och människor. - Men Strandgatan med sin långväga trafik, den ligger ännu kvar som en mur mellan stad och strand. När och var ska den finna sig en mer diskret belägenhet?

Landskapet

Vi lämnar staden och tar en biltur i omgivningarna. Fortfarande är vi vad tiden gäller en god bit in på 2000-talet. De synliga förändringarna är inte så stora här som i staden. Skogen har erövat de öppna markerna något. Det är mest de små och backiga åkerlapparna och gläntorna, de som gav liv åt landskapet och var hemvist för fåglar och fjärilar, som har försvunnit. I stort är dock förhållandet mellan sluten skogsmark och

öppen åkeryta densamma som förr. Hade vi inte haft ett aktivt offentligt ekonomiskt stöd och ett starkt personligt intresse hos den enskilde bonden för att någorlunda bevara det gamla kulturlandskapet hade ännu mer av det varit försvunnet. Hotet mot det har ju varit stort under den av osäkerhet präglade omvandling som jord- och skogsbruket har genomgått de senaste årtiondena.

De beskogade åkrarna består nästan bara av lövträd, lämpade för massaindustrin. En del energigrödor kan man också se. Anblicken av dessa är ganska trist. Men lövskogen bidrar till att hålla det ljusa landskapets kvalité uppe. För att undvika stora s.k. monokulturer och i stället upprätthålla den biologiska mångfalden är flera träd- och buskarter i mindre enheter blandade med varandra. Längst bak står den mörkgröna barrskog som alltid har försett sågverken med timmerråvara. På många åkrar som förr gav spannmål går mjölkkor och betar. Vi ser också öppna ängs- och hagmarker med betande köttdjur. Så här genom bilrutan verkar det som om de kombinerade jord- och skogsbruk som är vanliga i trakten lättare än de på slättlandet har kunnat genomföra de olika slags hänsynsåtgärder som krävs för att hålla ett upplevelserikt och ekologiskt fullvärdigt odlingslandskap vid liv.

Vi befinner oss i utkanten av Götalands skogs- och mellanbygder. Dessa har genom sin relativa avskildhet och vildmarkskaraktär länge utövat en särskild dragningskraft på de sommar- och vinterturister som bor i de stora tätorterna på

Skånes, Danmarks och Nordtysklands slättområden. Efter Öresundsbronns tillkomst ökade trycket ytterligare. Jord- och skogsbrukarna i ulricehamnsbygden har tagit vara på detta förhållande. Små grupper eller byar med stugor för uthyrning syns här och var som tillskott till gårdsbebyggelsen och, får vi tro, till ekonomin. Gamla torp och övergivna mangårdsbyggnader som inte har förfallit helt ligger synliga från vägen, sålda och upprustade för heltdis- och fritidsboende. Dolda i skogen ligger säkerligen fler. Upprustningen är ofta gjord med känsla för byggnadstraditionen på platsen.

I övrigt sätter - nu som förr - de många gamla sätesgårdarna och smågodsen sin alldeles speciella prägel av äldre kultur på såväl byggnader som landskap. De historiska tillbakablickar de manar fram i fantasi och tankar, ger en känsla av tryggt och obrutet sammanhang hos den som färdas förbi. De nya ekonomibyggnaderna på dessa och andra gårdar som med bibehållen livskraft har lyckats gå vidare in i det nya årtusendet liknar dock industribyggnader, fastän de är omsorgsfullt utförda till utseendet. En stor del av landsbygdens byggnadsarv av gamla ladugårdar med logar, lador, magasin och hönsgårdar, byggda med traktens naturmaterial, har gått förlorade. På sina ställen besöker vi dem som gårdsmuseer. Ibland har magasinen och hönshusen inretts till kontor, småverksamheter och datornästen och i de gamla, stora och övergivna ekonomibyggnaderna lagras de ensilagesäckar av vit plast som förr låg synliga ute på de öppna fäl-

ten. Ofta ser vi vindkraftverk som ger extra elenergi till gårdarna och småsamhällena.

Då vi åker norrut på den för kulturturisten så intressanta vägen mot Falbygden ser vi hur skogs- och mellanbygden alltmer går över i den västgötska slättbygden. Skogsbruket avtar och jordbruken kombineras med odling av grönsaker, blommor och andra trädgårdsprodukter. Det har man för all del gjort under lång tid här. Men sedan den kommunala, ekologiska avfallshanteringen i staden helt är inriktad på att förse stadens omland med fullgoda gödselämnen har produktionen av trädgårdsvaror tilltagit utmed Ätrands dalgång. Växthusens antal är stort och de välsköta grönsaksfälten är ett intressant särmärke i landskapet. Över fälten ringlar sig konstbevattningens rör- och slangormar, en bevattningsform som baserar sig på bassänglagrat regnvatten i stället för direktpumpat åvatten. Nya bostads-

hus i form av glesbebyggelse ser vi sällan. Önskemål om närservice och det faktum att det har blivit verkligt dyrt och av miljöskäl nästan misslagligt att köra bil obegränsat har lett till att få människor grundar sin bosättning på lång daglig bilpendling till arbete, butiker, skolor och olika gemensamhetslokaler. Den dragning till naturen och en avskild boplatz i den som var så stark i tidigare generationer har dessutom avtagit. De människor som föredrar att bo utanför staden och dess service har i stället valt små orter och fritidshusområden med deras gemenskap på gott och ont till bostadsort.

När vi passerar Gällstad i söder och Timmele, Dalum och Blidsberg i norr ser vi att de alla har vuxit och är fullständiga småorter med naturen och odlingslandskapet nära inpå. De har allt som behövs av dagliga samhällsfunktioner inom räckhåll från bostaden. Stadsplaneringen har gett variationsrika bebyggelseområden

Ladugårdsbyggnad på gården Silarp, Dalum.

och byggnader även här, långt från de "radsådda" villaområden med standardhus som kom till i mitten på 1900-talet. Stor hänsyn har tagits till äldre och riktigt gammal, värdefull bebyggelse. Och goda bussförbindelser har också de som bor här med staden och Prången-stationen och med andra orter, för många arbetar på annat håll.

Nu rör vi oss i öst-västlig riktning på Europavägen. De gamla bensin- och dieseldrivna bilarna syns nästan inte till längre. Hybridbilen med el och etanol är mer förekommande. Dikena kantas av ängsblommor ända upp mot skogen och åkrarna. Sträckningen är fint avpassad efter naturens egen topografiska rytm: inga våldsamma skärningar, inga våldsamma bankar. Allt är vackert avrundat. Den angränsande skogen är välskött även med hänsyn till trafikanterna, för estetiska krav på landskapsbildningen är numera självklara att tillgodose både utmed stora kommunikationsleder och i den "gröna struktur" som närmast omger tätorterna för den s.k. närrekreationens skull.

Annars är det med färden här som det alltid är utmed nya landsvägar: det syns knappast någon bebyggelse alls. Men så plötsligt avbryts vi av passagen på bron över Ätradalen. Räckena är genomsiktliga mellan stöden och belysningsstolparna. Vi får liksom på ett kort filmband en utblick över det småskaliga stadslandskapet med en flik av vattnet åt det ena hållet och över dalgången mot norr åt det andra. För den som bor här är synen detsamma som att se ut över sin varsamt förändrade

och alltjämt vackra hembygd. För den som inte bor här annonserar sig staden med sin mänskliga bebyggelse och äkta natur tätt inpå som en lockande plats, väl värd att uppsöka och utforska.

En bakomliggande nationell vision och några lokala

"Det är grundläggande för en hållbar samhällsutveckling och en god livsmiljö att vi kan fatta långsiktiga, viktiga och väl förankrade beslut som rör mark, vatten, naturresurser och bebyggelse." Så börjar skriften *Sverige 2009 - förslag till vision* utarbetad av Boverket i samverkan med Statens naturvårdsverk och Närings- och teknikutvecklingsverket, Nutek. Skriften gavs ut i december 1994. Tidsperspektivet, kan man sluta sig till, är de för samhällsplanering vanliga 15 åren. Som inledningsfrasen antyder är avsikten att de tankar som presenteras i sverigevisionen ska förverkligas genom fysisk planering. Det är viktigt att hålla i minnet att vision och planering inte är samma sak. Den rena, oförfälskade visionen anger önskad färdriktning utan sidoblickar. I planering däremot ska vägas hit och dit mellan många skilda intressen. Allt ska anpassas till ett praktiskt genomförande. Alltnog, i det följande beskrivs huvuddragen i sverigevisionen uppdelad i sex delvisioner så som de framställs i skriften. Någorlunda lätt kan man med hjälp av delvisionerna gestalta den vision för Ulricehamn och bygden som tidigare har återgetts och de är grunden för denna.

Den första delvisionen kallas

Orter i samverkan. Vårt land är litet. Enskilda orter, kommuner och t.o.m. län är för små att hävda sig i den internationella konkurrensen, sägs det. De måste därför slå sig samman om näringsliv och arbetsmarknad, om högre utbildning och om ett mångsidigt utbud av service och kultur. Vi får regioner eller geografiska stråk med varandra kompletterande orter liggande vid goda, gemensamma transportleder. En sådan "samverkansarena" är det geografiska bandet Göteborg - Borås - Jönköping, i vilket onekligen Ulricehamn ligger. Det kräver ett rejält offentligt administrativt nytänkande på alla nivåer för att förverkligas, något som dock faktiskt redan har startat på sina håll.

Andra visionsdelen har nära släktskap med den första och heter En uthållig tätortsstruktur. Hur ser en sådan struktur ut? Jo, den består av ett antal orter av olika storlek, karaktär och utvecklingsförutsättningar, som fås att fungera tillsammans. Varje ort kan bli bäst på något. Storstäderna ses därvid som mindre uthålliga och eftersträvansvärda medan man slår ett slag för de små orterna, de som håller på att försvinna.

Den lilla, den medelstora och den stora orten, sammanhållna likt ett pärlband av välfungerande leder med god kollektivtrafik ger också valfrihet i boende. I den medelstora orten, som i sverigevisionen även kallas "den måttfulla staden", är utbudet av bostäder och annat mer varierat och fullständigt än i den lilla. Småstadsmiljön är lättfattbar, "gångbar" och omväxlande, ofta för-

sedd med parker och andra grönområden, kort sagt lämpad för ett sunt boende. I den framtidsbilden är det lätt att känna igen Ulricehamn. Den medelstora orten framhålls som framtidens bästa ortstyp.

Nästa och tredje beståndsdel i sverigevisionen är Samspel mellan stad och land. Vad det gäller här är det landskap som närmast omger staden. För Ulricehamns del kan man konstatera att man från första början väl har förstått att ta tillvara den resurs som ligger i den vackra och hälsosamma naturen kring tätorten.

Kärnpunkten i samspelsvisionen ligger i den nygamla tanken om kretslopp, här inriktad på en cirkulationsprocess mellan landsbygd och stad. Därmed menas matförsörjning med avfalls- och rötslamsretur, produktion av energigrödor och vedbränsle med aska som återförd restprodukt. Det handlar även om vattenförsörjning och återgång till våtmarker bl.a. på grund av deras förmåga till naturlig vattenbalans och vattenrening. En viktig våtmarksbonus är rikedom i flora och fauna.

De areella näringarna, dvs jord- och skogsbruk, är den fjärde delvisionen i *Sverige 2009*. Den framställs som ett problemområde som är svårt att beskriva och svårt att se enhetligt på, särskilt på det nationella planet. De krafter som driver näringarna framåt och förändrar både dem och det svenska landskapet är anmärkningsvärt obekanta och växlande.

För jordbrukets del siktar man på en produktion som har frångått nuvarande subventionerade över-

produktion till en som på sunda samhällsekonomiska villkor är anpassad till landets egna behov utan att för den skull tappa det globala försörjningsperspektivet. Verksamhetens miljö är förbättrad genom mindre tillförsel av kemiska insatsmedel och mer kretsloppshantering. Man ser det inte som omöjligt - och det är en viktig utsaga för den framtida landskapsbilden i Ulricehamnsbygden - att med lite nytänkande i inriktning och brukningsätt hålla i stort sett samma öppna areal i landskapet som idag.

Skogsråvarorna har alltid varit av stor betydelse för landets ekonomi. Men det är viktigt, sägs det, att produktionen styrs mot högre kvalitéer och högre förädlingsgrad. Vad det betyder för landskapets utseende kan vi bara gissa. För skogsbruket liksom för jordbruket vill man se ett offentligt stöd som mer än nu inriktas på att bevara det gemensamma arv som finns kvar i kulturlandskapet, såväl i dess odlingsformer som i dess bebyggelse. Genom EU har redan första steget tagits på den vägen.

Den biologiska mångfalden är rubriken på det femte visionstemat. Artrikedom av allt som är levande är nyckelordet här. Men även andra naturvärden räknas, t.ex. naturligt avgränsade, orörda och vackra skogar, ängar, hagar och myrar. För Ulricehamns del ligger kvalitén på den biologiska mångfalden inom den övre tredjedelen på värdeskalan.

Visionen innebär att värna och förbättra den biologiska mångfald som vi har. Där den gått förlorad ska

den återskapas. Hög biologisk mångfald ger förutom prunkande landskap goda ekosystem och gen-resurser till gagn för jordbruk, skogsbruk och - läkemedelstillverkning.

Sjätte och sista delen i sverigevisionen har namnet En regionaliserad nationell politik. De stora olikheterna i klimat, jordmån och övrig näringsgeografi i vårt land gör det nödvändigt att dela upp det i fem storlandskap eller regioner. För Ulricehamns del gäller Götalands skogs- och mellanbygder. Uppdelningen har gjorts för att i vart och ett av områdena kunna utforma en till deras särdrag anpassad stödpolitik.

Trots att kritiska synpunkter finns på *Sverige 2009* ligger det något mycket tillfredsställande i att tre framåtblickande centrala verk har pekat ut en klar kurs för god mark- och vattenanvändning och hushållning med naturresurser samt därtill vågat att med ord visualisera något som varken är utopi eller söndermulad kompromiss. "Det är en sverigevision värd att tas på allvar" sa förre generaldirektören för Statens planverk Lennart Holm i en debattartikel i Svenska Dagbladet under hösten 1995.

Strax innan *Sverige 2009* kom på pränt hade en arbetsgrupp bestående av unga politiker i Ulricehamn, planeringschefen, stadsarkitekten och miljöchefen lagt fram sin bild av en önskvärd och möjlig framtid för kommunen. *Vision 2010* är namnet på grupparbetet. Den präglas av samma internationella och nationella strömningar i samhällsplanering och ekologi som sverigevisionen. Den är starkt kopplad till den likale-

des lokala Agenda 21. Kommunens agendaarbete pågår fortlöpande och i samspel med alla offentliga och privata verksamheter och personer i Ulricehamns kommun som har del i saken. En första Agenda 21-rapport, utförd av en kommunal tjänstemannagrupp presenterades nästan samtidigt med *Vision 2010*.

I sig själv är Agenda 21 som sig bör en akt av miljöhänsyn och kretsloppstänkande utifrån ulricehamns-perspektiv med konkret, praktisk inriktning. I de lokala målen omsätts miljömål för världen, Sverige och Älvsborgs län efter den kända devisen "tänk globalt, handla lokalt". Man pekar på de långa tidsperspektiv som man rör sig med i sådana här sammanhang. 100 år, sägs det, är en kort tid ekologiskt sett men mycket lång för t.ex. en kommunal miljöadministration. Termen uthållig utveckling, som är betydelsefull även i agendaarbetet, förklaras på ett tänkvärt sätt som en utveckling "som ska kunna fortgå ända tills solen så småningom slocknar".

Målbeskrivningarna mynnar ut i 21 fasta punkter i agendan, dagordningen. Låt oss se på bara några av dem, nämligen de som närmast påverkar mark, vatten, bebyggelse och hushållningen med naturresurser i kommunen.

- Bilåkandet ska minskas genom att man går, cyklar, samåker och åker kollektivt i ökad utsträckning. Ett riktvärde är att minska bensinförbrukningen till under 500 liter per person och år.
- 20 % av åkerarealen ska odlas ekologiskt år 2000 dvs utan bekämpningsmedel och konstgödning.

- Ett naturvårdsanpassat skogsbruk ska utvecklas med modifierade brukningsmetoder som t.ex. blädning och plockhuggning.
- 90 % av alla hushåll ska kompostera sitt hushållsavfall före år 2000.
- Efter år 2000 ska näringsämnen från alla nya avloppssystem tas tillvara.
- År 1993 deponerades 16.800 ton sopor på avfallsanläggningen. Vid sekelskiftet ska deponeringen ha minskat till 10.000 ton per år.

Väg- och järnvägsbyggarnas intentioner

Flera år innan idén om orter i samverkan utmed goda kommunikationsleder kom på pränt hade olika sammanslutningar bildats med det gemensamma intresset att åter åstadkomma en järnvägsförbindelse söder om Vättern, nu för snabbgående tåg mellan Göteborg och Stockholm via den expansiva Norrköping - Linköpingregionen. I Banverkets beslutsunderlag för Götalandsbanan, vilket har blivit namnet på sträckningen, finns det trafikprognoser, lönsamhetsbedömningar och utbyggnadskalkyler, sammanställda för en presentation för regeringen i januari 1996. För passagen av Ulricehamn har Banverket mycket översiktligt skisserat tre huvudsträckningar över Ätrådalen strax norr om Åsunden.

Riksväg 40 mellan Göteborg och Jönköping har med dagens mått mätt en otillräcklig standard. Vägverket ligger långt framme med att göra hela sträckan till en väg med motorvägsstandard. Men så har man också ett riksdagsbelut från år 1993 i bot-

ten för arbetet. Vägverkets utredningsplan från januari 1996 visar att även motorvägen kan korsa Ätran på tre ställen.

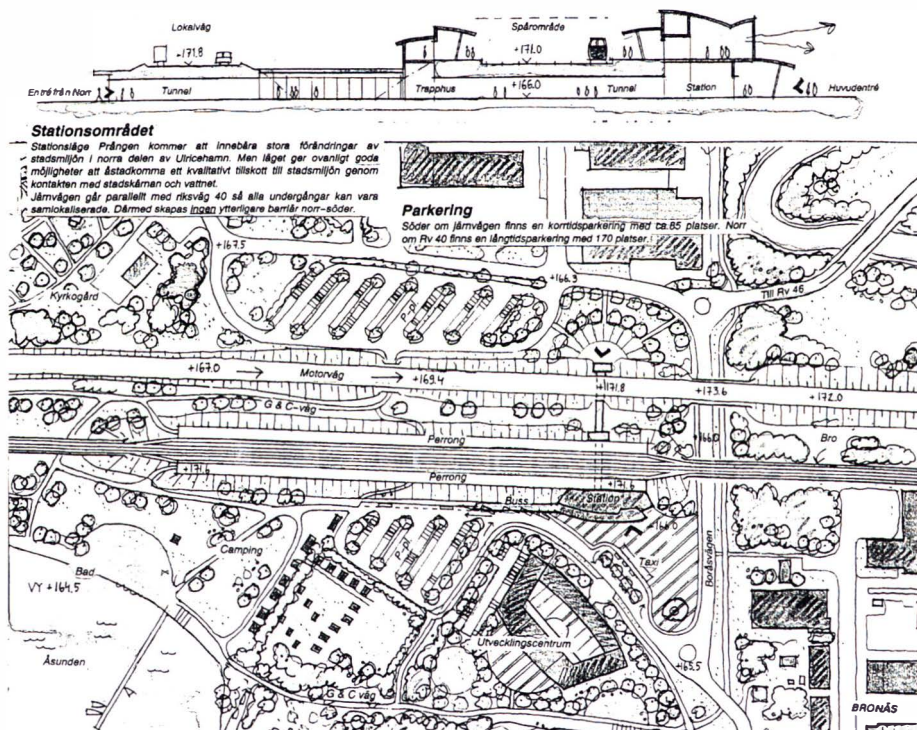
Möjlighet finns att koppla väg- och järnvägsalternativen samman med små stations- och parkeringsanläggningar vid antingen Prången, Bogesunds Bil, Vistavallen eller Ubbarp. Viktigt för Ulricehamn är att både väg och järnväg blir nyttiga också för närtrafiken. Tyvärr har investeringarna för både vägen och järnvägen skjutits på framtiden.

På en informationsutställning i Ulricehamn i början av år 1996 visade Vägverket i text, kartor och modell sin utredningsplan, sin vägvisning. Även järnvägens och stationernas möjliga lägen fanns med i

utställningsmaterialet.

Med utgångspunkt främst från de tänkbara stationslägena har konsultgruppen Samhällsbyggarna i Lund tillsammans med en kommunal grupp inför utställningen studerat hur dessa stationer var och en kan påverka stadens funktionella utveckling och miljö om de förverkligas. Gruppen ger goda argument att även hävda kommunikationslösningar som kanske inte har de lägsta exploateringskostnaderna. - Studien, som har titeln *Ulricehamn. Jämförelse mellan olika stationslägen* blev klar i juni 1995. Resultatet kan i sin kortaste form anges med arbetsgruppens egna ord:

Sammanfattningsvis förordar arbetsgruppen, att stationerna Prången och

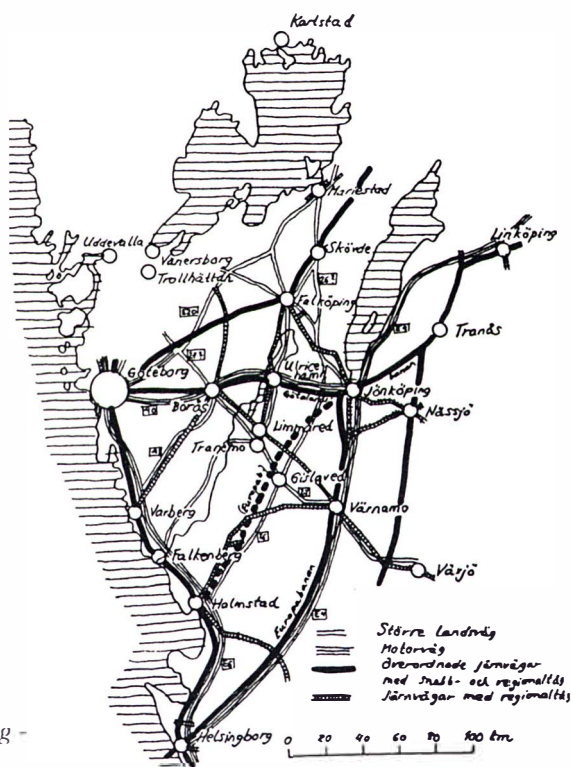
Framtida bild av stationen vid Prången, Creacon Arkitekter.

Bogesunds Bil blir föremål för vidare bearbetning, medan Vistavallen och Ubbarp avförs. Anledningen till att de båda sistnämnda stationerna väljs bort är att de ligger allt för långt från stadskärnan för att bli en naturlig och med dessa samverkande del.

Men utställningsskärmarna var inte bara avsedda för information. Man vände sig till den besökande allmänheten och frågade i enkätens form vilken transportvision som man helst ville se i verkligheten. Med den åtgärden fick valet av framtidens transportsystem i och utanför kommunen ett inslag av folkomröstning. Vad blev resultatet av denna?

Svaren kunde delas i två praktiskt taget lika stora grupper: ena hälften föredrog en station vid Prången utan

direkt anknötning till motorväg och andra hälften en station vid nuvarande Bogesunds Bil kopplad till motorvägen. Efter att frågan om lokaliseringen och utformningen av trafikapparaten hade behandlats av kommunens politiker och tjänstemän blev lösningen till slut dels en järnvägsstation vid Prången som lätt kunde nås av lokal buss-, bil-, cykel- och gångtrafik från stadsbebyggelsen och dels en motorväg tvärs över Ätradalen strax norr om Järnäs nuvarande anläggning med anslutningar för biltrafiken till och från staden. En lösning som vad det gäller transporter gav möjlighet att skapa en tät, energisnål och miljövänlig stad med förtur för kollektivtrafik, cyklister och gående i alla åldrar.

Framtida järnväg -
Götalandsbanan

Efterskrift

BENGT K.Å. JOHANSSON

Ulricehamn och dess omgivningar har gynnats av naturen. Kalkavlagringarna utefter Ätran har gett gott jordbruk och vacker flora. Åsunden har gett gott fiske och goda närkommunikationer. Det är, som jag ser det, ett av vårt lands allra vackraste områden.

Men om naturen varit gynnsam så kan man knappast säga att makterna i övrigt gynnade bygden. Krigarskaror har dragit fram i århundraden, härjat och bränt stad och gårdar. Ätradalen var en viktig handelsväg men också en förödande bra infallsväg för fientliga trupper.

Och när Sverige blev Sverige så var Bogesund en nagel i ögat på Vasafurstarna. I bygden fanns nära ekonomiska förbindelser med det danska landet, det fanns både ägande- och släktförbindelser över gränsen. Gustav Vasa och hans söner ville utplåna Bogesund.

1600-talets ekonomiska politik blev också mycket ogynnsam för Ulricehamn och trakten där omkring. Det var Borås som gynnades av statsmakterna på Ulricehamns bekostnad. Till Borås ville man dra handel, hantverk och näringsverk-

samhet. Borås - inte Bogesund - växte snabbt ut till den dominerande handelsorten och staden i Sjuhäradsbygden.

Så framträder mönstret i de uppsatser som redovisas i boken. Ulricehamn har inte haft mycket stöd utifrån och uppifrån. Man har konstant motarbetats och alltid måst klara sig på egen hand.

Desto mer anmärkningsvärd är den egenkraft som hela tiden genererats och som hållit staden och bygden vid oftast gott liv. Det har alltid funnits människor som tagit nya initiativ.

En intressant analys återfinns i uppsatsen av Christer Ahlberger. Området har under tidernas lopp haft en kraftig överrepresentation av högreståndspersoner. Det är adelsfamiljer som dominerat ägandet. Men det kapital som genererats i det rika jordbruket har inte kanaliserats in i handel och nya näringar. Tvärtom, menar han, kan man iakta hur ägandestrukturen lett till att industrialisering och expansion i bygden bromsats av den jordägande klassen.

En jämförelse med Borås och Mark är spännande. I Viskadalen

finns också ett rikt jordbruk som gett betydande kapital. Dessa pengar investeras i förläggarverksamhet som i sin tur skapar förutsättningar för den textila expansion som karakteriserade Sjuhäradsbygden mot slutet av 1800-talet. Vid dess slut är Borås landets snabbast växande stad. Ja, en del av kapitalflödet når ända till Göteborg via Johansson-Mark (Gamlestaden) och SKF (Wingqvist).

I Ulricehamnsbygden flyttar kapitalet sin väg. De rika ståndsfamiljerna söker sig till makten i Stockholm och det kapital som genereras i Ulricehamnsbygden får vara med och bilda bas för expansionen där. Företagarbegåvningarna i Ulricehamnsbygden söker andra områden för sin verksamhet som Hans Nellson (Borås) och Paul U. Bergström (Stockholm).

Men man kan se Ulricehamns stagnation som kommersiellt centrum också i ett annat perspektiv. Staden växer fram som en knutpunkt vid Äträdalen. Det är en viktig handelsled mellan det danska området och det rika jordbrukslandskapet Västergötland. Men när Sverige blir Sverige, och kungamakten får grepp över handelsströmmen försvåras Ulricehamns situation. De gamla handelsförbindelserna bryts, de västgötska adelsfamiljerna flyttar sin

verksamhet till Stockholm (men behåller sina godsinnehav). Och någon ny handelsled över Jönköping till Göteborg växer inte fram. Här finns länge de svårforcerade skogarna och de usla vägarna som hinder.

Ändå lever Ulricehamn och bygden i dess omgivningar. Varför? Jo, kvar finns handeln, knalleandan, företagartaditionen, påhittigheten. Småföretagare växer fram och företag utvecklas. Avsaknaden av stora företag har också inneburit att man sluppit stora företagsnedläggningar som grannstaden Borås.

Och framtiden? Ja, även om projektet Götalandsbanan ännu ser ut att ha långt kvar till sitt förverkligande så skall den komma så småningom som följd av det logiska i att utveckla de snabba kollektivtransporterna. På samma sätt som riksväg 40 blir motorväg, fast tydligen inte riktigt ännu. I det vidare perspektivet ligger Ulricehamn riktigt vid allfarvägen.

Och som Lars Holmén påpekar i sin uppsats: I mångt och mycket är Ulricehamn ett exempel på den "måttfulla staden". Inte illa placerad vid sjön, i Ätrans vackra dalgång och inte särskilt långt till Borås och Jönköping. En fin stad och en fin bygd att leva i för dagens och framtidens människor.

Bengt K.Å. Johansson

Årsberättelse

De Sju Häradernas

Kulturhistoriska Förening

Ordförande t o m årsmötet 1997:

Göran Stenbäcken

Styrelseledamöter utsedda t o m årsmötet 1997:

Lars Hallkvist, skattmästare

Örjan Hill

Ingemar Kollén

Ingrid Strömvall

Lennart Wasling

Styrelseledamöter utsedda t o m årsmötet 1998:

Sture Johansson, vice ordförande

Lennart Jacobsson

Ingemar Jansson

Meje Josefson

Carola Östmark

Övriga funktionärer:

Margaretha Persson, Borås Museum, sekreterare

Kicki Balström, Borås Museum, biträdande kassör

Anders Larson, TextilMuseet, adjungerad

Revisorer:

Jan-Erik Larsson, aukt. revisor

Gunilla Andersson, aukt. revisor

Berndt Höglund, godkänd revisor, suppleant

Valberedning:

Åke Svensson (sammankallande)

Yngve Magnusson

Bengt Östmark

Margit Hörstadius donationsfond:

Birger Larson, Mona Björk, Eva Hallström

Årsbokskommitté:

Lars Johansson, Anders Larson, Margaretha Persson, Göran Stenbäcken, Svening Svenningsson, Britt Åstrand

Medlemsantal:

Föreningen har under året haft ca 450 medlemmar, inklusive familjemedlemmar.

Styrelsesammanträden:

Styrelsen har under 1996 sammanträtt 29 januari, 26 februari, 22 april, 23 september och 26 november.

Årsmöte:

Årsmötet hölls lördagen den 1 juni i Fristads Folkhögskola. Efter årsmötet visade Tage Alänge skolans museum. Därefter besöktes Vänga Kvarn och stärkelsefabrik.

Föreningens plakett i brons utdelades till Karin Arfwidsson, Lennart Broberg, Åke Lindros samt Unto-Einar Suhonen.

Silverplakettörer:

Till mottagare av föreningens silverplakett hade utsetts Gunnar Arnborg och Rune Ekre. De tilldelades sina medaljer i samband med Hembygdens Dag i Ramnaparken den 10 augusti 1996.

Stiftelser:

Från den 1 januari 1996 gäller en ny lag om stiftelser. Med anledning härav har styrelsen efter särskild utredning fastställt att följande donationer civilrättsligt är att betrakta som stiftelser: Magda och Axel Planks fond, Thor och Leonore Odencrantz fond, Margit Hörstadius fond, Algot Johanssons fond, Ingrid och Vivian Weylerths fond samt Tekomuseumfonden. Övriga fonder har tillförts föreningens kapital. I samband härmed har styrelsen haft anledning att konstatera, att föreningens samtliga donationer, som följd av respektive ändamålsbeskrivning skall ses som underlag och stöd för vetenskap och forskning, Det samma gäller också i huvudsak föreningens övriga verksamhet.

Verksamhet:

Föreningens årsbok - "Fässingen" - hade 1996 Vedens härad som tema. Styrelsen tackar årsbokskommittén, artikelförfattarna samt redaktören Nina Wiklund för goda insatser i sammanhanget. Ekonomiskt har utgivningen möjliggjorts

bland annat genom generösa bidrag från Borås kommun, Sparbanken Borås och företag i Vedens härad.

Föreningen har under året i olika former varit medarrangörer i följande: konsertserie i Ramnakyrkan med Musik i Väst som huvudarrangör, Hembygdens Dag i Ramnaparken den 10 augusti, firandet av 250-årsminnet av Carl von Linnés besök i bygden, Torsten Sigfridssons föredrag om "Ballebomöbler" samt museets julmarknad.

Efter samråd med representant för familjen Hörstadius har ur Hörstadiesonden avsatts 125.300 kronor för att förbättra belysningen i Textilmuseets utställningshall. Arbetet kommer att utföras under 1997.

Ur samma fond har vidare ianspråktagits 7.268 kronor och 4.500 kronor för inköp av textila verk av Oshiro respektive Karina Johansson.

Föreningen har lämnat bidrag med 2.000 kronor till studieresa för museipersonalen.

Styrelsen kommer under 1997 att fortsätta diskussionerna med kulturnämnden i Borås och länmuseet kring frågor av gemensamt intresse.

Ekonomi:

Beträffande föreningens ekonomi hänvisas till resultaträkningar samt balansräkningar.

Borås 1997-04-14

Styrelsens för De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening

Göran Stenbäcken

Lars Hallkvist

Örjan Hill

Lennart Jacobsson

Ingemar Jansson

Sture Johansson

Meje Josefson

Ingemar Kollén

Margaretha Persson

Ingrid Strömwall

Lennart Wasling

Carola Östmark

De sju Häradernas Kulturhistoriska Förening

BALANSRÄKNINGAR	1996-12-31	1995-12-31
TILLGÅNGAR		
Kassa och bank	304 991	218 454
Fordran på anknutna stiftelser	23 541	
Diverse fordringar	34 345	3 616
Museiföremål	1	1
Fastigheten Hökerum 1:33	1	1
Byggnader i Ramnaparken	1	1
Inventarier	1	1
	<hr/>	<hr/>
	362 881	222 074
SKULDER OCH EGET KAPITAL		
Skulder		
Skuld för årsboken	61 219	66 059
Förskottsbetalda medlemsavgifter	15 220	21 400
Övriga kortfristiga skulder	23 838	16 329
Avsättning för Tekomuseum		40 360
Eget kapital		
Ingående eget kapital	77 926	80 156
Överförda donationsmedel, not 1	253 378	
Årets resultat	-68 700	-2 230
Utgående eget kapital	262 604	77 926
	<hr/>	<hr/>
Summa skulder och eget kapital	362 881	222 074

Not 1 - Överförda donationsmedel

Befintliga donationer 1996-01-01 har efter styrelsebeslut omfördelats enligt följande:

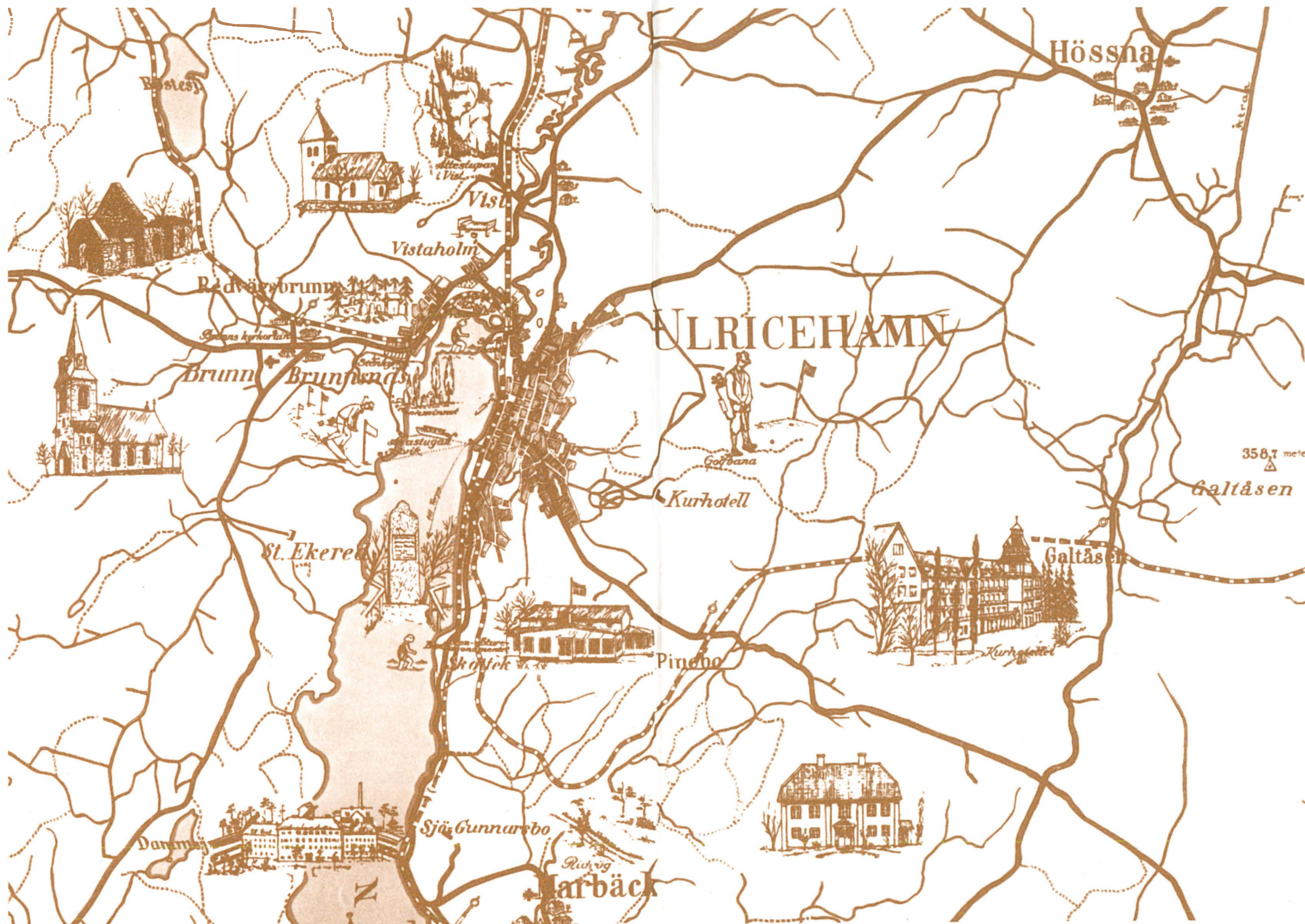
Magda och Axel Plancks fond		112 138
Thor och Leonore Odencrants fond		91 000
Fritz Brusewitz fond	33 868	
Jubileumsfonden	43 030	
Axel Henrikssons fond	9 032	
Ständiga ledamöters fond	5 527	
Margit Hörstadius fond	841 959	

Helena Franckes fond	120 456	
Rannakyrkans syförenings fond	35 810	
Kristina Jagenburgs fond	5 655	
Algot Johanssons fond		11 536
Ingrid och Vivan Weylerths fond		116 640
Avsättning för Tekomuseum		40 360
Har tillförts föreningen egna kapital	253 378	
Redovisas i separata årsredovisningar för respektive stiftelse		1 213 660

De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening

RESULTATRÄKNINGAR	1996	1995
FÖRENINGENS INTÄKTER		
Annonsintäkter	29 000	41 000
Anslag från Borås kommuns kulturnämnd för årsboken	20 000	20 000
Anslag från anknutna stiftelser för årsboken	25 541	
Medlemsavgifter	37 000	42 125
Försäljning av böcker	15 326	17 742
Gåvor	200	1 166
Övriga intäkter		38
Summa föreningens intäkter	127 067	122 071
FONDAVKASTNING		
Avkastning av förvaltade fonder att disponeras för föreningens verksamhet		40 456
Avkastning överförd till Borås kommun		-7 216
Summa intäkter	127 067	155 311
FÖRENINGENS KOSTNADER		
Årsboken	132 164	122 570
Inköp av museriföremål	880	18 375
Samarrangemang, Borås kommun	10 000	
Kostnader för Borås museum	2 000	

Entréavgifter, kommunen	2 040	
Plaketter	10 274	
Revision	7 500	7 500
Konsultationer	30 625	
Övriga kostnader	19 509	24 212
Summa kostnader	214 992	162 657
Resultat av föreningsverksamheten	- 87 925	-7 346
FINANSIELLA INTÄKTER OCH KOSTNADER		
Intäktsräntor	21 225	7 038
Kostnadsränta, Tekomuseum	-2 000	-1 922
ÅRETS RESULTAT	-68 700	-2 230

Den vackra Ulricehamnsbygden utgiven av
Ulricehamnsbygdens Turistförening år 1958 (Kartsnitt)

